СПОМЕНИЦА
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ
2

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2003

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Одговорни уредник:
Мр Ђорђе Ђурић

Редакција:
Др Ненад Лемајић
Момчило Митровић
Светислав Срдић
Нада Симић – Лемајић

Лектор:
Весна Ђурић

Превод резимеа:
Татјана Гојковић

Издавач:
Историјски архив "СРЕМ"

Тираж:
500

Штампа:
СРПСКА КЊИГА ГРАФАМПРОМЕТ
Павловачка 27, Рума

ISSN: 1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА "СРЕМ"

2

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2003.

Овај број часописа "Споменица Историјског архива **СРЕМ**" штампан је захваљујући материјалној помоћи Покрајинског секретаријата за образовање и културу АП Војводине.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ПРЕДГОВОР
INTRODUCTION

Мр Ђорђе Ђурић, *Треба ли нам данас локална историја?*. 9

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Мр Ђура Харди, *О пореклу мачванског "бана" Ростислава Михаиловича – About the Origin of the "Governor" of Mačva Rostislav Mihailovič* 15
Др Душко М. Ковачевић, монах Исаија Јокић, Недељка Ковачевић, *Настојатељи манастира Хопова у XVIII веку – Superintendents of the Hopovo Monastery in the 18th Century*. 33
Др Владан Гавриловић, *Борово до средине XIX века – Borovo up to the middle of the XIX Century* 46
Мр Ђорђе Ђурић, *Петроварадинска тврђава дунавски Гибралтар на размеђу светова – The Petrovaradin Fortress, the danube Gibraltar at the Boundary of the Worlds*. 58
Момир Самарџић, *Мисија руског капетана Чичагова у Србији 1878. године – The Mission of the russian Capitan Čičagov in Serbia in 1878.* 73

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Академик Славко Гавриловић, *О војно-граничарском (крајишком) питању на сабору Троједне краљевине 1848. године – About the Military Frontier (borderArea) Issue at the Parllament of the Tripartite Kingdom in 1848.* 89
Снежана Божанић, *Манастир Бањска, прилози за историју – The Banjska Monastery, Supplements for history*. 100

Момир Самарџић, *Извештај српског комесара у "Међународној комисији за разграничење Србије" о обележавању српско-бугарске границе 1879. године – The Report of the Serbian Commissioner in the International Commission for Setting up the Boundaries of Serbia about the marking Out of the Serbian-Bulgarian Border in 1879.* 115

АРХИВИСТИКА
ARCHIEVISTIC SCIENCE

Тања Кецман, Душко Пантелић, Срем у грађи Историјског архива у Новом Саду – *Srem in the Material of the Historica Archive in Novi Sad* 149

Драгомир Живановић, *О развоју архивистичке службе у Сремској Митровици, прилог за историју – About the Development of the Archivistic Service in Sremska Mitrovica, supplement for history*. 153

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Никола Л. Гаћеша: Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу (1945–1952)* – Jelena Popov, *Drama in the Vojvodina Countri (1945-1952)*. 163

Драган Тубић, *Први међународни научни скуп "Срби у источној Хрватској" – I International scientific Meeting "The Serbs in the east Croatia"* 169

ПРЕДГОВОР

INTRODUCTION

Мр Ђорђе Ђурић

Реч уредника

ТРЕБА ЛИ НАМ ДАНАС ЛОКАЛНА ИСТОРИЈА?

У савременом, све више глобализованом свету у коме неки аутори говоре о "крају историје" поставља се питање о потреби проучавања историје, а самим тим и локалне повести. Наравно, оваква размишљања занемарују да је историјска свест, барем у европској култури, основа људског идентитета и насушна духовна потреба сваког човека. Када кажемо историјска свест, ту се не мисли само на сазнања и представе до којих се долази читањем историографских дела, већ на свест која настаје под утицајима традиције, васпитања у духу одређене културе и осећаја припадности заједници. Стварајући осећај за постојање прошлости, садашњости и будућности историјска свест "хуманизује" појединца, и тиме што му пружа представу о његовом постојању у одређеном времену, чини га делом човечанства. Ако имамо у виду да историјска наука има задатак да реконструише и тумачи прошлост на објективан и научно заснован начин, јасно је да она треба да има пресудну улогу у креирању историјске свести и да у томе тражи смисао свог постојања. У том контексту треба посматрати и проучавање локалне или, како је неки умањујући јој значај зову, завичајне историје.

Поред тога што би требало да изложи и објасни историју одређене регије, проучавање локалне историје има веома значајну улогу као етапна фаза за синтетичку историографију, која се сматра круном историјске науке. За то је можда најбољи пример проучавање Велике француске револуције, историјског догађаја (и процеса) који привлачи пажњу истраживача још од савременика са краја XVIII века па до данас и о коме је вероватно написано највише литературе. Наиме, почетком XX века обављена су велика систематска истраживања у локалним архивима и написане монографије о појединим регијама Француске у Револуцији. Та истраживања из су темеља изменила дотадашњу представу о неким социјалним и верским питањима, и показала да су се неки процеси индуковали у "провинцији", а не у самом Паризу како се до тада мислило.

У поређењу са великим европским народима, па чак и са неким по броју мањим од нас, наша синтетичка историографија је у великом заостатку. Разлог за то није, по нашем мишљењу, непродуктивност или нестручност наших историчара, већ, између осталог, и недостатак квалитетно написаних локалних историја и обрађених појединих историјских дисциплина.

Дела која обрађују теме из локалне историје, чак и кад немају велику историографску вредност, веома су значајна, јер брзо после настанка постају историјски извор. Замислимо, рецимо, да данас имамо једну сачувану историју Митровице коју је написао неки ондашњи свештеник, учитељ или можда апотекар у XVIII или XIX веку. Она би данас била извор од непроцењиве вредности чак и ако би у стручном смислу била лоше написана. Сви они који би данас писали о историји Митровице, Срема, па чак и синтезе националне историје користили би је као драгоцен извор. За пример значаја проучавања историје појединих градова и регија навешћемо Италију, која је због свог карактеристичног односа према том проблему узор чак и за Западну Европу. Наиме, у периоду од позног средњег века па до краја XIX века написано је бар по неколико историја сваког италијанског града, а о некима и читаве едиције. Њихов квалитет је веома неједнак, али су значајне због тога што су писане на основу извора који су касније изгубљени, и што је можда важније садрже импресије тадашњег историјског тренутка које је осећао аутор, а које ми данас никако не бисмо могли реконсруисати. Наравно, историјски услови под којима је настајала, али и чувала се италијанска култура, много су повољнији него што је то био случај са нашом националном културом. Много пута је речено да је историја наших простора, историја разарања културних добара, а тиме и свега (или готово свега) што би могло послужити као историјски извор.

Срби су у појединим периодима своје историје стварали и неговали културу која их је без сумње сврставала у круг народа европске цивилизације. Међутим, изложени разарајућим ратовима који су често били на ивици геноцида, принуђени да се непрестано селе, без државе и њених институција нису могли сачувати много остатака материјалне културе и писаних извора.

То је вероватно и један од разлога што су Срби међу ретким европским народима, ако не и једини који до данас није успео да сачини своју националну енциклопедију и национални биографски лексикон. Основ за писање хуманистичких енциклопедија и лексикона, мада се то не чини на први поглед, чине управо дела која обрађују локалну историју и дела из њених специјалистичких грана. Проблем са којим се

често сусреће наша лексикографија је како написати тематске одреднице и биографије личности из мањих средина. Често је поуздано познато да су неке личности играле значајну улогу у свом времену, међутим нема довољно сачуваних података да би се о њима поуздано писало. Тако се показало да је неупоредиво лакше писати одреднице о историјским догађајима и личностима које су се савременицима чиниле значајним, него оне које су објективно за ондашње друштво биле важније. Данас је, рецимо, много теже написати биографију градоначелника из прве половине XX века, неого биографију неког његовог савременика "напредног револуционара" о коме говоре бројнији наративни извори. Овакво стање би у многоме било поправљено систематским проучавањем и интерпретацијом локалне историје, чиме би биле отклоњене многе заблуде и мистификације у нашој историографији.

Полазећи од реченог уредништво се определило да часопис *Споменица Историјског архива "Срем"* конципира као часопис, који ће првенствено објављивати радове из друштвене, политичке и културне историје Срема[1], остављајући при том простора и за текстове који се односе на историју других регија. Уз то, уважавајући природу установе која стоји иза овог часописа, настојаћемо да објављујемо документа и архивску грађу која по свом значају заслужује да јавности буде презентована у целини и у свом изворном облику. У складу са тим део простора биће посвећен и раду архивистичких служби. Намера нам је такође, да стручну јавност, али и осталу читалачку публику на прикладан начин, уз критичке коментаре, обавештавамо о најновијим историографским радовима који обрађују прошлост Срема.

Будући да се налази тек на почетку посла на коме је замислило да истраје, Уредништво позива све познаваоце и заљубљенике историје Срема да својим радовима обогате садржај следећих бројева часописа, а да примедбама и сугестијама поправе његов квалитет.

[1] При томе ћемо Срем посматрати као географску регију без обзира на његову данашњу политичку поделу.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ARTICLES AND TREATISES

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ARTICLES AND TREATISES

Мр Ђура Харди

О ПОРЕКЛУ МАЧВАНСКОГ "БАНА" РОСТИСЛАВА МИХАИЛОВИЧА

Кључне речи: Ростислав Михаилович, Чернигов, Галиција, Мачва, Угарска, Бела IV, Михаило Всеволодович, Данило Романович, Монголи.

Сажетак: У раду се истражује биографија руског кнеза Ростислава Михаиловича пре његовог коначног доласка у Угарску 1245. године, као и околности због којих је од свог таста угарског краља Беле IV добио Мачву. Аутор рада сматра да је Мачва Ростиславу додељена као надокнада за Галицију, најјугозападнију руску кнежевину на коју је Ростислав претендовао у име донедавних угарских интереса.

Мало је личности европског XIII века попут руског кнеза Ростислава Михаиловича. Његова животна судбина, као и владарска и војничка делатност оставиле су трага на широком поростору, од руских, преко средњоевропских до балканских земаља. Стога не чуди што је Ростислављево име "записано" у многим европским историографијама. О Ростиславу Михаиловичу постоји више радова, последњи међу њима публикован је у Београду 1936. године од стране В. Г. Прокофјева.[1] У српској историографији име овог руског кнеза природно се везује за Мачву, област коју је Ростислав средином XIII века добио на дар од свог таста, угарског краља Беле IV (1235–1270). У светлу српско-руских историјских веза увек је било интересантно напоменути Ростислављево руско порекло. Ипак, чини нам се да Ростислављев "руски период" живота, као и околности под којима је средином XIII века доспео у

[1] В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михаилович, русский князь XIII века*, Юбил. Сборник Русского Археологического Общества, Београд 1936,131–159; Од старије литературе треба издвојити: F. Palacky, O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty, a rodu geho, Časopis Českého Museum, 1842, XVI, 1, 23–41; С. Н. Палаузов, Ростислав Михайлович, князь Мачвы, Журнал Министерства народного просвещения, 1851, 8, 27–49; G. Wenzel, Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla királynak veje, Budapest, 1887, 20–80; M. Wertner, Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie). Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie, Berlin, 1889, XXII, 2, str. 178–194; исти аутор, *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, 463–475.

области угарско-српског пограничја, нису баш посве разјашњене у историографији. Ова питања ће представљати основни правац даљег излагања у овом раду.

Успенска саборна црква Јелецков манастира, Чернигов (Ростислављева баштина) XII век

Ростислав је потицао из руског кнежевског рода који је за своју баштину држао Черниговску кнежевину. У првој половини XIII века на пространим руским земљама истицале су се четири династије, или кнежевска рода, потекла од синова кијевског кнеза Јарослава Мудрог (1018–1054). Биле су то три гране Мономаховича. Прва је владала на крајњем североистоку земље у Суздаљу и Владимиру на Кљазми. Друга је столовала у Смоленску, а трећа на југозападу, у Волинији. Са међусобно супротстављеним Мономаховичима мерио се још један руски род. Били су то наследници кијевског кнеза Свјатослава Јарославича (1073–1076), претка нашег Ростислава. Свјатослављеви потомци владали су источно од Кијева и реке Дњепар, земљама чији су главни престони градови били Чернигов и Новгород Северски, као и удаљени Рјазан и Муром.

Ослањајући се на своје "отчине", моћнији кнежеви, старешине родова, покушавали су да своју власт наметну како "млађим" рођацима,

тако и земљама и градовима који у руском свету нису сматрани за традиционалне родовске баштине. Такви су били општеруска престоница Кијев са својим подградовима, у неку руку Новгород, а стицајем историјских околности, након 1205. године и Галичка кнежевина – Галиција, смештена на крајњем југозападу руских територија у подножју Карпата, у долини реке Дњестар.

Ростислав је био најстарији син черниговског кнеза Михаила Всеволодовича.[2] Мали Михаилович ступио је на историјску сцену у јесен 1229. године[3], када га је отац поставио на кнежевање у Новгороду Великом. Могуће да је Ростислав тада имао око четири године.[4] У сваком случају био је дете – кнежевић – по речима летописца, које је сходно политичкој вољи новгородске феудалне републике било доведено у град да као фигура заступа свог оца, тада черниговског и изборног новгородског кнеза. Међутим, Ростислав се у Новгороду задржао само једно лето, до 8. децембра 1230. године.[5]

Даљи Ростислављев "кнежевски пут" био је повезан са амбицијама његовог оца. Михаило је спадао у ред угледних руских кнежева, и он је по узору на претке, власт из Чернигова покушавао да пренесе и на друге руске земље. Након што су му пропали покушаји да задржи утицај у Новгороду, он је тридесетих година XIII века ступио у борбу за Кијев. Угрожени кијевски кнез Владимир Рјурикович (1223–1235) заштиту је потражио код моћнијег рођака, кнеза Галиције и Волиније, Данила Романовича. Ускоро је на тлу Кијевске и Черниговске земље започео жесток рат који је трајао од краја 1234. до средине 1235. године. После више обрта, ратна срећа је прешла на страну Михаила Всеволодовича и његових савезника. Галички кнез Данило Романович је под градом Торческом, недалеко од Кијева, доживео страшан пораз који га је

[2] N. Baumgarten, *Généalogies et mariages occidantaux des Rurikides du Xe au XIIIe siécle*, Orientalia Christiana, IX/35, I/1927, 54; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том II, III, Київ 1992, 591.

[3] *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, под редакцией А. Н. Насонова, Москва – Ленинград 1950, 69–70; Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, 263; О. М. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X– первой половине XIII в.*, Москва 1977, 129.

[4] Позивајући се на податак руског историчара Н. Карамзина, чије дело има изворну вредност, Прокофјев преноси да је над Ростиславом у време новгородског кнежевања извршен обред шишања, који се обично чинио над децом четворогодишњег узраста. В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 138.

[5] *Новгородская первая летопись*, 69–70; Полное собрание Русских летописей, том первый, *Лаврентьевская летопись*, Москва 1887, 511–512; Н. Бережков, *Хронология*, 263; Полное собрание Русских летописей, том первый, *Лаврентьевская летопись*, Москва 1887, 511-512; О. Рапов, *Княжеские владения*, 129.

присилио да се повуче у Волинију, а да несигурну кнежевску власт у Галицији препусти својим непријатељима – крупним галичким бојарима. Галички бојари су, не чекавши дуго, на престо довели управо Михаила и његовог сина Ростислава (јесен 1235. године).[6] Тако смо стигли до Галиције, руске земље чији ће кнежевски наслов Ростислав Михаилович носити до краја живота и то на првом месту своје интитулације[7], мада ће га за Галицију, као и за земљу предака у будућности везивати само успомене. Током прве половине XIII века политичке прилике у Галицији биле су посве сложене. Да бисмо разумели Ростислављев положај на њеном престолу, као и разлоге због којих је био принуђен да се скраси на југу Паноније, морамо се вратити неколико деценија у прошлост.

Галицијом, или Галичком кнежевином, све до 1199. године владали су Ростиславичи, али када је умро Владимир Јарославич, последњи законити кнез из ове династије, галички престо је стекао амбициозни кнез суседне Волиније, Роман Мстиславич. Тако је настала Галичко-Волинска кнежевина, чији је владар убрзо постао најмоћнији руски кнез. Да би се што јаче учврстио у богатој Галицији, Роман је предузео сурове мере против галичких бојара, који су за време старе владарске куће имали пресудан утицај у вођењу државних ствари. Скоро да је у томе и успео, али је 1205. године погинуо у једној заседи, током похода предузетог на суседну Малу Пољску. Иза њега су остала два малолетна наследника, Данило и Василько, чије је интересе бранила њихова мајка кнегиња Ана и њој привржена бојарска странка. Настала ситуација није била карактеристична за руско државно уређење, које није познавало регенство, а још мање владавину жена и малолетне деце, која су по старом државном обичају била лишавана власти и замењивана старијим члановима кнежевског рода.[8] Окружена непријатељима, кнегиња се обратила за помоћ угарском краљу Андрији II (1205–1235), с којим је у граду Саноку 1205. године потписала уговор о сизеренству и

---

[6] О руским кнежевским сукобима вођеним око Кијева и Галиције тридесетих година XIII века: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, II, 243–249, као и том III, Київ 1993, 47–56.

[7] Додуше позната је само једна повеља у којој се Ростислав јавља као ауктор. У њој је титула кнеза Галиције истакнута испред бугарског царског наслова: "Nos Rozlaus Dux Galacie ac Imperator Bulgarorum..." A zichi éss vásonkeői gróf Zichy–család idősb ágának okmánytára. I–XII. Pest, Budapest, 1871, 5; И Угарска краљевска канцеларија је Ростислава доследно ословљавала као „dux Galiciae", такође стављајући овај наслов испред „dominus de Machou", односно других његових наслова и достојанстава. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér (даље: Fejér, *Codex diplomaticus Hung.*), Budapest 1829–1844, IV/1, 454; IV/2, 218, 314.

[8] Ово се није односило на феудалне републике попут Новгорода, где је кнежевска власт била изборна.

старатељству угарског краља над Галичко-Волинском кнежевином и њеним малолетним владарима. Галиција и Волинија су на тај начин од 1205. године ушле у угарску владарску титулу.

Две минијатуре из Радзивиловског летописа које се односе на Ростислављеву епоху

Предстојеће деценије донеле су скоро непрекидни период ратова и нестабилности. Угарски краљ Андрија II је од 1214. године настојао да на галички престо доведе и тамо одржи своје млађе синове, прво Коломана, а потом одлучнијег Андрију. Угри су при том једно време рачунали на савезништво малопољског кнеза Лешка Белог. Као противтежа "иноплеменицима", на Галич су претендовали и разни руски кнежеви, међу којима је најуспешнији био Мстислав Храбри, припадник смоленског кнежевског рода. За то време Романови синови су, предвођени старијим Данилом, обновили породичну власт у Волинији и након 1228. године укључили се у борбу за Галицију. Ипак, од свих ових политичких и војних чинилаца пресудну улогу су играли крупни галички бојари, такозвани олигарси који су цело време *de facto* владали

Галицијом у име угарских краљевића или нејаких руских кнежева, уживајући при том држање градова и приходе од галичких рудника соли.[9]

Тако су, захваљујући бојарској вољи, на галички престо 1235. године били доведени Михаило Всеволодович и његов син Ростислав.[10] Али Галич је било лакше стећи него у њему власт одржати. Две године раније, током зиме 1233. године у Галичу, који је био под опсадом Данила Романовича умро је угарски краљевић Андрија. Угри су се тада повукли преко Карпата, мада то није значило да су угарски краљеви одустали од врховне власти над Галицијом, што се наравно доследно истицало у њиховом владарском наслову. За Андријиног наследника Белу IV био је проблем што у окриљу своје династије није више имао кандидата на галички престо. Белин брат Коломан, несуђени галички краљ већ је годинама, владајући мирном Славонијом, потискивао успомене на ропство у које је доспео након једне успешне руске опсаде Галича 1221. године,[11] док је њихов најмлађи брат, како је речено, у руској земљи оставио своје кости.

Нашавши се у врло тешком положају, Данило Романович је након пораза под Торческом, у октобру 1235. године похитао у Угарску у Стони Београд код својих дугогодишњих противника. На угарски двор је стигао после смрти угарског краља Андрије II, некако у време интронизације његовог наследника Беле IV. Како сведочи угарска хроника, руски кнез је узео учешће у Белиној интронизацији и приликом свечане церемоније водио је краљевог коња што је представљало знак вазалства.[12] Међутим, саветован од галичких бојара, у везу са Угарском ступио је и Михаило Всеволодович. Како ће се видети из будућих збивања, Угарска се у настојању да задржи утицај на руском тлу, окренула черниговским кнежевима. Један одред Угра, могуће и најамника, или пак контингент који је обезбеђивао угарске интересе у Галичу, спасио је черниговске кнежеве приликом опсаде Галича током 1236. године од стране Романовича, а највероватније исте године Бела IV је Ростиславу Михаиловичу обећао руку своје ћерке.[13]

---

[9] О политичким токовима у Галичко-Волинској кнежевини, њеним односима са суседним државама у првој половиони XIII века, уз преглед литературе: Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Н. Сад 2002, 105–185.

[10] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, II, 248.

[11] Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 144–145, 155.

[12] *Képes krónika (Chronicon Pictum)*, Budapest 1964, 164; Полное собрание Русских летописей, томъ второй, *Ипатьевская летопись*, СПб. 1908, 773–774; М. Грушевський, *Хронольогія подій Галицько-Волиньської літописи*, Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, т. XLI, 1901, 25, 65.

[13] *Ипатьевская летопись*, 776, 783; Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 158-160.

Без обзира на двозначне дипломатске и војне акције које су одржавале угарско присуство на руском тлу, за новог угарског краља су, са аспекта спољне политике, далеко значајније биле активности предузете на јачању краљевске власти, ослабљене за владавине његовог оца Андрије II.[14] Стога су се прилике у Галицији развијале у већој мери независно од угарског утицаја, него што је то био случај у претходном периоду. Посебно након што је Данило Романович ступио у савез са старим непријатељем Угарске, аустријским херцегом Фридрихом II Бабенбергом, што је приморало Белу IV да на скупу одржаном у пролеће 1238. године изгласи односе са Данилом и његовим братом Васиљком.[15]

У међувремену, рат између Мономаховича Волинских и Черниговских Свјатославича те њихових савезника, настављен је током целе 1236. године. Примирје до кога је дошло у јесен 1237. године било је тек кратак предах. Галиција је подељена на два дела. Романовичи су добили северозападну Галицију са градом Перемишљем (Пшемисл), док је Галич остао у поседу черниговских кнежева. У ставри, Михаило је почетком 1238. године стекао Кијев, а свог сина Ростислава, као својевремено у Новгороду, оставио је у Галичу. Кнежевић који је имао око тринаест година остављен је у рукама галичког племства, тако да се његово галичко кнежевање и није много разликовало од новгородског. У то време Михаило и Ростислав су од Романовича отели Перемишљ, што је довело до обнављања непријатељства две кнежевске куће. Када је у јесен 1238. године, могуће и почетком 1239. године, Ростислав са бојарима изјахао из Галича у поход на Литву, Данило Романович није ни часа оклевао. Са војском је из града Холма за три дана стигао под престоницу Галиције. Галичани су му одушевљено отворили капије града.[16] Након три деценије борбе, Романовичи су коначно овладали и очевим галичким престолом и више га неће испуштати из руку. На супротној страни, Ростислављево самостално галичко кнежевање трајало је тек годину дана.

Када је вест о збивањима у Галичу стигла до Ростислава и његове пратње, он је побегао у Угарску која је, изгледа, и до тада била његов

---

[14] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, t. II, Budapest 1899, 130–135; I. Rákos, IV. *Béla birtokrestaurációs politikája*, Acta Universitatis de Attila Jozsef nominatae, Acta Historica, tomus XLVII, Szeged 1974, 9–21.

[15] *Ипатьевская летопись*, 776-777; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, III, 53–54; исти аутор, *Хронольогія*, 27; В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, 217; исти аутор, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, 257–258.

[16] *Ипатьевская летопись*, 774–778; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, III, 54–56; исти аутор, *Хронольогія*, 27-28, 66; В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 138-139.

покровитељ.[17] Жалосни међуруски сукоби били су злослутна добродошлица застрашујућем освајачком походу Монгола, предузетом на руске земље и Европу. Последња галичка збивања већ су се одигравала у сенци незадрживе монголске најезде. Монголи су током зиме 1237/8. године прегазили североисточну Русију. У јесен 1239. године извидница под командом Џингискановог унука – кана Менгуа, стигла је под највећи и најбогатији руски град, са циљем да осмотри његове зидине и понуди становништву предају. У то време Михајлова и Ростислављева черниговска баштина већ је била разорена, као и остали градови источно од Дњепра. Кијевљани су међутим побили монголске посланике упућене у град. То је уплашило Михаила Всеволодовича. Напустио је руску престоницу и кренуо синовљевим стопама у далеку Угарску.[18]

Боравак черниговских кнежева у Угарској донео је и Ростиславу, који је ту живео скоро годину дана, као и Михаилу, који је накнадно стигао, велико разочарење. Како саопштава руски извор, краљ Бела **"није дао своју ћерку за Ростислава"**, која му је по свему судећи раније била обећана, већ је прогнао и Михаила и његовог сина.[19] Покушај черниговске династије да у тешким и несигурним временима задобије подршку Угарске у борби за Галицију није уродио плодом. Како то обично бива, неуспех противника настојао је да искористи Данило Романович, који је покушао да слободну краљевску удавачу испроси за свог сина Лава, што би свакако значило измирење и савез са Угарском. Мада је у јесен 1240. године Данило заједно са сином тим послом кренуо код Беле IV, и у овом случају одговор је био негативан.[20] Наиме, до угарског краља су већ стигле вести да ће Монголи сигурно напасти његово краљевство, те је био грозничаво обузет припремама за одбрану своје земље, не рачунајући изгледа да би од нуђеног руског савезништва могао имати користи.[21] Ростислав и његов отац након што су остали без икакве власти на руском тлу свакако нису више били прикладни просци, док је тешко било замислити да би Данило Романович, пошто је својим снагама овладао Галицијом, пристао да призна било какву врховну власт угарског краља. Стога је Бела IV глатко одбио руске "просце", ни не слутећи да ће му у будућности млади руски кнежеви ипак постати зетови.

---

[17] *Ипатьевская летопись*, 778.

[18] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, II, 249–250; Б. Д. Греков–А. Ю. Якубовский, *Золотая Орда и ее падение*, Москва–Ленинград 1950, 207–217.

[19] *Ипатьевская летопись*, 782–783.

[20] *Ипатьевская летопись*, 787

[21] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története*, 152.

Препуштени злој судбини прогнаника, Ростислав и његов отац Михаило покушали су да уточиште, као и помоћ у борби против Романовича, нађу на краковском двору, код рођака Конрада Мазовијског. Међутим, и ту су наишли на хладан пријем, будући да се краковски кнез приближио Данилу Романовичу.[22] Спас за черниговске кнежеве стигао је са потпуно неочекиване стране. Данило је у пролеће 1240. године.[23] Михаилу пружио руку помирења и позвао га у своју земљу. Деценијско љуто непријатељство две кнежевске куће скоро да је потисло њихове блиске родбинске везе. Михаило је био ожењен Даниловом сестром Јеленом, а у младом Ростиславу текла је крв Романовича.[24] Након што јој је муж напустио Кијев, Ростислављева мајка, кнегиња Јелена је у тим опасним временима уживала заштиту и гостопримство своје браће. Како сазнајемо из *Галичко-волинског летописа*, Романовичи су свом нећаку, младом Ростиславу дали на држање волински град Луцк, док је Михаилу обећан Кијев који је такође био под њиховом влашћу. Ипак, због страха од све ближег почетка монголског напада на руску престоницу, Михаило се није одважио да крене на исток, већ је остао да ужива гостопримство у земљи Романовича.[25]

Монголи су после кратке, али жестоке опсаде, 6. децембра 1240. године заузели Кијев и потом су кренули на запад према Галицији и Волонији.[26] На вести о паду Кијева и даљем покрету освајача, Михаило се заједно са Ростиславом запутио у Малу Пољску, а када је и овде завладала паника, која је по правилу стизала испред монголских претходница, они су побегли у Шлезију. Овде су "Немци", видевши да избегли черниговски кнежеви имају "товара много", напали на њихове људе и поубијали их, а њих саме опљачкали. Након што су Монголи протутњали кроз Галицију, Малу Пољску и Шлезију, усмеравајући свој главни напад на Угарску, черниговски кнежеви су се вратили на руско тло. Михаило и Ростислав више нису намеравали да остану у положају подручних кнежева Данила Романовича и брзо су заборавили заклетве дате својим рођацима. Летописац саопштава да је Михаило покушао да за борбу против Романовича придобије пинског кнеза, чија је земља остала поштеђена разарања, али пошто је овај остао веран Данилу, Михаилу је преостало да се упути у разорени Кијев, док је Ростислав пошао у Чернигов.[27]

---

[22] B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194–1340*, W. 1966, 118.
[23] М. Грушевський, *Хронольогія*, 29, 66.
[24] Упоредити белешку број 2, као и *Літопис руський за Іпатьским списком*, переклад, примітки Л. Махновець, Київ 1989, 395.
[25] *Ипатьевская летопись*, 783.
[26] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, II, 250–251.
[27] *Ипатьевская летопись*, 783–7874, 788–789.

Столујући недалеко од разореног Кијева, Михаило Всеволодович изгледа више није имао снаге да игра активну политичку улогу. Борбу за Галицију од тог времена наставио је његов амбициозни син Ростислав. Ростислав је био личност која је завређивала пажњу околине. Можда није случајно што су савремени летописци поред Михаила Всеволодовича бележили, ако не присуство, онда барем име његовог најстаријег сина[28], иако у руском свету установа примогенитуре није имала изражен значај. Како ћемо видети, он је био личност која је спремно доносила нимало лаке одлуке. Судбина је хтела да Ростислав има немирно детињство и да своје момачко стасавање проведе у седлу и с мачем у руци, што је од њега направило ратника и војсковођу. Своје војничке способности он ће небројено пута доказивати и као господар Мачве, када ће на бојним пољима од Аустрије до Бугарске ратовати у име интереса Беле IV.

Током 1241. године Ростислав је уз помоћ болоховских кнежева покушао да продре у Галицију, али га је испред града Бакоте у томе осујетио Кирило, печатник Данила Романовича и будући кијевски митрополит. Како је Кирило био и писац *Галичко-волинског летописа*[29], не треба да сумњамо да је веродостојно пренео дијалог који је са зидина Бакоте повео са черниговским кнежевићем. Кирило је Ростислава подсетио на то како га је својевремено угарски краљ прогнао из своје земље, и како су кнежеви Данило и Василько примили и у части држали његовог оца, а њему самом град Луцк дали, питајући га да ли се он на овај начин одужује својим ујацима за учињена "доброчинства". Без обзира на "мудре" Кирилове речи, Ростислава је одагнала тек пешадија која је провалила из опседнутог града.[30]

Већ тада је било јасно да је у борби за галички престо млади кнез рачунао на савез са снагама које су се супротстављале чврстој кнежевској власти Романовича. Такви су били болоховски кнежеви, поседници области на граници галичко-волинске и кијевске земље. Од Болоховаца су у том тренутку још увек много озбиљнији чинилац били преостали крупни галички бојари, припадници некадашње олигархије која је владала земљом. Уз помоћ њихових снага Ростислав је у свом другом покушају успео да на кратко овлада целом Галицијом. Али када су Романовичи чувши за ова збивања кренули на Галич, Ростислав је био принуђен да се са присталицама, међу којима је био и галички епископ Артемије, повуче. У томе, снашла га је још већа несрећа. Негде на

---

[28] *Лаврентьевская летопись*, 457; *Ипатьевская летопись*, 776, 783–784, 788.

[29] Л. В Черепнин, *Летописец Данила Галицкого*, Исторические записки АН СССР, т. 12, 1941, 228–253; В. Пашуто, *Очерки, 68–133.*

[30] *Ипатьевская летопись*, 791; М. Грушевський, *Хронольогія*, 30–31, 66.

галичкој Подолији он је налетео на Монголе, који су се у то време, крајем пролећа 1242. године, повлачили из Угарске према Каспијским степама. Монголи су разбили војску Ростислављевих присталица, а он је са онима који су преживели сусрет са Татарима побегао у Угарску.[31]

Овај пут Ростиславу се у Угарској коначно осмехнула срећа. Бела IV га је начинио својим зетом, оженивши га, како је некад највероватније и било уговорено, својом ћерком Ано̀м. Збило се то 1242, или 1243. године.[32] Ако се сетимо да је Ростислав заједно са својим оцем пре два лета био отеран са угарског двора, сада је сусретљивост угарског краља била знак да је он са Ростиславом имао нове, далекосежне планове. Након монголске најезде Угарска је покушала да поврати некадашњи положај у региону, који је био дубоко уздрман.[33] У Ростиславу, сада свом зету, Бела IV је стекао одличног претендента на Галицију, без обзира што се касније у једном писму упућеном папи жалио да је због монголске опасности **"за добро хришћана, понижавајући тиме своје краљевско величанство"**, удао своје ћерке за два руска кнеза, мислећи ту свакако и на Ростислава.[34]

Са формалног гледишта намере Угарске у вези са Ростиславом су посебно вредне пажње. Ростислављев интерес је сада постао интерес угарског краља. У правном погледу, Ростиславу није било намењено да Галицијом влада у својству полузависног владара – угарског вазала, већ је он, мада претендент, био нешто више од тога. Поставши зет угарског краља и уживајући његову милост, он је деловао као члан угарске краљевске породице и заступник њене спољне политике. По рангу је био изједначен са несрећном Белином браћом, Коломаном и Андријом, која су својевремено покушала да столују на галичком престолу. Ростислављева зависност од Угарске налагала је до он све мање буде представник славног черниговског кнежевског рода. То ће се најбоље видети приликом Ростислављевог сусрета са оцем. Када су до Михаила стигле вести да је његов син постао зет угарског краља, он се вероватно обрадовао и по други пут у животу кренуо је у Угарску. На жалост, у Угарској је и по други пут доживео непријатност. Како сведочи руски извор, угарски краљ и Ростислав су врло хладно примили старог

---

[31] *Ипатьевская летопись*, 793–794; М. Грушевський, *Хронольогія*, 30–31, 66.

[32] T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett "tatár–levele"*, Századok, 1–2/1987, 586–587.

[33] I. Berténvi, *Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárás után*, Unger Mátyás emlékkönyv, Budapest 1991,19–20.

[34] "Nos vero ad id, quod potuimus recurrentes, propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando, duas filias nostras duobus ducibus Ruthenorum et terciam duci Polonie tradidimus in uxores..." *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner, tomus I, Romae MDCCCLIX, 231; В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 140.

кнеза[35], који је, љут на сина, био принуђен да се врати назад у далеки Чернигов.[36] Дакако, узрок оваквог исхода не би требало тражити у неком личном сукобу између оца и сина, који су заједно у прошлости делили многе тешке тренутке. Пре се може закључити да у угарским плановима око Галиције није било места за Михаила Всеволодовича, једног од најугледнијих преосталих руских кнежева тог смутног времена. Да је реч таста од речи оца пресуднија, лако је схватио и Ростислав.

Поновно настојање да успостави врховну власт над Галицијом, односно да је преко руског претендента освоји, за Угарску више није било само ствар владарског престижа Арпадовића и интерес њиховог племства, како је то било у време Андрије II. Након страшног искуства са Монголима, и њиховог ненаданог повлачења из Угарске, Бела IV је започео низ мера како би припремио своју државу за одбрану од могућег новог монголског напада.[37] Галиција, распростртa с друге стране Карпата, била је први угарски сусед према истоку и као таква могла је постати предстража и први зид одбране од Монгола. Стога је за угарске интересе Ростислављево довођење на галички престо постало изузетно важан подухват.

У предстојећем периоду Ростислав је имао више разлога да се нада стицању галичког престола. Када су 1243. или почетком 1244. године Романовичи били заокупљени ратовањем на пољској територији у околини града Лублина, Ростислав је са Угрима упао у северозападну Галицију и стекао је, други по важности, град Перемишљ. По речима летописца, Ростислављева војска, добрим делом сачињена од пешадије коју су чинили сакупљени сељаци, у први мах је победила Даниловог сина Лава, а потом на реци Сичници и помоћ која му је пристигла. Тек када се са главнином галичко-волинских трупа појавио Данило Романович, Ростислав је био протеран из Галиције и вратио се у Угарску.[38]

У лето 1245. зет угарског краља предузео је одлучујући поход на Галицију. Припреме су биле опсежне. Ростислав је са угарским снагама прво дошао у Краков, код Белиног другог зета, краковског кнеза Болеслава

---

[35] Ростислављевом оцу је тада било 64. године. Упоредити: М. Рапов, *Княжеские владения*, 123–124.

[36] "Слышавъ же короля Михаилъ . вдавъ дочѣрь за сина его и бѣже Угры король же Угорьскыи . и синъ его Ростиславъ . чести ему же не створиста он же розгнѣвався на сына . возвратися Чернигову." *Ипатьевская летопись*, 795.

[37] О дипломатским, као и војно-одрамбеним мерама које је Бела IV предузимао након монголске најезде: T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett "tatár–levele"*, 584–612.

[38] *Ипатьевская летопись*, 796-797; B. Włodarski, *Polska i Ruś*, 124–127; М. Грушевський, *Хронольогія*, 31–32.

Стидљивог и његове мајке кнегиње Гремиславе. Ту је од Пољака добио војну помоћ. Са њим је у пољску престоницу стигла и његова супруга Ана, која је остала у гостима код своје рођене сестре, Болеслављеве супруге, вероватно у намери да се после очекиване победе одавде упути у Галич. Ростиславу су се на подручју западне Галиције придружили њему одани галички бојари. Прва препрека на походу савезника био је тешко освојиви Јарослављ, тврђава у којој је била смештена посада привржена Романовичима. Утврђење је опседнуто и ту се поход зауставио. Романовичи су за то време сакупили своје снаге и кренули у помоћ одбрани града. Под Јарослављем, на дан великомученика Флора и Лавра, 17. августа 1245. године одиграо се преломни бој. Одлучујући моменат се збио, казује галички писменик, када је руска главнина под командом Данила Романовича ударила на центар Ростислављевог бојног поретка у чијој су задњој линији биле угарске трупе предвођене војводом Филом. Када су Угри разбијени, све је било решено. Видевши то, Ростиславу је преостало једино да се да у бег. У Кракову је покупио своју супругу и вратио се у Угарску, вероватно тада ни не слутећи да му је ово био последњи боравак у земљи предака.[39]

Пораз под Јарослављем је за угарску страну био тежак. Многи угледни Угри су пали у ропство, а најопаснији међу њима су по наређењу Данила Романовича побијени.[40] Ипак, чини се да је од пораза још јаче одјекнуо пут Данила Романовича у Златну Хорду, предузет након победе под Јарослављем. Романович је схватио да не може да ратује на две стране, и са Угарском и са Монголима који су у Каспијским степама образовали државу која је полагала врховну власт на руске земље. У октобру 1245. године, Данило Романович је међу последњим руским кнежевима кренуо код кана Батуа. У Златној Хорди руски кнез је био примљен са почастима, уредио је односе са новим сизереном **"и би отпуштен, а земља његова предата њему"**.[41] Данилове среће није био његов дугогодишњи супарник Михаило Всеволодович. Ростислављев отац је у Хорди био погубљен 20. септембра 1246. године.[42]

Након преокрета до којих је дошло током 1245. године, Угарска је била принуђена да се одрекне своје дугогодишње политике према Галицији. Вест о Даниловом повратку од Монгола брзо се пронела по су-

---

[39] *Ипатьевская летопись*, 800–805; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, III, 59–62.

[40] *Ипатьевская летопись*, 804–805, 809.

[41] Исто, 805–808.

[42] *Ипатьевская летопись*, 808; А. Насонов, *Монголы и Русь*, Москва–Ленинград 1940, 27–28; Н. Бережков, *Хронология*, 111–112.

седним земљама. Већ у лето 1246. године[43] Бела IV је код Данила упутио посланство и понудио је склапање брака своје ћерке Констанце са Лавом Даниловичем. Летописац привржен Романовичима овај заокрет протумачио је страхом угарског краља, јер је Данило био код Монгола и победио је Ростислава и његове Угре.[44] И доиста, видевши да је Данило Романович постао монголски вазал, што је значило да може да рачуна на њихову сизеренску или боље рећи војну заштиту, Бела IV није више смео да се меша у галичке прилике и тиме посредно изазива Монголе, који су на Галицију полагали право. Ако већ није могао да наметне врховну власт Галицији и да ту постави свог зета, за угарског краља је било корисно да са галичким владарем Данилом Романовичем, који је у последње време на бојном и политичком пољу силно учврстио свој положај, склопи мир и савез. И у овом случају Угарска би добила важан ослонац према Монголима, али и савезника који је могао да пружи помоћ у борби за аустријско наслеђе, у коју се Бела IV свим снагама уплео након погибије аустријског херцега Фридриха II у бици на Лајти 15. јуна 1246. године.[45] Понуда брака била је права понуда за мир и савез између две земље. Романовичи су опет из својих разлога били заинтересовани за коначно измирење са Угарском с којом су исцрпљујуће ратовали више од три деценије. Данило није сматрао да ће његов успостављен однос са Златном Хордом дуго потрајати и почео је против Монгола да тражи помоћ на Западу. Угарска му је била први потенцијални савезник.[46] Након почетног руског неповерења, преговори су успешно приведени крају, захваљујући посредовању Даниловог печатника и кијевског митрополита Кирила, који је уз угарску помоћ требао да стигне у Никеју на посвећење. У граду Зволену у данашњој Словачкој септембра 1246. године дошло је до владарског скупа на коме је склопљен брак између Лава Даниловича и угарске принцезе Констанце, као и савез двеју династија.[47] Било је јасно да је угарски краљ 1246. године зарад мира са Романовичима, пристао да жртвује свог зета Ростислава и да одустане од намере да га доведе на галички престо.

Тако је Ростислав неповратно склоњен од руског тла и чинило се да више није могао да избегне судбину прогнаника. Срећа по њега била је у томе, што је за Белу IV био, како знаковито говоре угарске

---

[43] М. Грушевський, *Хронольогія*, 33, 67.

[44] "... король Угорьскыи... бояше бо ся его . [Данила] яко былъ бѣ в Татарѣхъ . побѣдою побѣди Ростислава . и Угры его. *Ипатьевская летопись*, 809.

[45] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, III, 66–67; T. Senga, *IV. Béla külpolitikája*, 589–592.

[46] О међународном положају Галичко-Волинске кнежевине средином XIII века, као и руско-угарском миру 1246. године: Ђ. Харди, *Наследници Кијева*, 175–185.

[47] *Ипатьевская летопись*, 809; T. Senga, *IV. Béla külpolitikája*, 592–594.

краљевске повеље "**charissimus Gener nostrus Ratislaus, Dux Galliciae**"[48] Пошто је галичка титула постала испразан наслов, а управо због ње је Ростислав срећно доспео у круг угарске краљевске породице, сада је краљевом зету, а пре свега Белиној ћерки, миљеници Ани, требало доделити одговарајућу област на управу која би приличила положају чланова владарске династије.

У време владавине Белиног оца Андрије II, Угарска је осим краљевске, познавала и херцешку институцију власти. Под притиском крупног племства, Андрија II је био принуђен да својим синовима намени посебне области у којима су они, подупрти племством, владали као херцези, односно кнежеви (*dux*). Такав статус су имале Славонија, Ердељ, а у неку руку приближни планови су постојали и са руском Галицијом.[49] Наравно, оваква организација државе је само слабила краљевску власт. Када је у јеку монголске најезде погинуо Белин брат Коломан *Dux Sclavoniae*, краљ неко време није делио државну власт са блиским члановима своје династије.[50] Након 1246. године требало је Ростиславу у окриљу постојећих угарских земаља наћи адекватну надокнаду за изгубљени галички престо, надокнаду која не би угрожавала краљевску власт и поседе. Током 1247. године, он се привремено јавља на функцији бана Славоније, али само током те године.[51] Међутим, на јужним угарским границама постојала је још једна област, која је по свом статусу могла одговарати угледу чланова краљевске породице. Била је то Сремска кнежевина, или херцештво. У овом случају под Сремом, како је одавно утврђено, требало је подразумевати ностранi Срем – *ulterior Sirmia*, област између Саве, Дрине и Колубаре – данашњу Мачву.[52] Наведену област држала је двадесетих година XIII века Маргарета, сестра Андрије II. Она је била бивша византијска царица, а потом и супруга једног од вођа Четвтог крсташког рата, Бонифација Монфератског. Након што се вратила у отаџбину (1223. године), Маргарета је од брата добила простране поседе, међу којима би требало препознати и некадашњи њен мираз, територије јужно од Саве, које је њен отац Бела III (1172-1196) 1185. године

[48] Fejér, *Codex diplomaticus Hung*, IV/2, 218; IV/3, 197.

[49] Упоредити: F. Márta, *II. András orosz politikája és hadjáratai*, Századok 1–2/1991, 136.

[50] О херцешкој власти у Славонији током средњег века: V. Klaić, Slavonija od X do XIII stoljeća, Zagreb 1882; исти аутор, Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I. (1301–1382), Rad JAZiU, 124/1900, 126–218.

[51] В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 144.

[52] М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, историјско-географске студије, Београд 1978, 52, 276–284.

препустио византијском цару Исаку II Анђелу (1185-1195), будућем Маргаретином супругу.[53] Да је област бивше византијске царице имала посебан статус потврдиће наслови њених синова, који ће после мајке управљати оностраним Сремом као неком врстом апанаже. Тридесетих година XIII века Виљем, Маргаретин син из трећег брака носиће наслов *dux Sirmii*, затим ће га наследити његов старији полубрат царске крви, Јован Анђео, који је између 1238. и 1242. године ословљаван као *dominus Syrmie*. Изгледа да су око 1242. године изумрли мушки потомци ове гране Арпадовића и да је сремска кнежевина поново припала краљевској круни.[54]

Међутим, посебан статус "Срема" није пао у заборав. Управо ову област Бела IV је даривао свом зету и његовим потомцима. У угарским краљевским повељама Ростислав се спомиње као господар Мачве од 28. јула 1254. године[55], мада би се по логици ствари, његов нови положај могао хронолошки померити нешто ближе ка 1247. години. Ростислављев наслов – *Dominus de Machou*, који је верно стајао иза *Dux Gallicie*, откривао је више ствари. По свом статусу, област оностраног Срема наставила је да постоји, наравно рачунајући период паузе који најшире одређујемо између 1242. и 1254. године, и након изумирања Маргаретине гране Арпадовића. Сада је она припала новом члану династије, руском кнезу Ростиславу Михаиловичу. Једино што је од тог времена са новим господарем у употребу ушао и нов назив за област, изведен од имена града Мачве, који ће постепено у потпуности истиснути старији назив.[56]

По наслову – *dominus*, што се у терминологији угарске средњовековне хијерархије изједначавало са *dux*[57] – Ростислав је био наследник "сремских кнежева", а опет ако се усредсредимо на однос Ростислава са његовим тастом Белом IV, Мачва је требало да постане

---

[53] M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 394-406; П. Рокаи, " Gyletus dux Sirmii", Зборник Матице српске за историју, 27/1983, 121–127; О Маргаретином миразу упоредити: К. Јиречек, *Историја Срба*, прва књига, Београд 1978, 152–155; М. Динић, *Српске земље*, 94.

[54] М. Динић, *Јован Ангел, "dominus Syrmie"*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 4/1931,30; П. Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, 121–127.

[55] У повељи од тог датума у списку државних великодостојанственика наведен је и "Ratislaus Dux Gallicie, et Dominus de Machou" Fejér, *Codex diplomaticus Hung.*, IV/2, 218; О Ростислављевом наслову "господар Мачве": Г. Острогорски, Урум-деспот, почеци деспотског достојанства у Византији, Из византијске историје, историографије и просопографије, Београд 1970, 213–215, 218.

[56] О почецима имена Мачве и њеном протезању у средњем веку: М. Динић, *Српске земље*, 46–48, 285.

[57] П. Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, 126

адекватна Ростислављева надокнада за изгубљену Галицију.[58] Стога је Мачва, по свом формалном положају, дакако објективно далеко заостајући за Галицијом, била одређена као кнежевина,[59] која је у угарским унутрашњим државним приликама имала положај неке врсте апанаже.[60] Након Ростислављеве смрти 1263. године[61], облашћу ће управљати његова супруга Ана као и синови Бела и Михаило, који су такође носили наслов *dux* Мачве. Овако ће остати све до изумирања Ростиславича 1272. године.[62] Кнежевски (херцешки) статус мачванске владавине Ростислава и његових наследника није промакао историчарима, иако је уобичајено да се о Мачви говори као о бановини.[63] Ростислављева кнежевина је уистину имала исту функцију као и бановине створене на јужним угарским границама током XIII и XIV века; да буде стража и полазна тачка угарског ширења на српске, бугарске и босанске земље. Али по свом статусу, Мачва је скоро цео XIII век била посебна кнежевина – апанажа,[64] да би по форми постала права бановина (територијална организација на чијем челу је био високи достојанственик постављен по вољи владара), тек након 1317. године, када је ову област Карло I Роберт Анжујски (1308–1342) освојио од српског краља Милутина (1282–1321).[65]

---

[58] M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 466.

[59] Још је Г. Венцел приметио да је савремени аустријски хроничар, описујући мировне преговоре између чешког краља Отокара II Пшемисла и Беле IV вођене 1260. године, набрајајући савезнике угарског краља, по владарском рангу са краљевима Галиције (Данило Романович) и Србије (Урош I), изједначио и Ростислава који је наведен као "Kunig von Matschaw". Могуће је и да је овде хроничар пре мислио на Ростислављев лични углед и значај, него ли на положај или значај његове "земље". M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 466.

[60] По П. Рокаиу сремска кнежевина Маргаретине гране Арпадовића била је нека врста апанаже. П. Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, 127.

[61] Исто, 472.

[62] О животу Ане и њених синова: M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 469–475. В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 154–157.

[63] M. Wertner, *Az Árpádok családi története*. 466; М. Динић, *Јован Анђел*, 301; В. Прокофьев, *Ростислав Михаилович*, 146–147; П. Рокаи, *"Gyletus dux Sirmii"*, 124; као и К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 177; *Историја српског народа*, прва књига, Београд 1981, 349.

[64] Након Ростиславича, од 1280 до1284. године, Мачвом је управљала Јелисавета, мајка угарског краља Ладислава IV, а после ње угарски зет, српски краљ Драгутин од 1284. до 1316. М. Динић, *Јован Анђел*, 301.

[65] Упоредити: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája*, I, Budapest 1996, 27.

M.A. Đura Hardi

ABOUT THE ORIGIN OF THE "GOVERNOR" OF MAČVA ROSTISLAV MIHAILOVIČ

SUMMARY

Rostislav Mihailovič descended from the Russian duke family that as his inheritance had been kept by Černigov. In the fall of 1235. ten-year old Rostislav along with his father ascended a duke throne of Gallicy, over which they fought against Danilo Romanovič, the duke of the adjacent Volinija. Having been abandoned in the hands of the mighty warriors of Gallicy, young and energetic Rostislav was maintaining his position at the throne of Gallicy as well, thanks to the Hungarian patronage. Hungary, the west adjacent of Gallicy laid claim to this Russian country since 1239. Toward the end of 1238. or at the beginning of 1239., Danilo Romanovič grabbed Galič away from Rostislav.

After the Mongol invasion, that had devastated the southern Russian countries, as well as Hungary from 1240 to 1242, the Hungarian king Bela IV strived to gain control over Gallicy, that for Hungary became the outpost toward Mongols, i.e. Golden Horde. Therefore, he married his daughter Ana off, to the expatriated Rostislav. During the two of his campaigns Rostislav, as Hungarian pretender, had tried to acquire Galič, however, during the last one, undertaken in 1245, he was heavily defeated under the fortress Jaroslavlj. Since Danilo Romanovič soon came to the agreement with the Mongols, and became their vassal, there was nothing else left for Bela IV to do, but to sign a peace treaty and enter into the alliance with Danilo, during September, 1246. Rostislav had been removed from Gallicy. Thanks to the position of the Royal son-in-law, he got the appropriate compensation for the lost Gallicy from Bela IV. It was Mačva. As *Dominus de Machou* Rostislav was first mentioned in 1254. By its status Mačva, that previously had belonged to the secondary branch of the Arpadovich family, has continued to exist as a separate principality – appanage under Rostislav as well as his successors.

Др Душко М. Ковачевић
Монах Исаија Јокић
Недељка Ковачевић

НАСТОЈАТЕЉИ МАНАСТИРА ХОПОВА У XVIII ВЕКУ

Господину Зорану Радовићу

Кључне речи: Старо Хопово, Ново Хопово, фрушкогорски манастири, монаштво, настојатељи манастира, 18. век, историја цркве.

Сажетак: Овај рад садржи кратак осврт на историју манастира Старо и Ново Хопово у 18. веку, са акцентом на градитељску и иконописачку делатност у њима. Главни део рада чине биографије настојатеља манастира Хопова. Дато је осамнаест биографија, колико су аутори успели да идентификују настојатеља у 18. веку.

Цео 18. век протекао је готово за све фрушкогорске манастире, а тиме и за Старо и Ново Хопово, у великој градитељској и уметничкој обнови. Један део манастира, међу њима и Хопово, страдао је у време Великог бечког рата (1683–1699), као и у време аустро-турског рата (1716–1718). У два маха (1683 и 1690) хоповски калуђери били су принуђени да беже из манастира, док је сам манастир страдао 1684. и 1688, због чега је једно време био запустео.

Мада је током тих ратних времена било покушаја да се прилике између хоповских монаха и османске власти среде, о чему говоре и два турска фермана из 1689. и 1690, у којима се гарантује хоповским калуђерима заштита од напада „хорди татарских", као и лична слобода, ипак се очекивала помоћ од хришћанског аустријског цара Леополда. Наиме, 1692. Хопову је од стране цара Леополда издата „салва гвардија" или заштитна повеља, која је и годинама после протеривања Турака требало да обезбеди манастиру несметан опстанак и развој.

Додуше, иако су времена била зла и опака током 17. века у Хопову је постојало братство са више од 60 монаха. Потом се тај број према опису манастира из 1734. свео на 25 монаха, да би њихов број у

последњем опису из 1771. износио деветнаест, што говори да се пред крај 18. века број монаха у односу на 17. век смањио за готово трећину. Што се тиче броја манастирских настојатеља, у времену од почетка 18. до почетка 19. века он, према нашим досадашњим истраживањима, износи осамнаест.

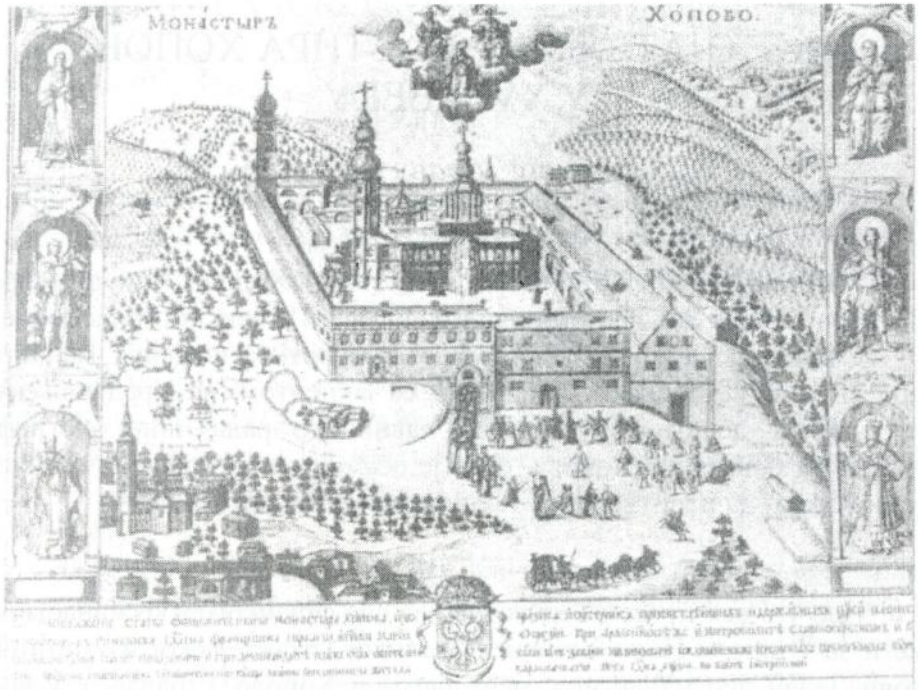

Ново Хопово на бакрорезу

Пожаревачки мир склопљен 1718. између Хабсбуршког и Османског царства имао је за последицу повлачење Турака из већег дела Срема, што је омогућило да после тога прво у Новом Хопову, а од средине 18. века и у Старом Хопову, отпочне грађевинска обнова постојећих и градња нових објеката. Обимнији радови на цркви Новог Хопова забележени су у првој половини 18. века, када су 1722. кровне површине над црквом покривене „белим блехом". Готово у исто време почиње обнова четвоространих манастирских конака, који су обновљени и дограђени у времену од 1726. до 1774. године. На цркви су већи радови поново забележени 1744, када су бакарним лимом покривени кубе и црква до припрате. Тада је над куполом била формирана барокна капа „на више јабука", док су „резбарско-сликарски радови у певничким просторима" цркве Новог Хопова изведени 1743. Уз цркву манастира

Новог Хопова призидан је од 1750. до 1760. барокни звоник, ктиторством епископа Софронија Јовановића, у коме је била изграђена и капела посвећена Светом Стефану. У време градње звоника у Новом Хопову сазидана је 1752, за време настојатеља архимандрита Захарија Миливојевића, и нова црква манастира Сарог Хопова, где је истовремено дошло и до доградње манастирских конака, који су проширени од две на четири келије.

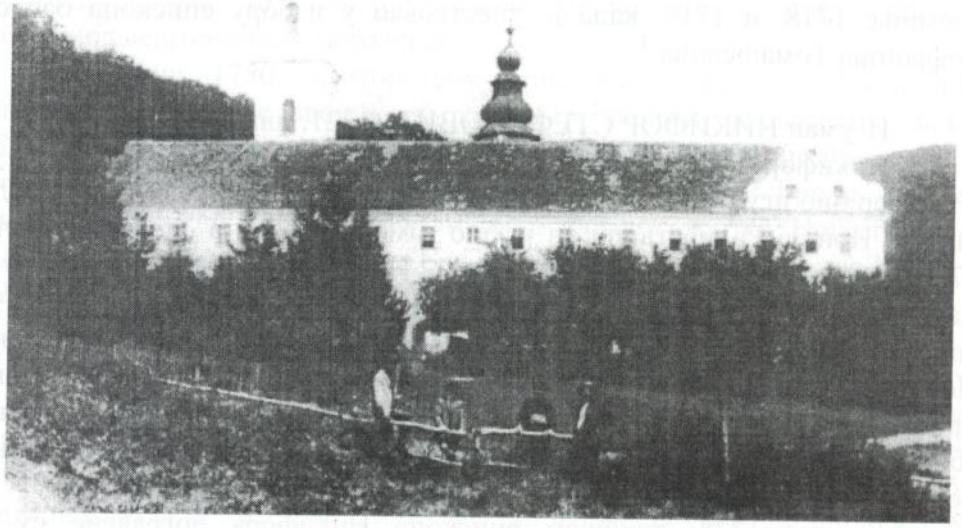

Ново Хопово око 1923.

У другој половини 18. века, у време када је барокни стил доминирао у српској уметности, замењен је стари иконостас у цркви Новог Хопова новим. Братство манастира је хтело репрезентативни иконостас, па је тај посао „поверило бесумње најбољем српском сликару друге половине тога века" – Теодору Крачуну. Цео посао на изради иконостаса завршен је 1776. У другој половини века урађен је и нови иконостас у Старом Хопову, који је заменио привремени пренет из старе цркве. Тако су крајем 18. века завршени сви важнији градитељски и сликарски радови у оба манастира, и у Новом и у Старом Хопову.

Та велика градитељска делатност у Новом и Старом Хопову током 18. века, представља и разлог због кога су се потписници овога рада одлучили да објаве једну кратку студију о настојатељима манастира

тога времена, и то пре појаве књиге у којој ће бити обрађено ***Монаштво манастира Хопова од 16. до 20. века.***

Игуман НИКАНОР (1705–?)

Хоповски игуман Никанор спомиње се и као Нићифор, а и под именом Никон и то 1705, 1709. и 1710.[1] „При њему је написано Евангелије на великом крузе, сребром оковано, и разног цвета камичкама украшено, свагда у цркви на горњем с. Престола место стоеће".[2]

Игуман ЈОВАН (?)

Као игуман хоповски Јован се спомиње 1716, када је јуна месеца приспео у Москву јеромонах из Хопова Василије. Потом се игуман Јован спомиње 1718. и 1719. када је учествовао у избору епископа бачког Софронија Томашевића.[3]

Игуман НИКИФОР СТЕФАНОВИЋ (1721. или 1722)

Никифор Стефановић рођен је у селу Гргуревци у Срему. Да ли је Никифор био игуман Хопова само једну годину не знамо поуздано, мада игуман Иринеј Радић тврди да је био само „л. 1721. а следујућег лета 1722. во епископа Пакрачког посвећен".[4] На Народно-црквеном сабору у манастиру Хопову 2. јануара 1721. Никифор Стефановић изабран је за епископа славонског, а посвећен је од стране митрополита Викентија Поповића Хаџилавића. По овоме биће да је Никифор био игуман Хопова пре 1721. јер га је митрополит Викентије исте године „послао у Пакрац" због уније. Као хоповски пострижник епископ Никифор је материјално помагао манастир Хопово, посебно обнову конака.[5]

Године 1728. трошком епископа Никифора дограђене су и опремљене келије са источне стране, када је и „церков белим блехом покрити дао своим собственим трошком".[6] Епископ Никифор одредио је због болести још за живота пострижника хоповског архимандрита

---

[1] В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 343

[2] И. Радић, *Повест кратка о фрушкогорском општежителном манастиру Хопову,* Будим 1847, 40

[3] В. Р. Петковић, нав. дело, 343

[4] И. Радић, нав. дело, 40

[5] Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века,* Београд – Подгорица–Крагујевац 1996, 360–361; Марија Бајаловић–Бирташевић, *Манастир Ново Хопово у Фрушкој гори,* Зборник Матице српске серија друштвених наука, бр. 5, Нови Сад 1953, 70

[6] И Радић, нав. дело, 40

Софронија Јовановића, свог дугогодишњег сарадника, за епископа славонског. Софронијe Јовановић хиротонисан је 23. маја 1743, а епископ Никифор Стефановић умро је 20. априла 1750.[7]

Архимандрит СОФРОНИЈЕ ЈОВАНОВИЋ (1722–1743)

Софронијe Јовановић „постављен игуменом л. 1722. а л. 1743, још за живота Никифора (Стефановића – прим. аутора) епископа због старости и слабости овог во епископа Пакрачког посвећен". Игуман Софронијe рођен је у Новом Саду, „класично образовање" добио је код језуита у Петроварадину. Постригао се у манастиру Хопову у другој деценији 18. века, да би убрзо потом постао и сарадник епископа Никифора Стефановића.[8] Као епископ истицао се радом на унапређењу епархије у чему је „посебну пажњу поклонио школству уопште, а посебно свештеничком образовању".[9]

Године 1750. ктиторством епископа Софронија Јовановића, започето је зидање звоника и капеле у звонику (посвећене светом Стефану) у манастиру Новом Хопову. Епископ Софронијe приложио је манастиру Новом Хопову 1755. један трокраки свећњак. Био је, како је о њему забележено, ... „вечног споменика достоин", што је Новом Хопову „торањ великиј церкве овдашње, и високи ходник сазидати дао".[10] Умро је у Пакрацу 26. или 27. децембра 1757.

Игуман МИСАИЛ (1743)

Тихомир Остојић у својој књизи *Доситеј Обрадовић у Хопову* указује с правом да се име овог настојатеља наводи погрешно као Михаил, јер је у питању игуман и проигуман манастира Новог Хопова Мисаил. Када је као проигуман Мисаил изненада умро 24. априла 1751. имао је 76 година,[11] што значи да се родио 1675. О јеромонаху Мисаилу, кога под тим именом као игумана спомиње и игуман Иринеј Радић,[12] зна се да је пре монашења био поп у Иригу. У Хопово је дошао 1715, што значи да је „послужио ... у манастиру 36 г."[13].

Као ктитор јужног крила конака манастира Ново Хопово, које је грађено „у више маха", спомиње се 1733. поред јеромонаха Мојсија и

---

[7] Сава, епископ шумадијски, нав. дело, 461

[8] И Радић, нав. дело, 40-41; В. Матић, *Капеле фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1989, 65-66

[9] Сава, епископ шумадијски, нав. дело, 461

[10] И. Радић, нав. дело, 40-41; В. Матић, нав. дело, 66

[11] Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907, 116

[12] И. Радић, нав. дело, 41

[13] Т. Остојић, нав. дело, 116

јеромонах Мисаил.[14] У време игумана Мисаила, дакле 1743, „обе певнице у цркви вајателским художеством изрезане, а живописцем изображене".[15] Јеромонах Мисаил био је имућан калуђер, јер се наводи да је после њега остало десет мотика винограда, од чега су четири мотике дате „јего дјакону Григорију".

Поред тога јеромонах Мисаил имао је и „полак воденици" (која ће се касније погрешно звати воденица почившег игумана Михаила) код Старог Хопова, што је „остало у манастир", као и сто дрва шљива.[16] У готовини јеромонах Мисаил имао је 40 дуката, од чега је 75 форинти дато митрополиту Павлу Ненадовићу за његов вечни помен (парусију), док је преостали део новца предат Хопову.[17]

Игуман ИСАИЈА ПРОДАНОВИЋ (1744–1745)

Исаија Продановић рођен је у Сенти 1703. Рукоположен је у чин ђакона 1716. од стране митрополита Викентија Поповића Хаџилавића, а у чин свештенички увео га је 1722. јенопољски епископ Софроније Раваничанин. Као мирски свештеник Исаија није имао парохију. После смрти жене, са којом је живео кратко време, дошао је у Хопово где га је 13. фебруара 1724. замонашио хаџи Захарије Миливојевић. Јеромонах Исаија био је „в писании искусан доволно", а духовник му је био јеромонах Гедеон из Ремете.[18]

О његовом образовању Тихомир Остојић вели: „Колико се онда могло тражити науке и писмености, толико је Исаија имао". У време када је Исаија заузимао положај игумана Хопова, намесник је био јеромонах Теофан Марић. Јеромонах Исаија се као проигуман уктиторио и исплатио „манастиру велику штампу" 25. фебруара 1756, када је „дао трошак да се начини бакрорезна слика" манастира Хопова. Умро је 20. фебруара 1759. и сахрањен је „у општем манастирском гробљу".[19]

Игуман МИКОЛАЈ МИЛИСАВЉЕВИЋ (1746)

Миколај Милисављевић рођен је у Јазку 1700, где је књигу учио „код братии своих родних". У чин ђакона рукоположио га је сечујски епископ Максим Гавриловић 1717, а 1718. у свештенички чин у Горњој цркви у Сремским Карловцима . Парохију је имао у Јазку. После женине

---

[14] Исто

[15] И. Радић, нав. дело, 116

[16] Т. Остојић, нав. дело, 116

[17] Исто; Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год*, Сремски Карловци 1903, 236

[18] Т. Остојић, нав. дело, 208–209 и 267; Д. Руварац, нав. дело, 223–224

[19] Т. Остојић, нав. дело 208–209

смрти „постриглсе во монашки чин" 26. априла 1730. у Хопову од стране епископа славонског Никифора Стефановића. Био је у „писании искусан доста, читати, појати и писати умјејет". Умро је 23. априла 1756.[20]

Архимандрит ЗАХАРИЈЕ МИЛИВОЈЕВИЋ (1747–1757)

Захарије Миливојевић рођен је у Тителу 1691, а „книги училсе" у Бешкој код попа Раке. У Хопово је дошао 1706, где га је 11. фебруара замонашио јеромонах Петронијe. Митрополит Стефан Метохијац рукоположио га је 18. марта 1707. у цркви Светог Николе у Сремским Карловцима у чин ђакона, а у свештенички чин рукоположио га је 16. јуна 1709. епископ будимски, потоњи митрополит, Викентије Поповић Хаџилавић, у Хопову. У чин игумана Захарије Миливојевић „произведен" је 1726. од стране митрополита Мојсија Петровића, а „и после је више пута био одликован том чашћу".[21]

О угледу игумана Захарија, не само међу фрушкогорским монасима него и у целој Карловачкој митрополији, говори чињеница да се на Сабору одржаном 1735. ваљевски епископ Доситеј Николић хтео у његову корист да захвали на епископатству.[22] Митрополит Павле Ненадовић произвео је Захарија Миливојевића у архимандрита 1751. На основу биографије Захарија Миливојевића коју наводи визитациона комисија из 1753, види се да је био имућан и у извесној мери образован монах „в писании доволно искусен, читати, појати и писати изврјадно". Духовник му је био архимандрит манастира Крушедола Никифор.

У првим годинама владавине митрополита Павла Ненадовића архимандрит Захарије Миливојевић био је његов близак сарадник. После генералне визитације 1753, између митрополита Ненадовића и архимандрита дошло је до размирица због увођења општежића у фрушкогорске манастире. То је почетком маја 1754. довело до „арестирања" архимандрита Захарија. Убрзо после тога архимандрит Захарије добио је опроштај од митрополита Ненадовића, после чега је наставио да управља манастиром све до смрти 29. априла 1757.[23]

Потоњи игуман хоповски Иринеј Радић тврди, да је игуман Захарије Миливојевић произведен за архимендрита „због његових отличних манастиру учињених заслуга". Једна од тих заслуга била је и то што је „настојанием и трудом" хаџи Захарије, а трошком Михаила

---

[20] Исто, 215; Д. Руварац, нав. дело, 224–225

[21] Д. Руварац, нав. дело, 221–222

[22] М. Јакшић, *О Виђентију Јовановићу, Прилози за историју митрополитства му 1731–1737*, Нови Сад 1900, 135

[23] Т. Остојић, нав. дело, 63-64

Чокића из Бечеја, манастир Ново Хопово добио 1747. нови кивот за мошти светог Теодора Тирона, који је коштао 531 форинту и 13 крајцара.[24] Трудом архимандрита Захарија и братства манастира Новог Хопова сагрђена је 1572. и нова манастирска црква у Старом Хопову, коју је он посветио свом „заветном патрону" светом Пантелејмону.

Игуман ТЕОДОР МИЛУТИНОВИЋ (1758–1769)

Теодор Милутиновић рођен је у Ваљеву 1703, у Хопово је дошао „рано" па је ту књигу учио код јеромонаха Прокопија. Постригао га је, када је имао седамнаест година, јеромонах хаџи Јефрем 1720. У чин ђакона рукоположио га је 29. марта 1730. бивши игуман хоповски, тада епископ славонски, Никифор Стефановић. После четири године (4. децембра 1734), у Саборној цркви у Пакрацу, рукоположио га је у свештенички чин епископ лепавинско-северински Симеон Филиповић.[25]

Визитациона комисија је о његовом образовању забележила да „читати и појати вједајет, писати по мало". Духовник му је био реметски јеромонах Гедеон. Сам Теодор био је „општи духовник у Хопову". После смрти архимандрита Захарија Миливојевића, са којим је био у сталном сукобу, изабран је за игумана али је 11. августа 1759. због „рђавог руковођења" био смењен. У априлу 1760. премештен је у Шишатовац где је и умро 5. јула, пошто га је после одслужене литургије „ударила ... капља"[26] Мада је био преке нарави и у сукобу са готово читавим братством, њему је посебно био привржен Доситеј Обрадовић који се тада замонашио и живео у Новом Хопову.

Игуман ТЕОФАН МАРИЋ (1760–1761)

Теофан Марић рођен је 1717. у Иригу, где је у књигу учио „код магистра Георгија". У манастир Хопово дошао је са дванаест година и ту га је 1729. постригао јеромонах хаџи Јефрем. Епископ славонски Никифор Стефановић рукоположио је Теофана 1731. у чин ђакона, а 1736. епископ римнички Климент у чин презвитера у Саборној цркви Светог Николе у Сремским Карловцима.[27] Тада му је било деветнаест година.

О генералној визитацији фрушкогорских манастира 1753. Теофану је издата сведоџба да: „Таинства, блажества и заповједи вједает, читати, појати и писати знает, в церков на правило ходит, духовник јего бил Теодор јрм. здјешни".[28] Јеромонах Теофан умро је од

---

[24] И. Радић, нав. дело, 11; Д. Руварац, нав. дело, 221–222
[25] Д. Руварац, нав. дело, 225
[26] Т. Остојић, нав. дело, 61, 276, 280, 299, 306
[27] Д. Руварац, нав. дело, 222–223; Т. Остојић, нав. дело, 281–282
[28] Д. Руварац, нав. дело, 223

капи као игуман 13. јула 1761, а сахрањен је „код цркве са десне стране". Игуман Теофан био је имућан калуђер, иза њега је остало у „готову новцу 1.021 ф. 95м.".За живота је одредио да се после његове смрти, „по један саландер, сега 84 ф." подели у седам манастира Јерусалим, Хиландар, Крушедол, Раковац, Шишатовац, Јазак и Врдник.[29]

Игуман АНТОНИЈЕ ПОПОВИЋ (1761–1762)

Антоније Поповић рођен је 1713. у селу Кукињашу близу Гргетега. Књигу је учио у Пакрацу у епископском дворцу. У чин ђакона рукоположен је 1736. у манастиру Крушедолу. Следеће 1737. произвео га је у свештенички чин епископ Симеон Филиповић у манастиру Раковцу, али парохије и синђелије није имао. Када је остао удовац дошао је у Хопово 1745, где га је 17. фебруара постригао архимандрит крушедолски Никифор.[30]

О његовом образовању остало је забележено ово: „Таинства и прочија устави от части разумјеет. Читати, појати и писати вједајет". То говори да је игуман Антоније као богослов „био слаб", али да је практичне свештеничке дужности знао. Духовник му је био јеромонах хоповски Теодор Милутиновић.[31]

Јеромонах Антоније Поповић постављен је за игумана 15. јуна 1761, али се „грдно компромитовао", када је сремска жупанија „њега врдничког игумана Максима и јазачког игумана Теодосија обедила да су јатаци неких пустахија који су похватани и погубљени".[32] Због тога је био „у аресту али је због недостатка доказа и посредовањем митрополита Павла Ненадовића" пуштен, „али му је у манастиру наређена епитимија" због чега га је на месту игумана сменио 24. августа 1762. јеромонах Јоаникије Јовановић. Игуман Антоније је умро после кратког боловања 21. априла 1764.

Игуман ЈОАНИКИЈЕ ЈОВАНОВИЋ (1762–1767)

Јоаникије Јовановић је још као дете „донешен" у Хопово, а родом је из Бођана где је угледао света 1731. У манастиру је учио књигу код јеромонаха Георгија, а замонашио се 5. фебруара 1744. Рукоположио га је у чин ђакона епископ горњокарловачки, потоњи митрополит Павле Ненедовић, 10. јуна 1744. у Саборној цркви Светог Николе у Сремским Карловцима. У свештенички чин рукоположен је од стране епископа славонског Софронија Јовановића 9. августа 1748.[33]

---

[29] Т. Остојић, нав. дело, 282

[30] Д. Руварац, нав. дело, 225–226; Т. Остојић, нав. дело, 207

[31] Д. Руварац, нав. дело, 226

[32] Т. Остојић, нав. дело, 207–208

[33] Д. Руварац, нав. дело, 229 Т. Остојић, нав. дело, 210–211

Визитациона комисија је забележила о „богословској учености" јеромонаха Јоаникија да „таинства, блажества и заповједи слабо разумјеет", али да „читати, појати и писати добрје может".[34] Године 1753. јеромонах Јоаникије имао је матер „монахињу во Иригу". У јануару 1767. јеромонах Јоаникије Јовановић је „збачен с игуманства" јер је био ухваћен да има осопштину, због чега је кажњен да годину дана не сме излазити из манастира. Пред смрт кратко је боловао и упокојио се 14. фебруара 1779.[35]

Игуман СОФРОНИЈЕ ЖИВКОВИЋ (1767–1770)

Софроније Живковић рођен је у Радинцима 1727, књигу је учио у Сремским Карловцима код магистра Петра Рајковића. У Хопово је дошао 1743, где га је 15. марта замонашио јеромонах Теофан Марић. Епископ темишварски Георгије Поповић рукоположио га је 1745. у чин ђакона, а 1748. рукоположен је „во свјешченство" од стране епископа славонског Софронија Јовановића.[36]

О генералној визитацији 1753. комисија је забележила о њему да „таинства, блаженства и заповједи церковније слабо разумијеет", али да „читати, појати и писати может добро". Визитациона комисија је уписала за њега да „нрава и житија честнога". За игумана је постављен 20. јануара 1767. и на тој дужности је остао до 1770. Умро је у Новом Саду, где је отишао на лечење 4. децембра 1777, а сахрањен је у порти Свето-Јованске цркве. У протоколу умрлих Софроније је уписан са презименом Радивојевић или Радојевић, али се по свој прилици ради о игуману Софронију Живковићу, мада није јасно откуд ова друга два презимена.[37]

Архимандрит ГЕРАСИМ РАДОСАВЉЕВИЋ (1771)

Герасим Радосављевић био је егзарх митрополије, па је дуже времена живео у Осеку. Године 1771. „преоизведен" је за архимандрита и настојатеља манастира Хопова у коме се замонашио, али је на тој дужности остао само годину дана, јер је убрзо по постављењу умро.[38]

Игуман ВАСИЛИЈЕ НЕДЕЉКОВИЋ (1772–1792)

Василије Недељковић рођен је 1736. у Осеку, а „учитсје у Карловци у латинској школи". Постригао га је 4. марта 1750. у Хопову

[34] Д. Руварац, нав. дело, 229
[35] Т. Остојић, нав. дело, 57, 150, 210–211
[36] Д. Руварац, нав. дело, 230; Т. Остојић, нав. дело, 206
[37] Т. Остојић, нав. дело, 207; И. Радић, нав. дело, 42
[38] И. Радић, нав. дело, 42

тамошњи игуман, а потоњи архимандрит хаџи Захарије Миливојевић, да би га 3. јуна у Осеку у чин ђакона рукоположио епископ славонски Софроније Јовановић. У чин јеромонаха рукоположен је Василије 1756, када му је било 20 година. Јеромонах Василије словио је за најписменијег монаха у Хопову, и његов утицај на Доситеја Обрадовића је знатан.[39]

О игуману Василију Недељковићу остало је забележено: „При овом је прибављено манастирској библиотеки понајвише лепи поучителни книга, из чега видисе, да је он велики љубитељ књижества био, а и слова Божија проповедник".[40] Поред тога игуман Василије је и сам много преписивао, па је у Хопову некада било „целих књига писаних његовом руком". Јеромонах Василије Недељковић умро је 16. јула 1792, пошто га претходно „беше ... ударила кап у десну страну".[41]

Архимандрит ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ (1776–1784)

Архимандрит Јовановић рођен је 1732. у Сремским Карловцима, где је завршио школу. Током школовања био је питомац епископа темишварског Викентија Јовановића Видака, потоњег митрополита карловачког. Монашки чин примио је у манастиру Бездину, потом је произведен у чин ђакона. Архимандрит Јован постављен је за настојатеља Хопова још за живота игумана Василија Недељковића.[42]

У Хопову је тако био у исто време, игуман и архимандрит, што је био јединствен случај у Карловачкој митрополији. „ ... тако, да чрез 8 лета манастир овај имао је два настојателја: ..., кои су међу собом у великом несогласију и препирању живели, ...".[43] Такво стање у манастиру Хопову трајало је до 1783, када је на синодској седници у Темишвару 2. новембра архимандрит Јован Јовановић изабран за епископа горњокарловачког. Епархијом је управљао кратко време пошто је државним рескриптом од 14. јуна 1786. мимо знања архијерејског синода, премештен за епископа бачког. Када је избио Први српски устанак, епископ Јовановић је даровао Карађорђу први тучани топ. Умро је приликом обиласка епархије 12. априла 1805. у Сомбору, где је и сахрањен.[44]

---

[39] Д. Руварац, нав. дело, 232–233; Т. Остојић, нав. дело, 209–210
[40] И. Радић, нав. дело, 42
[41] Т. Остојић, нав. дело, 210
[42] Сава, епископ шумадијски, нав. дело, 248
[43] И. Радић, нав. дело, 42–43; Т. Остојић, нав. дело, 210
[44] Сава, епископ шумадијски, нав. дело, 248; Д. Страњаковић, *Јован Јовановић владика Бачки,* Гласник Српске православне цркве, Београд 1954, 183

Игуман САМУИЛ НЕШКОВИЋ (1792–1806)

Самуил Нешковић био је игуман Хопова четрнаест година „но и њему наметнут буде архимандрит Петар Јовановић Видак" и то само током 1798. После тога игуман Самуило управљао је Хоповом до 1806. када је умро.[45]

Архимандрит ПЕТАР ЈОВАНОВИЋ ВИДАК (1797)

Петар Јовановић Видак „само једну годину био је настојатељ Хоповскиј". За архимандрита манастира Хопова произведен је 21. јуна 1797. у време игумана Самуила Нешковића, а већ идуће 1798. постао је архимандрит манастира Гргетега. Рођен је 1. јула 1768. у Сремским Карловцима. У Пожуну је завршио гимназију, а потом се уписао на универзитет у Јени.[46]

Петра Јовановића Видака замонашио је у манастиру Хопову 21. септембра 1793. епископ бачки Јован Јовановић. Био је настојатељ манастира Хопова 1797. и манастира Гргетега од 1798. до 1801, јер је већ 30. јула 1801. хиротонисан за епископа горњокарловачког. Епископ Петар умро је у Вршцу 9. децембра 1818.[47]

---

[45] И. Радић, нав. дело, 43

[46] Исто; Сава, епископ шумадијски, *Настојатељи манастира Гргетега*, Зборник Матице српске за ликовне уметности. бр. 24, Нови Сад 1988, 76–78

[47] Сава, епископ шумадијски, *Настојатељи манастира Гргетега*, 77

Dr Duško M. Kovačević
Monk Isaija Jokić
Nedeljka Kovačević

SUPERINTENDENTS OF THE HOPOVO MONASTERY IN THE 18th CENTURY

SUMMARY

After the tremendous war destructions during the Austria-Turkey wars, toward the end of the XVII and at the beginning of the XVIII century, in the XVIII century the appeasement of the condition as well as the building and icon painting renovations took place in almost all of the Fruška Gora monasteries and so in the Old as well as in the New Hopovo monastery. Although there was a reduced number of monks there, in the 18th century, these two monasteries had the churches and the monastic overnight stays renovated and the new iconostasis covered by paintings. The men of merits for getting down to work and realization of these abundant building and artistic works in both monasteries are their superintendents. So far, the fact has been established that there were 18 of them in the XVIII century. They were: prior Nikanor (1705-?), prior Jovan (?), prior Nikifor Stefanović (1721. or 1722.), archimandrite Sofronije Jovanović (1722-1743), prior Misail (1743), prior Isaija Prodanović (1744-1745), prior Mikolaj Milisavljević (1746), archimandrite Zaharije Milivojević (1747-1757), prior Teodor Milutinović (1758-1769), prior Teofan Marić (1760-1761), prior Antonije Popović (1761-1762), prior Joanikije Jovanović (1762-1767), prior Sofronije Živković (1767-1770), archimandrite Gerasim Radosavljević (1771), prior Vasilije Nedeljković (1772-1792), archimandrite Jovan Jovanović (1776-1784), prior Samuil Nešković (1792-1806) and archimandrite Petar Jovanović Vidak (1797). Their biographies have been presented in this paper.

Др Владан Гавриловић

БОРОВО ДО СРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Кључне речи: Борово, Крајина, Срби у Хрватској, Револуција 1848-1849, 18. век историја.

Сажетак: У овом тексту дат је кратак преглед историје Борова од првог помена у 13. веку па до револуције 1848-1849. Већи део рада посвећен је периоду од 1706, када Борово улази у састав Даљског спахилука, па до 1848-1849.

О најстаријој историји села Борова, као и других наших насеља, у Славонији и Војводини, знамо врло мало и то углавном из мађарских извора. Најчешће се ради о првом помену неког насеља, што не значи да оно и пре тога није постојало.Тако је и са Боровом које се први пут помиње почетком XIII века и то као једна од тврђавица на сремско-славонском простору. Но, за разлику од већине других насеља, о старом Борову очувала се традиција, која је живела још почетком XVIII века, а према којој је Борово било варош са 300 кућа, сасвим уз Дунав, пола сата хода од данашњег насеља. У њему је постојала црква (вероватно католичка), а опасавали су га јаки бедеми и шанчеви.

Од 1526. до 1687.год. Борово је било под Турцима и то као насеље са искључиво српским, православним становништвом. У другој половини XVII века Борово је, наводно, имало 100 кућа, што ће рећи да је и даље било значајно насеље. Сељаци су били турски кметови са оптерећењем које је било подношљиво. Последњем турском спахији, Мехмед-паши, који је резидирао у Осијеку, давали су десетину од усева, по 8 динара од сваког свињчета, затим годишње по три дана кулука и по кола дрва од сваке куће, као и понеки поклон за веће празнике. Цару се плаћало од 2 до 7 форинти харача.

Под таквим оптерећењем, релативно мирно живело се све до почетка великог рата између Турске и Аустрије, који је почео походом Турака на Беч 1683 год. Чувши да су Турци тешко поражени, а бојећи се њихове освете и насиља, становници Борова, Даља и Белог Брда разбежали су се на разне стране; Боровци су се склонили у оближњу мочвару Живу и тамо провели више година, али су и даље обрађивали

земљу у свом атару. Године 1687. Турци су били коначно протерани из овог краја па је Борово дошло под власт Аустрије, која ће потрајати све до 1918. год.

Даљ око 1820.

Непосредну управу над Славонијом и Сремом тог доба вршиле су војна и коморска власт у Осијеку па је ова последња 1697. год. обавила први попис становништва после одласка Турака. Том приликом показало се да се број становника јако умањио, да су умањене и обрадиве површине земљишта, а да је нова власт безобзирно товарила терете на осиромашене поданике, посебно у виду пореза (контрибуције), подвоза, вуче лађа, десетине итд. Оскудевајући у стоци за вучу, сељаци су обрађивали само половину земљишта док су другу половину остављали на угари.

Поред Борова, 1697. год. пописано је и село Церић, које је имало само 6 кућа али доста оранице. Оно ће се до 1730-их год. развијати као посебно насеље, а тада ће се укључити у Борово.

Војно-коморска власт над Боровом потрајала је до 1706. године; Борово је тада, заједно са Даљем и Белим Брдом, укључено у "Даљски спахилук" који је предат на уживање српском патријарху Арсенију III Чарнојевићу, односно његовим наследницима на челу Српске карловачке митрополије. Под Митрополијом, као спахијом, Борово ће остати све до револуције 1848. год.

Попис, извршен 1706. год. показао је да се становништво Борова још није усталило него се раселило у толикој мери да је у селу остало само

13 кућа. У сеоском атару и на оближњим пустарама, Кечину и Ловасу, било је доста оранице и ливада па и нешто винограда, али је од тога само мањи део био обрађиван и коришћен док је већи део био запарложен.

Од доласка под Патријаршију, односно Митрополију 1706. год. прилике у сва три насеља су се побољшале, па је расељавање уступило место досељавању нових становника из околних села, Бачке и Барање и са других страна , а нарочито из Босне, о чему најбоље сведоче тадашња презимена. У току првих четрдесет година (1706-1746) број кућа се скоро утростручио, сразмерно толико се повећао и сточни фонд, а увећане су и обрадиве површине земљишта али, изгледа, више оне које нису подлегале опорезивању него оне под порезом који је био врло висок.

Опорезовано земљиште било је издељено у баштине или сесије на основу којих су одређиване државне и спахијске дажбине. Једна цела сесија износила је 24-32 јутра оранице и 4-8 јутара ливаде, већ према томе у коју је класу дотична земља била уврштена. Поједине породице добијале су целу сесију, половину, четвртину или осмину сесије, зависно од броја стоке за вучу и обраду земље, односно од броја мушких глава способних за пољске радове. Но, сељаци се у то време нису отимали за опорезовану земљу пошто су дажбине на њу биле велике. Од усева на том земљишту давана је тзв. велика десетина а од прираста оваца, коза, свиња и пчела – мала десетина, обично прерачуната у новцу. Од винограда убирана је винска десетина. Спахија је, у новцу, добијао по 11 форинти од сваке целе сесије, односно сразмерно мање од њених делова у власништву сељака. Држава је, међутим, узимала знатно више: по 13 форинти пореза (контрибуције), по 6 форинти на име издржавања војске и по 2,5 форинти на име кулука за осијечку тврђаву. Тако је, само новчано оптерећење целе сесије износило 32,5 форинти, што је у време неразвијене сељакове привреде и тешког пласмана његових производа било једва подношљиво.

Иако саме по себи тешке, дажбине су постајале још теже због начина убирања (порез и на умрле главе, довожење огрева за тврђаву чак из шуме око Пожеге, насиље војске над сељацима, вуча лађа и преко граница сеоских међа, подвоз колима чак до Београда итд.) а и због увођења нових намета на воденице, риболов, за издржавање спахијских и коморских пандура, приморавање на давање десетине у зрну а не у класу, на обраду спахијског винограда и превоз његових житарица до Осијека. К томе треба придодати и све невоље које је становништво трпело од многобројних разбојничких дружина које су неколико деценија харале по овим крајевима а такође и од куге која је 1738-1741. год. погодила Славонију и Срем па и Даљски спахилук.

Пошто је стање на другим спахилуцима било и много теже, није се имало куда бежати па је једини излаз био у подношењу колективних тужби покрајинској власти у Осијеку и Двору у Бечу, одакле су упућиване истражне комисије па и предузимане мере да се стање становништва бар унеколико поправи и одржи његова снага као порезног обвезника. Тако је 1737. год, после сељачких немира око Нуштра, Вуковара, Илока, Ирига и Земуна дошло до обнародовања посебног закона - тзв. урбара којим су унеколико умањена права спахија у односу на њихове сељаке – кметове и забрањено узимање кулука, а после 1745. год. умањен је и порез који није више наплаћиван према земљишту него према одраслим мушким главама, стоци и покретној имовини коју су кметови лако склањали испред очију малобројних пописивача.

Побољшавању прилика на спахилуку па и у Борову допринели су и митрополити, а нарочито Павле Ненадовић који је сељаке штитио од насиља жупанијског, коморског и спахијског чиновништва. Даљски спахилук је био ваљда једини на коме су поштоване позитивне одредбе урбара из 1737. год. па од сељака није више тражена ни мала десетина ни работа, није наплаћивана такса на ракијске казане нити је повећавана закупнина на крчме и меснице. Спахилук је сам издржавао своје пандуре а његови службеници обазриво су поступали према сељацима. Да је било тако, сељаци су потврдили пред царском комисијом која је 1755. год. упућена у Вировитицу ради сређивања прилика после сељачких немира који су почетком исте године избили око Нашица и у целој славонској Подравини.

Такво стање позитивно је утицало на пораст броја кућа и становника у Борову, о чему речито говори следећа табела:

година	број кућа	број становника
1736.	49	?
1761.	146	?
1770.	170	?
1791.	209	1.151
1808.	?	1.684
1811.	231	1.754

У другој половини XVIII века, пораст становништва праћен је повећањем укупне производње, првенствено житарица, увећањем броја стоке и обраћањем нешто више пажње гајењу винограда. Успех је забележен у школству, а изграђена је и нова црква од тврдог материјала. Општином су управљали сеоски кнез и кметови, као најугледнији у селу. Кнез је примао плату, а и он и одборници (ешкути) били су ослобођени давања десетине и вршења работе. Први познати нам кнез у Борову из

1711. год. био је Петар Радаковић, а кметови Радоица Бачванин и Цвијо Илачовић. Дужност кнеза, кметова и ешкута била је одржавање мира и реда у општини, прикупљање пореза и убирање невеликих општинских прихода. Избор општинске управе вршен је слободно, а потврђиван је од стране митрополита, као спахије, и Жупаније у Осијеку, као представника државне, јавне власти.

* * *

После поменутих немира 1755. год. царица Марија Терезија је следеће, 1756. год. увела нови урбар за Славонију и Срем, који је уз мање измене 1810. год, остао на снази до револуције 1848. год. На његовим одредбама скоро цео један век заснивали су се односи између сељака – подложника и спахилука. Но, тај урбар био је за сељаке мање повољан, првенствено у погледу работе (кулука) на коју је спахија имао веће право него у ранијем урбару. Увођење тог урбара у живот било је праћено премеравањем сеоског земљишта, његовом поделом на сеоске породице и одређивањем обавеза сваке поједине куће према спахилуку. Тај посао завршен је до јесени 1758. год. а званично потврђен с пролећа 1761. год.

На целом спахилуку број сесија (од 24 јутра земље) повећан је са 96 на 133 сесије а у Борову од 14,5 на 20 ¾ сесије. Међутим, приликом расподеле земљишта као чисто сесионално опорезовано земљиште Борово је добило само 3 ¾ сесије док сва преостала сесионална земља дата сељацима као "сувишна земља" на коју се плаћало само по 34,5 динара по јутру и давала десетина од усева али не и порез и друге дажбине, којима је иначе подлегла сесионална земља. Тако се десило да је у ред сесионалаца сврстано само 14 домаћинстава док их је 132 укључено у ред тзв. инквилина или желира. Све у свему, 150 јутара оранице је раздељено сесионалцима а 380 јутара инквилинима. Поред тога, сељаци су користили и крчевине од којих су плаћали по 15 крајцара по јутру на име спахијске десетине. С те стране нови земљишни односи ишли су у корист сељака јер су смањиване њихове новчане обавезе. Работа је тада за село Борово износила 1.716 радних дана годишње. Но, пошто у то време спахилук у својој режији није обрађивао знатније количине земљишта, сељаци нису морали сву работу да одраде него су се добрим делом од ње откупљивали са по 10 крајцара на дан.

Све време општина је држала у закупу бару Савуљу, погодну за риболов, али и за пашу, па и за огрев. Исто тако, у својој крчми слободно је точила вино које је најчешће Дунавом доношено из Карловца. Жито се млело у воденицама које су се низале дуж Дунава, а биле су у

власништву како домаћих људи тако, још и више, у власништву српских трговаца и занатлија из Осијека и Вуковара. Времена су била мирна па се и у Борову живело у релативном миру и спокоју све док 1778. год. спахилук није предат у аренду (закуп) Павлу Ненадовићу млађем, раније митрополијском секретару а касније управнику спахилука.

У жељи да повећа свој приход од спахилука, који је у готовом новцу износио око 6.000 форинти годишње, митрополит Вићентије Јовановић-Видак уступио је спахилук П.Ненадовићу за 7.500 форинти годишње, обавезавши га да се у погледу узимања дажбина од сељака придржава урбара из 1756. год. и не заводи никакве новотарије на њихову штету.

Као послован човек, који је желео да што боље искористи спахилук, Ненадовић је поступао умногом супротно уговору са митрополитом, што га је убрзо довело до сукоба и са њим и са сељацима које је најпре погодио забраном риболова у барама и на Дунаву. Сељаци су се обратили митрополиту ради заштите а кад је он умро, они су помоћ затражили од жупанијске власти. Тврдили су да им је Ненадовић одузео сву општинску земљу и да их преко сваке мере оптерећује кулуком који највише пада баш на најсиромашније међу њима: радни дан је постао неограничен, ради се и недељом, уведене су нове дажбине и велике глобе, неправедно се врши одређивање винске десетине а спахијски службеници поступају самовољно и сурово, батинају људе и стављају "у кладу". Стога су све три општине затражиле одстрањење Ненадовића као арендатора спахилука и запретиле расељавањем својих становника.

Спор са Ненадовићем трајао је неколико година па је са њим био упознат и цар Јосиф II који је Вировитичкој жупанији, односно новом митрополиту, Мојсију Путнику наредио да се ствар оконча на најправеднији начин. Пошто су сељаци једнодушно и упорно изјављивали да ће правда бити испуњена само ако арендатор буде уклоњен, митрополит је почетком 1784. год. пристао да Ненадовића одстрани и да општине призна као закупце спахилука под истим условима који су 1778. год. унети у уговор са Ненадовићем. Арендни уговор је склопљен на шест година: митрополит је обећао да закупнину неће повећавати док ће сав инвентар спахилука уступити општинама које ће, као прва инстанца, решавати све спорове у оквиру спахилука док ће митрополит задржати своја права као земљишни господар, па ће поставити једног контролора који ће надгледати пословање општина а њихове рачуне му слати на коначни преглед и одобрење. Општине су пристале да, поред закупнине од 7.500 форинти годишње, за митрополитове потребе добровољно дају 100 хвати огрева и 200 мерова

(800-900 кг) зоби пошто је пристао на мању закупнину него што су му нудили неки трговци са стране.

Кад је уговор изнет пред државне власти ради потврде сељаци су изјавили да су и као целина (општине) и као појединци добили знатне олакшице: тако су, поред осталог, општини Борово за једну четвртину смањене земљарина и инквилинска такса а олакшана је и работа сељака. Очекивало се да ће им бити лакше и давање житне и винске десетине пошто ће их одређивати њихови људи из општине а не спахијски службеници.

Арендни уговор општина био је на снази седам година. Сељаци су њим били задовољни јер су остварили чисту добит у висини једногодишње закупнине, што је изазвало завист неких осијечких трговаца који су желели да потисну општине као закупце и да они преузму спахилук у аренду. Преко својих људи у Даљу, они су почели да муте мир у општинама и да нуде већу закупнину, што је утицало на митрополита Путника да 1790. год. подигне закупнину општина на 10.000 форинти и 100 хвати огрева годишње, што су оне прихватиле и замолиле даље продужење уговорног рока. Но, нови митрополит, Стеван Стратимировић почетком 1792. год. одбије да и даље даје спахилук у аренду па је поново завео спахијску управу са инспектором Томом Видаком на челу.

* * *

Одузимањем арендирања од општина сељаци су били озбиљно погођени јер су изгубили све олакшице које су имали док су сами држали спахилук у закупу. Митрополит Стратимировић и инспектор Видак почели су да подижу економске зграде, повећавају ратарски инвентар и да стварају спахијски посед у ужем смислу речи: почели су да обрађују пустаре, да захватају дотад слободну земљу, да проширују виноградe и стварају спахијске забране (брањевине). Права сељака у барама преко Дунава смањивана су а закупнине су расле. На другој страни становништво се умножавало па је дошло до економске пренасељености и до појачавања класних сукоба.

Смањивање испаше и велика суша 1806. год. довели су до побуне сељака у Даљу и Борову. На побуну против спахилука сељаке је подстицао даљски прота Теодор Ендерић. На дан 15. јун 1806. год. Боровљани су одлучили да сву своју стоку силом пусте у спахијску брањевину; кад су сеоски кнез и шумар покушали да их у том спрече, сељаци су их напали и жестоко претукли. Паша је била освојена. Но, Жупанија је из Осијека упутила војску у Даљ и Борово и почела да хвата бунтовнике од којих су многи кажњени батинама. Ипак, митрополит је

морао да попусти и да дозволи пашу у дотичној брањевини. Све у свему, није то била велика, права буна али је на видело избило незадовољство сељака новонасталим стањем и економисањем спахилука.

Године 1812. спахилук је завршио ново премеравање земљишта. Сељацима је остављена сесионална земља коју су добили 1762. год. али с тим што је она и формално призната за сесионалну а не за "вишак", што је, свакако, било отежавајуће за њих, као што је било и смањење величине јутра ливаде од 2.000 квадратних хвати. Овог пута поставило се питање око 7.000 јутара земље до које се дошло путем крчења и мелиорисања у току последњих педесет година. Стратимировић и Видак уверавали су сељаке да је за њих боље да ту земљу не траже као сесионалну, јер ће плаћати велики порез и друге дажбине, него да је формално уступе спахилуку као изванселишну земљу "само нек се спаинска зове". Ту земљу спахилук ће им дати на коришћење само уз закупнину од 24 крајцаре у папиру и по 2 работе од јутра те десетину од белих житарица (жито, јечам, зоб). Сељаци то прихвате али после неколико година митрополит затражи повећање закупнина на 12 крајцара металног новца по јутру, уведе и десетину од кукуруза а закупнину за рит селу Борову повећа на 800 форинти годишње. На вагњеве, којих је у Борову, разасутих по атару, било 76,5 јутара, удари таксу од 3 форинте годишње.

Новостворено стање општине су подносиле све до 1830. године, а тада су отпочеле борбу за његову промену пошто су схватиле да су се лаковерно одрекле земље коју су оне привеле култури. Пошто се становништво умножило а долазило је и до деоба задруга, сесионални посед се јако уситњавао, а број беземљаша био у порасту, о чему баш Борово пружа речиту слику. Године 1840 у њему није било ниједне породице са сесионалним поседом већим од 6 јутара; 37 породица држало је по 6 јутара, 122 породице по 3 јутара док их је 63 било без сесионалне земље. До револуције 1848. год. број породица без сесионалне земље порастао је у Борову чак на 106.

Било је очигледно да се од тако мале количине сесионалне земље (уз слабу технику и остављање трећине под угари) или чак и без ње, није могло живети па је једини излаз био у закупљивању земље коју је под разним видовима приграбио спахилук.

Пошто је постепено под својом непосредном контролом дошао до неколико пута веће количине земље него што су то биле сељачке сесионалне земље, спахилук је тежио повећању работе како би сељачком радном снагом обрадио своје пустаре и винограде па је 1833. год. затражио да се работа од јутра закупљиване извансесионалне земље са 2

дана подигне на 3 дана годишње чему су се сељаци одлучно успротивили. Тимотије Сремчев из Борова, који је у закупу држао 20 јутара такве земље, изјавио је да захтев спахилука не сматра "милосрдним него насилничким", на шта је управа спахилука хтела да му одузме земљу и заплаши остале сељаке али се митрополит Стратимировић с тим није сложио пошто је желео да сељаке убеди како он, као господар спахилука, боље мисли за њих него они сами! Стога је уговор склопљен само на годину дана док је општина за ограничени риболов у бари Живи требало да плаћа по 1.200 форинти сребра годишње.

Од године до године, односно од истека старог и склапања новог уговора са спахилуком, стање је бивало све напетије, незадовољство све веће: општине су тражиле да им се сва земља коју закупљују призна као њихово власништво или бар да се уговор склопи једном заувек а не да спахилук стално повећава своје захтеве и повећава закупнину. Оне су тврдиле да су те земље биле кршевина сељака а да су их Стратимировић и Видак од њих одузели и изиграли их. Жалбе су стизале до врховних органа власти али су остајале без жељеног резултата. Претећи да ће спорну земљу дати у закуп странцима, спахилук је сељаке приморавао да прихватају уговоре о закупу. Тако се десило и у јесен 1846. год. када су општине, изгубивши процесе око добијања ритова, дошле до закључка да им у постојећим правно-економским односима "спасенија нема".

* * *

У таквим приликама Борово је дочекало револуцију марта 1848. године. Новим законима Угарског сабора сељаци су ослобођени своје кметске зависности од спахија, признато им је право власништва на сесионалну земљу, ослобођени су и свих спахијских дажбина на ту земљу али питање несесионалне арендне земље није ни споменуто, а баш је оно деценијама тиштало сељаке у Борову, Даљу и Белом Брду.

Разумљиво је да су Боровљани са одушевљењем дочекали вести "да је свет ослобођен поданичества, да су ланци робски разорени и да је правда и слобода престол заузела". Заједно са Даљцима и Белобрдцима, они пођу у Осијек да сву земљу затраже натраг, али од Жупаније добију одговор да земља на коју они протендују остаје и даље спахијска. Огорчени таквим одговором, сељаци се 3. априла побуне и силом заузму и заору сву спахијску земљу. На спахилуку је завладао страх; управник спахилука се за помоћ обратио Жупанији и митрополиту Јосифу Рајчићу, а митрополит врховној власти у Пешти. Жупанија је најпре покушала да мирним начином сељацима објасни да су погрешно

схватили границе до којих сеже нова слобода али су они у Дању и у Борову тврдили да су од цара добили право на земљу, па су почели да прете изасланицима. Кад су сељаци одлучно одбили позив поджупана да напусте заузету спахијску земљу, он је против њих упутио одред војске, многе похватао и одвео у осијечки затвор.

Уплашени од војске, сељаци су се примирили али нису помишљали да заузето земљиште врате спахилуку. Своје право на земљу покушали су да остваре преко српске Мајске скупштине у Карловцима и Хрватског сабора у Загребу, приказавши цео историјат свог угњетавања од стране спахилука и упозоравајући да се "због тегоба и нужда урбаријални велики неред починити можр". Но без успеха.

У даљем току збивања Борово, Дањ и Бело Брдо укључили су се у српски војвођански покрет па је у њима дошло до стварања српских народних одбора као органа нове власти. Од јесени 1848 год. на простору око Осијека српско-војвођанска и банско-хрватска војска ратовале су против Мађара и њихових присталица у Осијеку, а то је тешко падало сељацима који су морали да војску снабдевају и дају јој подвоз, чему су се Боровљани противили у толикој мери да је с пролећа 1849. год. против њих упућен одред банских коњаника, што је поновљено и јула исте године.

У погледу земље заузете у почетку револуције, сељаци су остајали при свом ставу да је у питању њихова својина па су стога одбијали да плате икакву закупнину. Преузели су риболов и друге изворе спахијских прихода, наневши спахији штету од око 30.000 форинти сребра. Узалуд се патријарх Рајачић тужио бану Јелачићу и тражио кажњавање сељака који су одбијали склапање било каквог уговора са спахилуком, пустошили његове шуме, ритове и зграде, а тешко оштетили спахијску архиву "како би се документи доминалног (т.ј. спахијског) права затрти могли".

Кад су се поткрај 1849. год. прилике смириле, спахилук је затечен у опустошеном стању, сељаци су били у положају слободних људи, али проблем спорне земље није разрешен па ће још и следећих деценија бити у средишту њихове борбе која ће бити вођена у измењеним друштвено-економским односима и тесно повезана са политичким развитком српског друштва у Аустрији односно Аустро-Угарској све до њеног слома 1918. год.

Извори

Архив САНУ, Сремски Карловци, ПМА "А"
Архив САНУ, Сремски Карловци, Даљско властелинство.
Архив САНУ, Београд, бр. 9314.
Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, Манускрипти
Архив Хрватске, Загреб, Вировитичка жупанија, Хрватско краљевско веће, Урбаријални списи, банска писма.

Објављени извори

Протак за нешто о стању Даљског спахилука, Напредак бр. 53, 54, Нови Сад 1867.
Tade Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, knj II, Zagreb 1891.
Димитрије Руварац, *Српска митрополија Карловачка око пловине 18. века*, Сремски Карловци 1902.
Ј. З. *Постанак српског народног добра као поседа Српске патријаршије у Даљу, Белом Брду и Борову*, Ср. Карловци 1910.
Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Београд 1950.
Грађа за историју Српског покрета у Војводини 1848-1849, Београд 1952.

Литература

Славко Гавриловић, *Из историје аграрних односа на Даљском спахилуку*, Задружни архив, св. 2, Нови Сад 1954.
Славко Гавриловић, *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком 19. века*, Београд 1960.
Slavko Gavrilović, *Virovitička županija u revoluciji 1848-1849*, historijski zbornik XIV, Zagreb 1961.
Славко Гавриловић, *Даљско властелинство Карловачке митрополије у XVIII столећу*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 46, 21-63.
Славко Гавриловић, *Даљско властелинство Карловачке митрополије од краја XVIII столећа до револуције 1848-49*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 47, 1967, 5-38.
Славко Гавриловић, *Срем пре и у току народног покрета 1848-1849*, Београд-Ваљево 1997.

Dr Vladan Gavrilović

BOROVO UP TO THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY

SUMMARY

Borovo as a settlement was first mentioned in the 13th century. This paper processes the history of Borovo since 1706, when it became the integral part of the Dalj estate, up to the revolution from 1848 to 1849. Since 1706. its population has constantly been enlarging. That also led to the rise of the agricultural production, and by draining it the area of arable land has been enhanced. In the paper the precise data have been presented about (extremely large) tax rates of the settlement inhabitants. By the middle of the 18th century the condition much improved, first of all by the metropolitans of the Serbian Orthodox church who supported it and protected their citizens from the abuse of power. In the second half of the 18th century the peasants came into conflict with a diocese of a metropolitan that at that time wanted to enlarge the tax rates of the peasants and in that way collect larger incomes from the estate. This dispute was brought up before the governmental power, and its consequences were felt all up to 1848-1849. During the revolution Borovo joined the Serbian-Vojvodina movement. The end of the revolution the peasants met as personally free, but the land question was not solved by that.

Мр Ђорђе Ђурић

ПЕТРОВАРАДИНСКА ТВРЂАВА, ДУНАВСКИ ГИБРАЛТАР НА РАЗМЕЂУ СВЕТОВА

Кључне речи: Петроварадинска тврђава, Дунав, тврђаве, опсаде, Срем, Нови Сад, историја Подунавља

Сажетак: У овом тексту дат је кратак преглед историје Подунавља и стратешког значаја Дунава, као реке која је у прошлости често била граница међу цивилизацијама. Будући да је градња тврђава једно од главних обележја градова, посебно оних на границама, укратко је приказан историјат градње тврђава и обележја фортификаторских школа, како би се Петроварадинска тврђава ставила у контекст сличних објеката. У главном делу рада изложене су чињенице и дати судови у вези са градњом и ратовима за освајање Петроварадинске тврђаве.

Познато је да су људи од најстаријих времена насељавали области око великих река и да су у њиховим долинама настајале прве цивилизације. Исто тако, путеви ширења цивилизација и култура (било насељавањем или освајањем) биле су долине река и мора. Заправо, језиком природних наука речено, старе цивилизације и културе преносиле су се водом. Због тога није случајно да је баш долина Дунава, која има доминантан положај у централној и југоисточној Европи, била најзначајније станиште праисторијских Европљана.[1]

---

[1] Дунав, Истрос или Матоас, како су га све називали народи који су кроз историју уз њега живели, по дужини свога тока који износи 2860 километара, друга је европска река. Међутим, по своме географском, стратешком и економском значају, а и по броју држава кроз које протиче, свакако је најзначјнија река Старог континента. Њен значај посебно је велик, готово доминирајући за област средње и југоисточне Европе. О Дунаву видети: Heinz Scheibenpflug, *Donau und Donauraum, der Schicksalsweg eines Stromes*, Leipzig 1939; Љубица Трајковић, *Дунав–Ђердап*, Београд 1950; Miroslav Popović, *Dunav*, Enciklopedija Jugoslavije, III, Zagreb 1958, str. 171–176; Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, САНУ, Београд 1983; Klaudio Magris, *Dunav*, Zagreb 1988; Dieter Maier, *Die Donau*, Erlangen 1989; Петар Петровић, *Римска флота на Дунаву*, Зборник Матице српске за класичне студије књ. 1, стр. 293–297, Нови Сад 1991; Michael Weithmann, *Die Donau, Ein euronäischer Fluss und seine 3000-jährige Geschichte*, 2000.

На потезу од Богојева до Ђердапа археолози су на више места ископали остатке праисторијских људи и њихових насеља. Међу овим налазиштима свакако треба поменути Лепенски вир, Винчу, Старчево и Гомолаву, који су у време када су егзистирали били културни центри у рангу данашњих европских метропола.

Почетком хришћанске ере појава првог великог царства на овим просторима тј. Римске империје, учинила је да је Дунав постао граница (лимес) између цивилизованог света и Варварикума. Мада су Римљани у војним походима прелазили Дунав, као на пример у време цара Трајана, и успостављали тамо своју власт и војне постаје, ова река се ипак сматрала крајњом северном границом царства. Лимес који је обухватао обе обале Дунава није био само војна граница већ и крајња граница простирања античке културе.

Сеоба народа која је неко време угрожавала, а у V веку хришћанске ере и потпуно разорила Западно римско царство привремено је умањила значај Дунава као границе светова. Било је потребно неколико векова да античка култура, државотворне традиције Римског царства и хришћанство "сваре" варварске народе и да од њих и њихових држава начине носиоце културе западног хришћанства. За то време на истоку се развијала византијска цивилизација која није имала прекид са античком културом, али која је носила печат истока. Ове две цивилизације, иако обе хришћанске, све више су се удаљавале по својој култури. Сукобљавале су се политички око принципа универзалности и коначно, у XI веку, једна другу прогласиле за кривоверну.

Овај расцеп хришћанског света поново од Дунава и сливова његових јужних притока ствара својеврсну границу светова. Овога пута граница није, систем утврђења као у римско доба, већ читава регија у којој се неколико векова, са променљивом срећом, сукобљавају политички и војни интереси ових двеју цивилизација. Дунав је био крајња северна граница до које је Византија икада допрла.

Излазак Турака на историјску сцену значио је и почетак краја Византије као државе. Они су је коначно разорили 1453. године када су заузели њену престоницу Цариград. Као носиоци државне традиције Византије, а делимично и њене културе, нови освајачи продиру у Подунавље које поново постаје последња одбрана и кључ за продор у срце западне цивилизације. После око три века крвавих ратова са променљивом ратном срећом и мирова склопљених у Карловцима (1699), Пожаревцу (1718) и Београду (1739), граница између турског царства и државе Хабзбурга који су и формално носили титулу бранилаца хришћанства, а тиме и Европе, усталила се поново на Дунаву.

За све ово време Аустријанци на рекама дунавског слива стварају гранични војни систем – Крајину, чији су главни ослонац Срби и Хрвати. Са друге стране, такође на Дунаву и његовим притокама, Турци стварају свој војни систем – Серхат, у коме до XVIII века служе и Срби.

Са XIX веком, на историјску сцену ступају, нови фактори; то су нације и нови начини ратовања. Јачање нација и њихових тежњи за стварањем сопствених држава слаби и коначно руши Османско и Хабсбуршко царство. Нови начини ратовања и ратна техника чине да велике реке као што је Дунав не представљају више толико велику физичку препреку. Ипак у другој половини XIX и првој половини XX века, и слив Дунава је поприште сукоба империјалистичких интереса великих сила и њихових блокова. Германски свет видео је у Дунаву најповољнији стратегијски правац за свој ***Drang nach Osten***, а Русија и њени западни савезници настоје да осујете тај продор како би Балкан и Блиски исток остали само њихова сфера утицаја.

У данашње време када се и поред великих напора за културно и политичко уједначавање света назиру обриси новог сукоба цивилизација, тешко је рећи каква би могла бити стратешка улога Дунава и где су светски стратези зацртали нови лимес, а где његове истурене предстраже.

Кроз све ове периоде историје, које смо поменули у грубим цртама, Дунав и његов слив су осим стратешког значаја имали и веома велику улогу у економском развитку народа који су живели у његовом прибережју. Постоје докази да се Дунавом пловило још у праисторији, а археолошка налазишта сведоче о живој трговини на њему у римско доба. Како су се пловна средства развијала од издубљених стабала (моноксила) до савремених бродова, растао је обим трговине овом реком. Ако прихватимо да је трговина главни покретач економског развитка, онда је јасно колики значај је имао овај пловни пут док није постојао друмски саобраћај, и колики је његов значај данас када је пловидба далеко најјефтинији начин превожења робе.

Будући да су, као што смо изнели, Дунав и његов слив кроз историју били граница и поприште сукоба империја и цивилизација, јасно је да су противници настојали да се што боље обезбеде. Због тога су градили утврђене војне логоре: каструме, како су их звали Римљани, фестунге, како су их називали Немци или тврде градове, утврђења или тврђаве, како се каже на нашем језику.[2]

---

[2] О тврђавама и градовима видети: С. Илијић, Основи сталне фортификације, Београд 1905; К. Величко, *Крепости до и после мировой войны 1914–1918*, Москва 1922; В. Яковлев, *Долговременная фортификация*, Москва 1936; Тврђава и Тврђавска војна,

Археолошка налазишта сведоче о томе да је човек од свог постанка настојао да се коришћењем природних склоништа или градњом примитивних прибежишта заштити од животиња, али и од других људи. У тим примитивним "објектима" можемо тражити претече каснијих тврђава које по речима чувеног антрополога и историчара града Луиса Мамфорда од најранијих цитадела до Кремља, Пентагона и нових подземних управљачких центара сведоче о ирационалном апсолутизму својих прототипова.

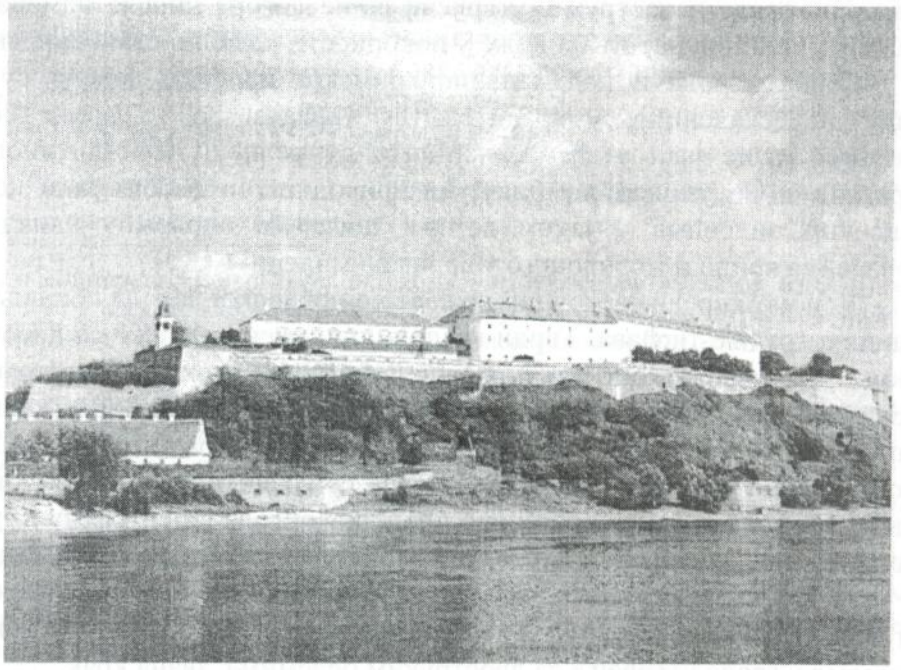

Тврђава данас

У историјском периоду, који се рачуна од појаве писма, градови – тврђаве су главно обележје цивилизација, које по правилу, настају у долинама великих река. Ти градови – тврђаве старог истока, Индије, Кине, Египта уједно су политичко-војни, верски и економски центри држава које се обично простиру само на ужу или ширу околину. Саме тврђаве грађене су од камена (ређе опеке) и дрвета. Имале су бедеме и на њима високе куле, које су често, поред одбрамбене функције, требале да импресионирају непријатеља и покажу му снагу владара који их је градио. Тврђаве, готово сваке од ових старих цивилизација, имале су

Војна енциклопедија, књ. 10, стр. 246–254, Београд 1967; Lewis Mumford, *Grad u historiji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Zagreb 1988.

своја архитектонска обележја у зависности од терена на коме су грађене и материјала којим се располагало, а неке од њих су имале и околне ровове пуњене водом.

У веме критско-микенске и грчке цивилизације, градови се шире и изван бедема тврђава, а граде се утврђења на узвишењима изнад градова, акрополји.

Римљани, са чијом се светском доминацијом тежиште главне политичке моћи дефинитифно сели ка Европи, поред тврђава – градова почињу да граде и каструме, утврђене војне логоре чија је намена да обезбеђују границе царства и држе у покорности локално становништво.

Сеоба народа и пад Западног римског царства, довели су на западу до декаденције у градитељству тврђава. За то време се у Византији граде јака утвђења, као што су рецимо Константинопољ (Цариград) и Солун, која комбинујући природне погодности са дебелим и високим зидовима и јаким војним посадама одолевају нападима "варвара" са копна и мора још готово читав миленијум.

Успоном средњовековних држава хришћанског запада обнавља се традиција градње тврђава. Тврди градови од камена и опеке са високим кулама, уз витезове који у њима живе, постају обележје читаве епохе. Ратови се готово по правилу воде да би се заузеле тврђаве противника. Почиње мртва трка усавршавања опсадне технике и градских бедема. На масовну појаву бацачких справа одговара се градњом дебљих зидова и виших стрељачких кула. Ураганski продор Монгола у централну и југоисточну Европу половином XIII века, учвршћује хришћанску цивилизацију у уверењу да се сигурност њихових држава може мерити само чврстином бедема њихових тврђава. У то време крсташи по блиском истоку и средоземљу граде утврђења са двоструким бедемима, звана крак.

Појава ватреног оружија и артиљерије изазива додатно ојачање бедема тврђава на којима се граде низови унутрашњих бедема, бастиони, форови, равелини, топарнице, грудобрани, пушкарнице, итд. Фортификација постаје једна од најцењенијих наука. Јављају се и фортификацијске школе које у својим епохама представљају "последњу реч градитељске технике". Градњом тврђава у XVI веку доминирају стара и нова италијанска фортификацијска школа. Седамнаести век обележиле су стара и нова низоземска школа. Градитељи: Фрајтаг[3],

[3] Адам Фрајтаг (Freitag) (1602–1664), немачки лекар и војни писац, дуже време је живео у Низоземској где је учествовао у више опсада и упознао старонизоземску фортификацијску школу. Славу му је донело дело *Architektura militaris nova et aucta*, Leiden 1630. Ово дело имало је велики утицај на градњу тврђава у немачким земљама у 17. веку.

Шајтер[4], Римплер[5], Кормонтењ[6], Кухорн[7], Шасу-Лоба[8], и изнад свих Вобан[9], постају најцењенији стручњаци у својим државама. Овај последњи гради тврђаве које су уствари читав систем мањих утврђења која узајамно штите слабе тачке осталих делова. Он заступа идеју грађења тврђава и система тврђава како би се затворили стратегијски правци наступања непријатеља. Овај систем у XVIII веку усавршава француски градитељ Монталабер.

Крајем XVIII и почетком XIX века француски револуционарни ратови на историјску сцену изводе масовне војске које се све чешће сукобљавају "у пољу", а тврђаве им почињу служити само као тачке упоришта и снабдевања. Ипак наука о њиховом грађењу и даље је значајан део војне стратегије. Тврђаве проучавају и Карл Клаузевиц и Анри Жомини.

Са другом половином XIX века и појавом и масовном применом олучене артиљерије, која се одликује великом прецизношћу и разорном

---

[4] Јохан Шајтер (Scheiter Johann Bernghard), немачки фортификатор из XVII века, учествовао у опсадама тврђава у Пољској и Прусији. Руководио изградњом тврђаве у Кандији. Своје иновације у фортификацији изнео у делима *Novissima Parhis Militaris, Braunschweig*, 1672. и Ehsamen fotificatorium, Strassburg 1676.

[5] Георф Римплер (1634–1683), немачки градитељ тврђава, учествовао у више опсада. Радио на утврђивању Беча где је у борби са Турцима и погинуо. У својим делима: *Ein dreifacher Tracmam von den Festungen*, Nürnberg 1673. и *Befestigte Festung, Artillerie und Infanterie mit drei Treffen in Bataille gestelt*, Frankfurt a M. 1674, залаже се за изградњу тврђава са унутрашњим системима одбране и подземним галеријама.

[6] Луј Кормонтењ (Cormontaigne Louis), (1697 – 20. X 1752), француски генерал и фортификатор, пројектовао је тврђаве Белкроа и Мозел у склопу система Мец. Учествовао је у ратовима за Пољско и Аустријско наслеђе. Знатно је унапредио Вобанов систем бастиона. Најзначајнија дела су му: *Mémorie sur les Fortificationis*, Den Hag 1741; и постхумно објављена: *Mémorie pour l'attaque de places*, Berlin 1803; *Mémorial pour la défense des places*, Paris 1808; *Mémorial pour la Fortificationis permanente et pasaère*, Paris 1809.

[7] Мено Кухорн (Coehoorn Menno van) (1641–1704), холандски генерал, фортификатор и гувернер Фландрије, утемељивач је новонизозмемске фотификацијске школе. Пројектовао је утврђења у Најмеену, Бреди, Гронингену, Зволеу и Берхену. Дела су му објављена тек постхумно: *Nieuwe Westingbouw*, Leeuwarden, 1865.

[8] Франсоа Шасу-Лоба (Chasseloup–Jaubat, Francios) (1754–1833) француски генерал и фортификатор, у време наполеоновских ратова руководио изградњом тврђава на Рајни и у Италији. Учествовао у опсади Данцинга. За време Наполеоновог похода на Русију утврђивао Ковно и Виљнус. Приликом повлачења Француза из Русије градио је привремена утврђења. Најзначајније дело му је *Corespodance d'un général francais avec un généras autrichien sur divers sujems*, Pariss, 1801.

[9] Маркиз Себасијан Вобан (Vauban Sébastien, le Prestre marquis de) (1633–1707), француски маршал, инжињер и писац, пројектовао је 33 тврђаве, реконструисао око 300, руководио са 53 опсаде тврђава (од којих само једна није успела). Његова сабрана дела објављена су у 12 томова: *Oisivétec de M. de Boban* (1843–1846).

моћи, почиње да се смањује значај тврђава. Оне, истина, имају значајну улогу и у Првом, па и у Другом светском рату, али више као центри читавих утврђених области него као конкретни објекти. Главне битке тада се воде на отвореном простору, често на фронту дугом и по неколико стотина километара.

У данашње време тврђаве, уколико су сачуване, представљају прворазредне културно-историјске споменике и туристичке атракције, те им је циљ, за разлику од прошлости, да привуку што више странаца.

Петроварадинска тврђава[10]

Данашњем посетиоцу Новог Сада, чијем погледу сигурно неће промаћи Петроварадинска тврђава, симбол овог града, тешко је да схвати да је то здање на стени изнад Дунава било разлог због кога је и настао један од наших најмлађих градова – Нови Сад. А заиста, било је тако. Петоварадинаска твђава и насеља која су постојала на њеном месту знатно су старија од Новог Сада.

Археолошким ископавањима утврђено је да је на територији данашње Петроварадинске тврђаве човек живео још пре отприлике 4000 година. Пошто је вековном градњом на том месту стратиграфија терена испреметана, ископавања су знатно отежана, али се и поред тога може

[10] Написано је много радова који обрађују историју Петроварадинске твђаве, и мада ни један од њих није научна монографија, ипак се може сматрати да је историја ове тврђаве у потпуности обрађена. Овде ћемо (по хронолошком редоследу) навести неке од тих радова: Franz Schams, *Topographische Beschreibung von Peterwardein und seine Umgebungen, ein Beutrag zur Landeskunde Surmien,* Pesth 1820; *Peterwardein,* Brockhaus Conversations Lexikon, Leipzig 1885; Melhior Erdujhelji, *Istorija Novog Sada,* Novi Sad 1894; Ilija Okruglić, *Povjesna crtica postanka i daljeg razvitka Tekija ili hodočasne kapele tekijske gospe kraj grada Petrovaradina,* Petrovaradin 1905; Ivan Berti, *Majka Вожја Tekijska,* Petrovaradin 1938; Rudolf Šmit, *Petrovaradinska tvrđava,* Kulturno privredni pregled Dunavske banovine, jun-jul 1939, str. 163-166; *Нови Сад*, Матица српска, Нови Сад 1963; Ђорђе Гавански, *Петроварадинска твђава у догађајима 1848-1849. године*, Зборник Матице српске за историју, 18/1978, стр. 125-153; Joseph von Hamer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva,* priredio Nerkez Smailagić, Zagreb 1979; knj. 1-3; Danica Dimitrijević, Olga Zirojević, Aleksandar Forišković, Lazar Rakić, Milenko Palić, Zvonimir Golubović, *Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine,* Godišnjak Društva istoričara SAP Vojvodine za 1980, Novi Sad 1981, стр. 113-166; Đorđe Gavanski, *Petrovaradinska Tvrđava,* Novi Sad 1989; Живко Марковић, *Нови Сад и Петроварадин*, Нови Сад 1989; Miloš Lukić, *Petrovaradin u prošlosti,* Novi Sad 1992; Раденко Гајић, *Петроварадинска тврђава, Гибралтар на Дунаву*, Сремски Карловци 1993; Живко Марковић, *Шетња по Петроварадинској тврђави*, Нови Сад 1996.

претпоставити да је и у праисторији ту постојала некаква градина, како би рекли наши стари археолози.

Засигурно се зна да је почетком нове ере (око 10. године), када су Римљани заузели ове крајеве и формирали провинцију Панонија, на месту данашње тврђаве или у њеној околини постојао војни логор – каструм, коме су Римљани дали име Кузум (Cusum). Значај овог логора знатно је порастао неколико деценија касније када је на територију данашње Бачке стигло ратоборно сарматско племе Јазига. Од тада Кузум постаје једна од значјних одбрамбених тачака на Подунавском римском лимесу. Из писаних извора сазнајемо да је у време цара Комода (180–192. г.) ту била смештена елитна коњичка јединица *ala Panonica*. Касније, у IV веку, посаду Кузума сачињава 300 коњаника јединице *Equites Dalmatae*. Овај војни логор је као и други из састава Лимеса уједно био и одбрамбена тачка и база за римска освајања северно од Дунава, али и упориште за ширења романизације и трговачко средиште.

Продором Хуна у Панонију 375. године започела је сеоба народа која је уништила Лимес, а потом и читаво Западно римско царство. Кузум као и остала римска утврђења, био је разорен, а у наредна 4 века у власти над његовом околином смењивали су се: Хуни, Остроготи, Гепиди, Алани, Лангобарди, Авари, Словени, Бугари. У IX веку на ове просторе за кратко стиже и франачка власт. Доласком Мађара у Панонију 896. године и њиховим укључењем у западну хришћанску цивилизацију и консолидацијом Византије ситуација у Подунављу се полако почиње смиривати. Следећих неколико векова ове две државе ће се смењивату у доминацији над нашим делом Подунавља и северног Балкана.

Историјски извори сведоче да је 1235. године угарски краљ Бела IV у околину данашњег Петроварадина населио монахе католичког цистерцитског реда из Француске који су ту подигли своју опатију и назвали је *Belakut* или *Belafons* (Белин студенац). Из даровнице коју им он издаје две године касније (1237), сазнајемо да ова опатија добија у посед и добро Петурварад које се налази на левој обали Дунава (са данашње новосадске стране).

Неколико година касније кроз Подунавље је прохујала монголска најезда која је за собом оставила пустош. После тога, Бела IV (који је и сам имао веома лоше искуство са Монголима) и папа Иноћентије IV покрећу акцију градње утврђења која би онемогућила овакве упаде. У склопу те акције цистерцити на серпентинско-диоритској стени изнад Дунава, на месту на коме се и данас налази тврђава, подижу утврђење и дају му име Петроварадин. Убрзо се и читава опатија почиње називати

тим именом. Од тог времена то је била једна од најзначајнијих тврђава у Подунављу, коју су војске које су долазиле и са истока и са запада сматрале кључем Подунавља. Касније ће ова тврђава бити названа Гибралтар на Дунаву.[11] Половином XIII века ова тврђава имала је правоугаону основу и куле које су биле распоређене по дужини зидова, а најјачи бедеми били су на јужној страни којој се прилазило са копна.

За време угарског краља Матије Корвина (1458–1490) Петроварадин због своје стратешке важности, али и због својих богатих поседа постаје предмет сплетки и сукоба међу феудалцима. У управи тврђавом и њеним поседима смењивали су се надбискуп Петар Варади, кардинал Родриго Борџија (будући папа Александар VI) и моћни угарски великаш Ловро Илочки. На крају је 1494. уз велику подршку краља Вадислава Јагелонца тврђава ипак припала надбискупу Варадију, а тиме и Калочкој надбискупији.

За време ових спорова тврђава је била прилично запуштена. Због надолажеће турске опасности Владислав Јагелонац покушава да ојача тврђаву, па даје олакшице кметовима који би радили на њеном ојачавању. Тада је под тврђавом изграђено и пристаниште шајкашке флоте, која је такође требало да ојача одбрану тврђаве од Турака. Припреме за одбрану је интензивирао Павле Томори који је 1523. постављен за главног капетана јужне Угарске. Он се суочио са проблемом недостатка новца и људства. Ипак, у тренутку када је војска Сулејмана Величанственог 1526. године пошла у поход на средњу Европу он успева да у Петроварадинској тврђави окупи око 4000 бранилаца. Када се турска војска приближила Петроварадину, Томори се са главнином војске повукао на леву обалу Дунава, а тврђаву је препустио на управу Ђорђу Алапију који је командовао са свега око 1000 бранилаца. Турци су тврђаву опсели 13. а заузели је уз велике губитке 27. јула. Посада тврђаве се храбро бранила све док копањем лагума Турци нису минирали бедеме и срушили их. Око 300 бранилаца је заробљено, 500 их је убијено, а њихове главе послате су као трофеј султану Сулејману. После пада Петроварадина Турцима је био отворен пут ка Мохачу и срцу Угарске.

Турска власт над Петроварадином трајала је непрекидно 161 годину, од 1526. до 1687. Главни историјски извори за тај период су турски пописи (дефтери) и сведочанства путописаца који су пролазили тим крајевима. Према једном извештају из 1529. године турску посаду тврђаве сачињавало је 1250 војника свих родова (бешлије, азапи,

[11] Овај термин први пут је употребљен у мађарској историографији.

мартолоси, јањичари и топџије). Од 1553. до 1556. Петроварадин је био седиште турских шајкаша на чијем челу је био Радич Божић. Административно Петроварадин је припадао Варадинској нахији, која је улазила у састав Сремског санџака.

Како су Турци своју власт померили далеко на север, до Будима, Петроварадин је привремено изгубио свој стратешки значај. То се види и по томе што они нису посвећивали велику пажњу одржавању тврђаве. По сведочењу знаменитог турског путописца Евлије Челебије који је овим крајем прошао 1665. године тврђава је имала шестоугаони облик и имала је 7 великих кула, унутар зидина налазило се око 200 кућа од дрвета, џамија, складиште муниције, житни амбари а југоисточно од града налазили су се виногради. Из пописника видимо да се број становника стално мењао. Из њих сазнајемо да су у Петроварадину у ово време у одвојеним четвртима живели и хришћани и муслимани. Део становништва је имао обавезе око одржавања тврђаве и саобраћаја преко Дунава, а део се бавио занатима.

У време Великог бечког рата (1683–1699), после кога су Турци дефинитивно напустили северно Подунавље, поново расте стратешки значај Петроварадинске тврђаве коју противници наизменично освајају неколико пута. Аустријанци је привремено заузимају 1687. године и одмах предузимају мере како би је ојачали, међутим већ априла следеће 1688. принуђени су да је напусте. Јула исте године аустријска војска предвођена Карлом Лотриншким поново одбацује Турке из Петроварадина. Тврђаву Турци заузимају још једном 1690, али је Аустријанци предвођени Лудвигом Баденским дефинитивно запоседају јула 1691. Од тада па све до новембра 1918. године Петроварадин ће бити једна од најзначајнијих и најчвршћих тврђава Хабсбуршког царства и место где ће најпознатије аустријске војсковође стицати ратну славу.

Свестан великог стратешког значаја тврђаве Дворски ратни савет у Бечу одлучио је да ојача њену посаду и да је у потпуности реконструише. Грађевински радови почели су октобра 1692. године и са мањим или већим прекидима трајаће готово читав век, све до 1780. године када је тврђава добила свој коначни изглед који можемо и данас видети.

Градњом је на почетку руководио искусни инжењер Матија Кајзерфелд, стручне занатлије су доведене из немачких крајева, а већину радне снаге чинили су Срби из околине. Грађевински материјал је Дунавом допреман из Штајерске, Срема, Славоније и Словачке. Као и при градњи свих монументалних здања у историји и овде је велики број радника страдао од тешког рада и лоших услова живота. Отуда је међу

локалним становништвом постојала клетва **Дабогда ти јуначе душа Варадин градила**. Тврђава је пројектована по Вобановом систему који је подразумевао градњу бастиона и изломљених бедема са којих је непријатељ могао бити тучен унакрсном ватром. Разним фазама изградње током непуног века руководили су инжењери и официри Кајзерфелд, Марсили, Вамберг, Шредер, Гисенбир и Неем, а надгледали су је и чувени војсковођа Евгеније Савојски, а пред крај градње и сам престолонаследник Јосиф II.

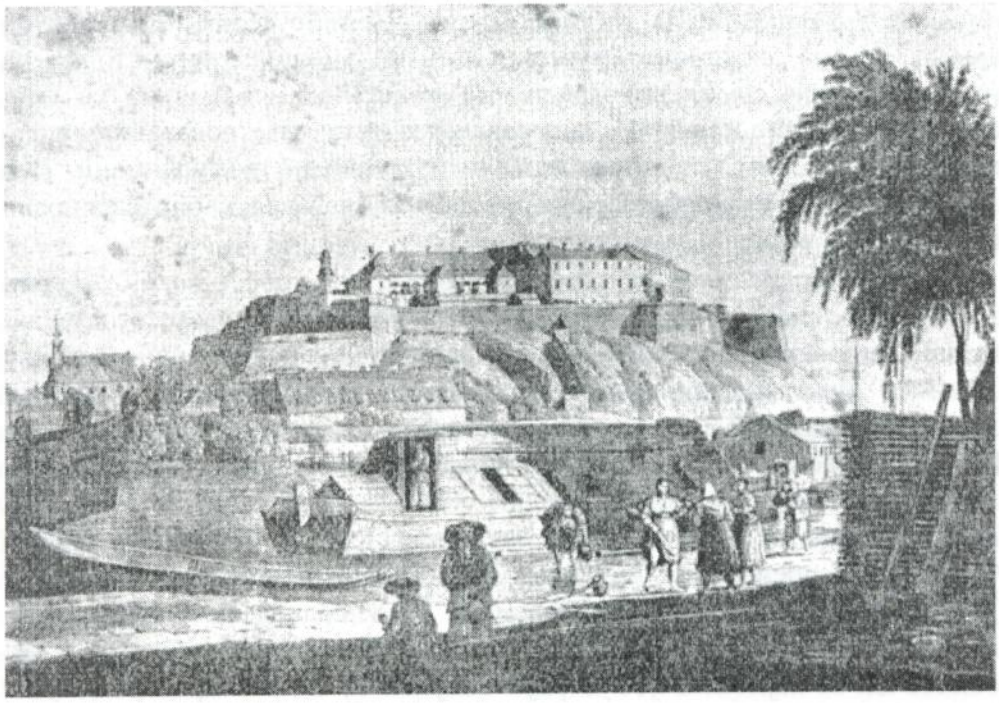

Тврђава око 1820.

Када је градња завршена, читаво утврђење површине 112 хектара састојало се од Горње и Доње тврђаве и *Hornwerka* (дворожног бастиона који је био окренут према југу одакле се тврђави могло прићи са копна). Главне објекте овог система чине Леополдов, Иноћентијев, Јосифов, Лудвигов и Терезијин бастион са пратећим објектима. На левој обали Дунава сграђено је мало утврђење које је имало функцију мостобрана, а постојало је и мало утврђење на ратном острву (ова два објекта данас не постоје). Горњом тврђавом доминирају Дугачка касарна, Једноставна

касарна, Топовњача и симбол Новог Сада – кула са сатом.[12] Посебну атракцију тврђаве данас представљају подземни ходници сграђени на 4 нивоа укупне дужине 16 километара, који су настали од 1768. до 1780. године. У утроби тврђаве налазе се и дубоки бунари који су ископани да би се у време опсада посада снабдевала свежом пијаћом водом.

Да градња тврђаве не тече мирно и по плану њених градитеља постарали су се историјски догађаји, пре свега ратови којих је, за непун век док је подизана данашња тврђава, било уобичајено много за овај део Европе. Већ 1694, само две године након почетка градње, Турци су опсели делимично изграђене бедеме. Међутим, услед упорне одбране којој су допринели и српски граничари под командом Пане Божића, али и због колере и доласка јесењих киша, они су се повукли према Београду.[13] Када је 1699. склопљен Карловачки мир тврђава се нашла у стартешкој позадини границе са Турском, што ју је и званично учинило последњом предстражом на југоистоку царевине. Само 17 година касније 1716. Петроварадин поново постаје поприште сукоба. На самом домаку тврђаве сукобила се огромна турска војска од 200 000 људи под командом Дамид Али-паше са 76 000 аустријских војника под командом сада већ прослављеног војсковође Евгенија Савојског. Иако бројчано слабији Аустријанци су 5. августа 1716. године однели сјајну победу, а турски заповедник је смртно рањен.[14] Пожаревачким миром (1718) којим је овај рат завршен Аустријанци су запосели Београд и северну Србију, тако да се аустријско-турска граница привремено удаљила од Петроварадина. Већ 1737. избио је нови аустро-турски рат који су Аустријанци изгубили, а Турци повратили под своју управу Београд и Србију, тако да је граница поново успостављена на Сави и Дунаву. Градњу тврђаве успорио је Рат за аустријско наслеђе (1740-1748), за време кога су наши граничари гинули по разним бојиштима Европе. За

[12] Сатни механизам набављен у Алзасу Петроварадину је поклонила Марија Терезија. На њему као и на многим сатовима у градовима Подунавља који су направљени у XVIII веку велика казаљка показује сате а мања минуте како би се време могло очитавати из веће даљине.

[13] Треба поменути да негде у то време наспрам тврђаве, са бачке стране, настаје насеље Варадински шанац, у коме су махом били насељени српски граничари и из кога ће се касније развити Нови Сад.

[14] У част ове победе на Текијама у близини Петроварадина сграђена је црква посвећена Госпи Снежној (пошто се битка одиграла 5. августа када по грегоријанском календару католици прослављају дан Госпе Снежне). Према легенди, Евгеније Савојски је уочи битке уснио Госпу која му је предказала велику победу. Он је овој цркви поклонио икону госпе коју је увек носио у свом ратном шатору. Легенда такође каже да је на дан битке пао снег који је помео турску војску и омогућио победу хришћанима.

време последњег аустријско-турског рата (1788–1791) Петроварадин постаје збориште аустријске војске и база за напад на Београд, но овај рат је завршен без територијалних промена.

Током читавог XVIII века посада тврђаве никада није била мања од 4000 војника. У њој је од 1702. био један од капетаната Подунавске војне границе. Од 1719. године Петроварадин је штапско место Славонско-сремске војне границе. Године 1747. формирана је Петроварадинска регимента. Следеће године Петроварадин постаје војни комунитет, тј. добија делимичну локалну самуправу која је временом све више сужавана.

Тврђава је доживела и да за време наполеоновских ратова, када је Хабсбуршка монархија била у опасности, царске инсигније (круна и жезло) буду скривене у њој.

За време Првог српског устанка српски граничарски официри из Новог Сада и Петроварадина снабдевали су устанике оружјем и муницијом, а после слома Србије 1813. једно време у тврђави је био интерниран и Карађорђе са неколицином својих војвода.

За време револуције 1848–1849. године Петроварадинска тврђава играла је веома значајну улогу. Трупе из тврђаве су 12. јуна 1848. године покушале да разбију централни логор српског народног покрета у Сремским Карловцима. То им није успело, али је овај сукоб регименте Дон Мигуел са Србима из Карловаца означио почетак српско-мађарског рата. Пошто руководство српског народног покрета није располагало војном снагом довољном да заузме тврђаву, одлучило је да је држи у блокади како посада верна влади у Будимпешти не би вршила диверзије у околини. Овакво стање трајаће готово годину и по. Тврђава ће бити неосвојива за српске и царске снаге иако је готово све ово време била одсечена од главнине мађарских снага. У знак одмазде због покушаја царских трупа под командом бана Јелачића да отпочну опсаду тврђаве, њена посада под командом генерала Павла Киша 12. јуна 1849. године бомбардовала је Нови Сад. Тада је уништено 2/3 овога града, а тај догађај се сматра најтрагичнијом епизодом у његовој историји. Тврђава се предала тек 5. септембра 1849. године, двадесетак дана после слома главнине мађарских снага код Вилагоша.

Силаском Турске као опасног противника са историјске сцене опадао је и значај Војне границе па и Петроварадинске тврђаве. После неколико реорганизација у XIX веку граница је коначно укинута, а Петроварадин је постао слагалишна тврђава. У њу је био смештен 70. пук који је учествовао у окупацији Босне и Херцеговине 1878. године.

На почетку Првог светског рата тврђава и њена околина су постали зона окупљања аустроугарских снага за поход на Србију, а једно време ту је био смештен и штаб Балканске армије. После слома Србије у јесен 1915. фронт централних сила се померио знатно према југу тако да је тврђава изгубила значај и у њу су интернирани ратни заробљеници.

У периоду између два светска рата на тврђави су биле смештене јединице југословенске војске. У Другом светском рату Петроварадин је ушао у састав НДХ, па су тврђаву запоселе домобранске и усташке јединице.

По завршетку Другог светског рата главнина зграда Петроварадинске тврђаве претворена је у културне и туристичке објекте. Као једна од ретких готово потпуно сачуваних тврђава из XVII и XVIII века она данас представља прворазредни културно-историјски споменик и туристичку атракцију.

M.A. Đorđe Đurić

THE PETROVARADIN FORTRESS, THE DANUBE GIBRALTAR AT THE BOUNDARY OF THE WORLDS

SUMMARY

According to its length, the river Danube is the second longest river in Europe, however, according to its strategic importance the Danube Basin holds the first place, of course. Throughout history the river Danube has almost always been the frontier among civilizations: in the classical period between the Roman world and the Barbarian one, in the early Middle Ages among the Barbarian West and the Byzantium, in the developed Middle Ages among the Catholic West and the Orthodox Byzantium world, and after 1453 among The Turkish Empire and Europe. In the XIX century the Danube Basin was the frontier of the Russian and Austria-Hungary spheres of interest. Because of such great strategic importance of the Danube Basin, numerous fortresses had been built within it, for ages. They had been supposed to defend the boundaries of the Empires and had been the starting points for the penetration into the enemy teritory. For this reason, great attention has been paid to the fortresses and they have been built according to the most modern techniques and rules of the most modern fortification schools of the time. One of the most significant of the fortresses within the Danube Basin is the Petrovaradin Fortress. At its current place, the archeologists have discovered the traces of the human domiciles about 4000 years old. Even during the Roman period, at its original place or near by, there had been the military camp there. In the Middle Ages a modern fortress was built there. After the penetration of the Turkish forces into Europe the strategic importance of this fortress grows. The Petrovaradin fortress got its current look in the period from 1692 to 1780. It had been built according to the current Voban system of that time. The fortress had had a very important role in all of the wars that the Habsburg Monarchy had waged against the Turks, but also during the Revolution 1848-49, and even during the First World War.

Момир Самарџић

МИСИЈА РУСКОГ КАПЕТАНА ЧИЧАГОВА У СРБИЈИ 1878. ГОДИНЕ

Кључне речи: Србија, Бугарска, Русија, разграничење, Источно питање.

Сажетак: Крајем маја 1878. године Србију је посетио ађутант команданта руске армије на Балкану капетан Чичагов. Циљ његове мисије био је разјашњење неких питања везаних за обележавање демаркационе линије између српске и руске војске на простору између Пирота и Софије. У овом раду доносимо нове податке о његовој посети и њеним разлозима.

Долазак руског капетана Чичагова у Србију крајем маја 1878. године[1] није остао незабележен у српској историографији. Излажући о свом раду у време Берлинског конгреса први је долазак руског официра, ађутанта команданта руске војске на Балкану генерала Тотлебена, поменуо председник српске владе и министар иностраних дела Јован Ристић.[2] Двадесетих година прошлог века објављени су *Записи Јеврема Грујића*[3], министра правде у српској влади и заступника министра иностраних дела за време његове мисије у Берлину, доносећи у трећој књизи нове податке о политици Србије у време Велике источне кризе, а посебно у време конгреса у Берлину, током којег су Ристић и Грујић, као његов заступник, били у непосредној преписци.[4] Грујићеви *Записи* послужили су као основа В. Стојанчевићу за писање монографије о српско-бугарским односима у завршној фази Велике источне кризе и у

[1] Сви датуми у раду наведени су према јулијанском календару, а приликом навођења историјских извора у напоменама према календару који је користио њихов аутор.

[2] Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време ратова за ослобођење и независност 1875-1878, II, Други рат*, Београд 1898, 186.

[3] *Записи Јеврема Грујића, III , Друга влада Обреновића и турски ратови*, Београд 1923.

[4] Делови *Записа* нашли су места и у зборнику докумената *Србија 1878*, објављеном поводом стогодишњице независности српске нововековне државе (*Србија 1878. Документи*, приредили Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1878)

време разграничења Србије и Бугарске у оквиру којег је разматрано и питање доласка руског капетана Чичагова у Београд.[5] Објављивачу *Записа*, а самим тим и онима који су писали на основу њих, поткрала се, међутим, грешка у вези са презименом руског официра. Његово презиме прочитано је и доследно понављано као Чичалов, те се као такво помиње и код В.Стојанчевића. Користећи рукопис *Записа* који се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, а не његову објављену верзију, као и бројне документе који представљају њихов прилог, а нису објављени, утврдили смо да се руски капетан презивао Чичагов, али и, што је много значајније од самог презимена, нове изворе који бацају нешто више светла на његову посету и циљеве мисије код српског кнеза Милана Обреновића IV. На њима, као и на мањем броју докумената из других архива, заснива се овај рад.

* * *

Разлози доласка капетана Чичагова у Београд произилазили су из развоја догађаја у зони разграничења српске и руске војске према будућој бугарској престоници Софији, односно, на ширем плану, у развоју српско-бугарских и српско-руских односа повезаних са питањем нових граница српске и будуће бугарске државе. Ушавши почетком децембра 1877. г. у нови рат против Турске и потискујући турску војску српска војска је на истоку и југоистоку заузела делове територије нишког, видинског и софијског санџака и, заузевши Ниш, Пирот, Кулу, Трн и Брезник, стигла у близину Видина, Белоградчика и Софије. Према службеном опису тока рата који је Врховна команда српске војске објавила 1879. г, у настојању да дође што пре до спајања са савезничком руском војском, после освајања Пирота Врховна команда је део јединица усмерила „преко Комаштице на Гински Теснац", „други део наше војске заузео је Трн, и одаслао јаче трупе према Радомиру", док је „трећи део наше војске упутио се правце на Софију, и на овоме путу прешао је Цариброд и Драгоман, и дошао у Сливницу (Халкали) 4 сахата од Софије" где су се састале са одељењима руске војске, а „тако исто и у Ћустендилу".[6] После уласка српске војске у области које су донедавно биле део турске државе уследило је постепено увођење српске административне управе, а од седам образованих управа, кулска и

---

[5] В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 119-120.

[6] *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78.године (са две карте)*, Београд 1879, 14, 193.

пиротска управа обухватале су територије које су после Берлинског конгреса припале Кнежевини Бугарској.[7]

После уласка српске војске у прекограничне области и потписивања примирја у Једрену 19. јануара 1878. г. између Русије и њених савезника, са једне, и Турске, са друге стране, започела је борба српске владе за очување заузетих територија, односно за припајање „садањег Косовског вилајета са додатком Видина".[8] Одредбама примирја у Једрену Србији је поред добијања независности обећана само „исправка граница", а мисија пуковника Милојка Лешјанина у Сан Стефано, седиште команданта руске војске на Балкану великог кнеза Николаја, и оштра порука кнеза Милана да ће српска војска бранити Ниш чак и од руске војске, донела је, у оквиру одредаба прелиминарног мировног уговора у Сан Стефану потписаног 19. фебруара, Србији тек Ниш и Лесковац и територије према Новом Пазару и Митровици, али без ових места, док су Трн, Брезник, Кула, Пирот и Врање остали изван њених граница пројектованих уговором.[9] Српски кнез и влада нису имали намеру да без поговора напусте територије на којима се налазила српска војска, а које јој према одредбама уговора нису припадале. На седници владе 23. фебруара, на којој је прочитан део уговора који се односио на Србију, одлучено је „да се ни једно место ни на источној ни на јужној страни, које српска војска држи или је под српску управу већ узето и ако се налази изван уговорне границе српске, ненапушта док се год мешовитом комисијом необележи нова граница и док Турци непредаду места, која припадају у нашу нову границу", а ова одлука потврђена је на седници владе одржаној 7. марта.[10] Разлог за овакву одлуку српске владе, поред поменуте жеље да се не напуштају запоседнуте територије пре но што се не преузму уговором предвиђене територије према Митровици и Новом Пазару које је држала турска војска, лежао је пре свега у чињеници да је одмах после потписивања

---

[7] В.Николић–Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике,* Лесковац 1975, 36-37

[8] Одлука владе о захтевима Србије донета је већ на седници владе 3. јануара 1878. године (*Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898,* приредио Никола П.Шкеровић, Београд 1952, 338). Косовски вилајет обухватао је Нишки, Призренски, Новопазарски и Скопски санџак.

[9] *Србија 1878,* док. бр. 17, стр. 28; док. бр. 71, 105–106; В. Стојанчевић, нав. дело, 33.

[10] *Записи Јеврема Грујића,* тајни протокол са седнице Министарског савета под председништвом Књаза у четвртак 23. фебруара 1878, Архив Српске академије наука, Заоставштина Јеврема Грујића, 10026/360; Исто, тајни протокол са седнице Министарског савета под председништвом Књаза у уторак 7. марта 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/363.

Санстефанског уговора било извесно да ће његове одредбе бити подвргнуте ревизији у складу са интересима осталих сила и српска влада надала се да ће на тај начин добити веће територијално проширење. Највећа пажња усмерена је ка припајању Пирота, Врања, Трна и Брезника. Кнез и влада веровали су да су ови простори насељени српским становништвом. Од уласка Србије у нови рат са Турском са ослобођених територија долазиле су адресе и захтеви за припајање Србији. Када је после потписивања прелиминарија мира у Сан Стефану постало јасно да ће његове одредбе бити подвргнуте суду осталих европских сила, српска влада настојала је да подстакне слање оваквих петиција српским властима, руском цару, а за време одржавања конгреса и у Берлин, његовом председавајућем, немачком канцелару Бизмарку. Петиције су долазиле и са простора који нису били поседнути српском војском, из околине Радомира и Софије, као и из Старе Србије и Македоније. Истовремено, на спољнополитичком плану започело је приближавање Аустро-Угарској у настојању да се уз њену подршку задобију већа проширења територија, а резултат посете председника српске владе Јована Ристића Бечу на пропутовању за Берлин била је подршка Аустро-Угарске проширењу Србије на Пирот и Врање.[11]

Док је са једне стране настојала да обезбеди подршку великих сила за проширење, са друге стране српска влада настојала је да организује управу на запоседнутим областима. Због осетљивости овог питања за њу су посебно значајни били односи са Русијом, односно са руском управом у новообразованој бугарској кнежевини. Приликом потписивања примирја у Једрену постигнут је и споразум о демаркационим линијама које ће одвојити непријатељске војске. На тај начин одређена је и демаркациона линија између српске и турске војске.[12] Демаркациона линија између савезничких војски није постојала, јер се сматрало да за њом нема ни потребе. Убрзо после потписивања Санстефанског уговора руске цивилне власти у Бугарској упутиле су захтев српским властима да напусте територије које су према уговору припале бугарској кнежевини. Током марта и почетком априла овакав захтев упутили су руски губернатори у Софији и Видину Алабин и Тухолка. Резултат оваквих захтева била је још једна одлука српске владе од 25. марта да се остане при закључцима са седница од 23. фебруара и

[11] Петиције су објављиване у службеним *Српским новинама*, а већи део објављен је у зборнику докумената *Србија 1878*. О петицијама са простора које су после Конгреса припале Кнежевини Бугарској најдетаљније је писао В.Стојанчевић у поменутој монографији о српско-бугарским односима после Санстефанског мировног уговора.

[12] *Србија 1878*, док. бр. 16, стр. 25-26.

7. марта и да се не напуштају запоседнуте територије све док гранична линија не буде одређена.[13] Истовремено, српска влада упутила је руској влади захтев да се до коначног решења граничног питања не покреће ово питање. „Настаните одложити ову непотребну и неблагодарну меру и задржати штатус кво војени до коначног извршења уговора", наложио је 3.априла Ристић неслужбеном представнику Србије у Петрограду М. Протићу.[14] Руска влада била је заинтересована за смиривање све израженијег српско-бугарског сукоба око граничног питања и за успостављање што бољих односа између две словенске државе чија би будућа сарадња учврстила и утицај Русије на Балкану и вероватно су у томе лежали основни разлози пристанка руске владе на српски захтев. На другој страни и српска влада била је заинтересована за очување добрих односа са Русијом. Начелнику штаба Врховне команде српске војске генералу Кости С. Протићу председник владе Ј. Ристић посебно је указао на потребу да се избегавају сукоби о овим питањима са руском цивилном и војном управом у Бугарској, те наложио да се сви спорни захтеви достављају влади у Београд на решење.[15]

Одлуком руске владе почетком априла 1878. г. постигнут је споразум на линији српско-руског разграничења да до заседања конгреса који ће одлучити о новим границама задржи status quo militaire, односно принцип задржавања војском запоседнуте територије. Оваква одлука руске владе допринела је у одређеној мери смиривању ситуације на простору од Пирота до Софије који је представљао предмет српско-бугарског спора.[16] Међутим, договор две владе није у потпуности могао утицати на уклањање свих сукоба и неспоразума на појединим тачкама додира између пограничних власти, села, па и војних предстража пошто демаркациона линија између две савезничке војске и две цивилне управе није постојала. Да би се неспоразуми решили и обележила демаркациона линија између две војске у Београд је упућен ађутант генерала Тотлебена артиљеријски капетан Чичагов.

* * *

Чичагов је у Цариброд приспео 28. маја у пратњи двојице официра и четрнаест коњаника наоружаних револверима и копљима и изјавио да иде у Београд и да носи српском кнезу Милану писмо

[13] В. Стојанчевић, нав. дело, 54, 56-57.

[14] Ј. Ристић – М. Протићу, Београд 3. априла 1878, *Србија 1878,* док. бр. 157, стр. 268.

[15] Ј. Ристић – К. С. Протићу, Београд 27. марта 1878, документ објављен у: В. Стојанчевић, нав. дело, док. бр. 19, стр. 173.

[16] В. Стојанчевић, нав. дело, 61.

генерала Тотлебена. Помоћник пиротског окружног начелника М. Дуњић приметио је да њихов долазак „по свој прилици у чистој намери учињен није". Његову сумњу, поред тренутног стања српско-бугарских и српско-руских односа у вези са разграничењем српске и будуће бугарске државе, изазвали су догађаји од истог дана. Током послеподнева 28. маја у Сливницу је из Софије дошло шест официра са 200 руских војника и српског официра обавестили да су дошли да заузму села Сливницу, Опицвет, Бездеј, Боговце, Бучје, Шуму и Војеловце. Српски официр изјавио је да поменута села држи српска војска и да је у њима образована српска цивилна управа, после чега су руски официри обавестили своју власт у Софији тражећи упутства. „Пошто као што се поуздано дознаје у Софији и целом округу влада савршен неред до кога су својом рђавом управом бугарске комитетлије ствар довели, и пошто се даје мислити, да су ово интриге ови бугарски сплеткаша и с' њихове стране покушај у злој намери да се добро споразумљење између Русије и Србије у садањем тренутку помути, јер на врху ови смутња стоји Митрополит Софијски, а да руска врховна команда за ово ништа и незна то хитим овим путем вам све ово учтиво саобштити", писао је Дуњић министру иностраних дела, односно његовом заступнику Јеврему Грујићу.[17] Следећег дана, 29. маја, стигао је Чичагов у пратњи двојице официра у Пирот. У окружном начелству захтевао је да му се покаже у којим селима се налази српска војска, са колико војника и каквим наоружањем, али је његов захтев одбијен уз образложење да то није могуће без одобрења надлежних власти. Посебну пажњу српских власти, осетљивих на сваки поступак који би могао да допринесе јачању бугарофилских елемената у Пироту, изазвала је његова посета пиротском егзархијском владици Евстатију, који је предводио бугарофилску струју у Пироту. По Дуњићевом мишљењу „ово његово питање о војсци и посета владици учињена на сваки начин стоји у свези са смутњама у Софији и њеној околини па и са доласком руске војске у Сливницу", али је истовремено истакао да нема разлога за забринутост и да се „на жалост наши бугарски смутљиваца њихове жеље никако остварити неће јер су нужне мере на неприметни начин учињене, које би сваки и најмањи покушај осујетиле".[18] Истовремено, према обавештењима до којих је дошао Дуњић, десеторица коњаника из Чичаговљеве пратње вратили су се у Драгоман. Српске власти захтевале су од њих да напусте територију која је према договору из априла 1878.

---

[17] Заступник окружног начелника, помоћник М. М. Дуњић – министру иностраних дела, Пирот 29. маја 1878, АСАНУ, ЗЈГ 10026/387, телеграм № 177

[18] Исто, телеграм № 188

г. остала под српском управом, али је овај захтев одбијен уз образложење да им је Чичагов наредио да га у Драгоману сачекају. Помоћник пиротског окружног начелника није се устезао да пред министром иностраних дела поступке руских војника оштро оцени. „Овај поступак руско-бугарске војске," писао је Дуњић, „подигнути поносити углед Србије хоће у очима овамошњег народа који се је нарочито онај погранични узколебао, да заљуља" и као најцелисходније решење предлагао је „да би задобивени уплив наш код онога пограничнога народа у пуној важности на висини одржао, и да би народ у моћ Србије добио савршену веру од неоцењене би користи било, да се руско-бугарска војска, која је својим доласком онамо "status quo militaire" повредила одма оданде уклони и у границе своје повуче".[19]

Помињући Чичаговљев долазак у Београд у својој монографији о српско-бугарским односима у завршној фази Велике источне кризе и непосредно после ње В. Стојанчевић сматрао је да се њени корени налазе у уверењу генерала Тотлебена „да ће на Конгресу лакше бити усвојена она решења која су почивала и на фактичком стању територијалног поседовања, а и да би настојањима руске дипломатије у Берлину дали снагу демонстрације права бугарског народа на територије означене у Санстефанском уговору". Повод његовог доласка била је, према Стојанчевићевим наводима, побуна неких села у околини Софије против бугарске управе, а Тотлебен је желео помоћи решењу овог проблема на тај начин што би се успостављањем демаркационе линије отежао и под контролу ставио проток становништва са једне на другу страну и на тај начин, такође, утврдило да ли пиротски окружни начелник има удела у подстицању побуне ових села против нове управе. „То је могао бити практичан разлог формално добро постављен, да се сузбије покрет који се јавио у многим селима софијске непосредне околине и који је чак и политички тежио успостави српске управе над њима", закључио је Стојанчевић. Истовремено, сматрао је да није искључена могућност да је Тотлебен по инструкцијама из Петрограда желео на посредан начин изнудити пристанак да

[19] Заступник начелника округа Пиротског, помоћник М. М. Дуњић – министру иностраних дела, Пирот 1. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ 10026/387, телеграм № 4. Разлоге останка руских коњаника баш у Драгоману могуће је тражити управо у чињеници да је он, према предлозима генерала Тотлебена које је Чичагов носио у Београд, требало остати на територији која је требала припасти руско-бугарској управи, као и поменутих шест официра и 200 коњаника у Сливници, чиме би се олакшало преузимање поменутог места од српске војске и цивилне управе. „На овај начин Руси мало по мало зеузимајући од земљишта што је српском војском поседнуто, све се више овамо приближују ма да то по "status quo militaire" чинити никако не смеду", писао је Дуњић министру иностраних дела.

се постојећа демаркациона линија измени у корист бугарских тражења, па чак и до Пирота и на тај начин свршеним чином прејудицирају одлуке Берлинског конгреса.[20] У којој мери су тачне тврдње које је изнео В. Стојанчевић тешко је утврдити јер нема довољно сачуваних или доступних извора, а претпоставке које је изнео остају управо само то. Према писму које је Тотлебен упутио кнезу Милану суштина његове мисије састојала се у захтеву да српска страна пристане на повлачење демаркационе линије, али не на целој линији разграничења од Дунава до српско-турске демаркационе линије већ само на делу који је представљао предмет највећих сукоба између пропагандиста са једне и са друге стране. Према Тотлебеновом предлогу који је у Београд носио Чичагов демаркациона линија требала је ићи линијом Трн – Зарлово – Драгоман.[21]

У Београд је Чичагов приспео у вечерњим часовима 1. јуна. И пре његовог доласка у Београд српски кнез и влада знали су да је разлог доласка „да се обележи линија између Српске и Руске војске наспрам Пирота". Кнеза Милана о томе је обавестио начелник штаба Врховне команде српске војске генерал Коста С. Протић, а кнез је одмах, ноћу 30/31. маја, свестан значаја који би ова мисија могла имати у тренутку када се очекује почетак конгреса у Берлину, пре но што је Чичагов приспео у Београд о томе обавестио министра иностраних дела Јована Ристића који се тада већ налазио у немачкој престоници. Ристићево мишљење било је да би било пожељно одложити одређивање демаркационе линије и отезати њено одређивање бар до завршетка рада Конгреса.[22] Искуство је председника српске владе упућивало на опрез. Пре но што Конгрес донесе одлуке о граничним линијама свако померање на линији разграничења и добровољно повлачење српске војске са запоседнутих територија представљало би јавно признање да су претензије српске владе на ове територије неосноване. То би ојачало преговарачку позицију руске делегације која је заступала своје, односно бугарске интересе, и самим тим ослабила позицију српске делегације и могућност да њени захтеви буду остварени.

---

[20] В. Стојанчевић, нав.дело, 119-120.

[21] *Записи Јеврема Грујића*, са седнице владе одржане 5. јуна 1878, извод из писма генерала Тотлебена кнезу Милану написаног у Сан Стефану 19. маја 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/388. Интересантан је податак који је већ следећег дана Ј. Ристић јавио из Берлина, да се аустроугарска делегација, која је на Конгресу пружила отворену подршку захтевима Србије (у мери у којој су они били у складу са њеним интересима), залаже за линију „Копаоник, Голак, Трновац, Свети Илија, *Трн*, *Драгоман*, (истакао Ј. Ристић – М. С) Св. Никола", односно управо за ону линију коју је командант руске војске на Балкану предлагао за линију разграничења између српске и руске војске (Ј. Ристић, нав.дело, стр. 184–185).

[22] Ј. Ристић, нав. дело, 184. Исти текст објављен и у: *Србија 1878*,. док. бр. 228, стр. 401.

О Чичаговљевом доласку заступника министра иностраних дела службено је известио руски конзул у Београду А. Персијани и истовремено је упутио молбу да кнез прими руског официра у аудијенцију.[23] Пре но што прими Тотлебеновог ађутанта кнез Милан желео је да се о овом питању расправи на седници владе, те је због тога Чичаговљеву аудијенцију одредио за 2. јун после подне, а пре тога, истог дана, влада је, у кнежевом присуству, расправљала о најпогоднијем начину за решавање овог питања иако су њени чланови тек начелно били упознати са разлогом Чичаговљевог доласка, али не и са тачним садржајем захтева и предложеном демаркационом линијом.[24] Том приликом одлучено је „да се ступи у радњу са тим руским одређеником ради постављања демаркационе линије"[25] и да се „споразумно обележи линија између нас и Русо-Бугара *на основи садањег status-quo militaire* (истакао М. С)"[26]. Кнез и чланови владе нису губили из вида време и околности у којима се одвијала ова мисија и на које је из Берлина указивао и Ј. Ристић. „Наравно да извршење тога не може тако брзо ићи но ће се само по себи протезати", писао је Ј. Грујић Ј. Ристићу.[27]

Кнез Милан примио је Чичагова у послеподневним часовима 2. јуна. Том приликом овај му је уручио Тотлебеново писмо којим се захтевало повлачење демаркационе линије правцем Трн – Зарлово – Драгоман.[28] Поменути захтеви били су у супротности са одлуком владе да се демаркациона линија обележи у складу за начелом status quo militaire јер су значајан део територије, коју је од Турака ослободила и држала српска војска,

---

[23] А. Персијани – Ј. Грујићу, Београд 1. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/387.

[24] Кнез Милан – Ј. Грујићу, Београд 1. јуна 1878, Одељење посебних фондова Народне библиотеке Србије, Р 561/III/32.

[25] *Записи Јеврема Грујића,* тајни протокол са седнице владе одржане 2. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/387.

[26] Ј. Грујић – Ј. Ристићу, Београд 3. јуна 1878, *Србија 1878,* док. бр. 238, стр. 415–416. На истој седници прочитана је и петиција становништва софијског санџака у којој ови захтевају припајање Србији. Изјави је приложен и списак од 52 села која подносе овај захтев. У вези са овим влада је одлучила да се ова петиција не штампа „да се избегне раздор с Бугарима" (*Записи Јеврема Грујића*, са седнице владе одржане 2. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/387). Узевши у обзир да се о овој петицији расправљало на истој седници на којој је било речи о демаркационој линији између српске и руско-бугарске управе свакако да српска влада није могла донети другачију одлуку већ да се демаркациона линија одреди на основу већ постојећег стања.

[27] Исто. Истовремено, иако још увек није био познат садржај Тотлебеновог писма, саопштио му је да је разлог Чичаговљевог доласка постизање споразума, ради спречавања честих сукоба између граничних села, предстража и власти, и обележавање линија и то, вероватно само у пиротском округу, а не дуж целе границе.

[28] *Записи Јеврема Грујића*, са седнице владе одржане 5. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/388

остављали са руско-бугарске стране демаркационе линије. Међутим, кнез Чичагову није одмах саопштио свој одговор већ га је позвао да ради решења овог питања дође у Ниш у који је и сам отишао 5. јуна. Кнежева намера била је да, у складу са Ристићевим саветом и мишљењем остатка владе, одуговлачи решавање овог питања.[29] Своје намере у вези са Чичаговљевом мисијом разложио је кнез Милан Ј. Грујићу у писму од 12. јуна, написаном непосредно пре другог састанка са Тотлебеновим емисаром у Нишу. Кнежева жеља била је да реши ово питање на начин који неће оштетити српске интересе, а који у исто време неће погоршати односе са командом руске војске на Балкану. У настојању да пронађе решење кнез је разговарао са генералом К. С. Протићем, потпуковником Ј. Мишковићем, а за мишљење су питани и пиротски окружни начелник, срески начелници, као и војни команданти, после чега је закључено „да захтевање ђен. Тотлебена да се као демаркациона линија узме линија Трн – Зарлово итд. нема основа никаквог ни по праву заузимања првог од једне или друге војске, ни по географском положају, ни по административној подели за време Турака, једном речи оснива се просто на шовинизму и интригама Софијских комитетлија". Кнез Милан писао је Грујићу да ће Чичагову предложити линију вододелнице која би у рукама српске управе оставила Брезнички срез, пут Пирот – Софија пресецала би у близини Сливнице, али напуштајући је и остављајући њу и неколико околних села руско-бугарској управи као знак његове добре воље, а не због тога што они на њих имају некакво право. Уколико Чичагов не пристане на његове предлоге намеравао је писати Тотлебену и „разложити (му) историјски развитак догађаја после битке на Пироту, административну поделу тог предела за време Турака и тражити од њега да пристане на линију од мене предложену, која одговара свима захтевима војничким и географским". Српски кнез није имао намеру да попушта више од наведеног, тим пре што је боравак српске војске и цивилне управе договорен са великим кнезом Николајем под чијом се командом тада и српска војска налазила и није желео пристати да са великим кнезом договорени status quo militaire буде поремећен „једним ђенералом под чијом командом ваљда није Српска војска". „Ја имам сувише осећање своје дужности спрам своје земље", писао је кнез „да могу дозволити да се изиграју њени интереси сад кад је конгрес на окупу те да се створи један "precedent" по коме би нам могли Руси, Бугари или Грци спорити онај предео, који имамо изгледа да добијемо на конгресу".[30]

---

[29] Кнез Милан – Јовану Ристићу, Ниш 18(6) јуна 1878 – документ објављен у: В. Стојанчевић, нав. дело, док. бр. 45, стр. 190; Ј. Ристић, нав. дело, 184.

[30] Кнез Милан – Ј. Грујићу, Ниш 12. јуна 1878, АСАНУ, ЗЈГ, 10026/388.

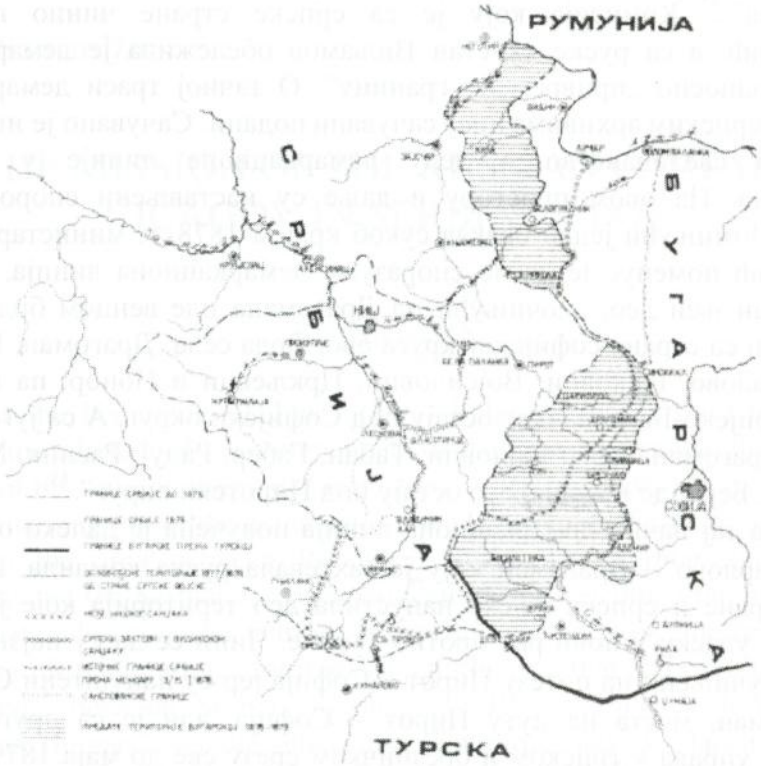

Преглед територијалног разграничења између Србије и Бугарске 1878.

Чичагов је за Ниш кренуо 8. јуна и приспео два дана касније, а кнез га је у аудијенцију примио 12. јуна.[31] Том приликом вероватно му је саопштио управо мисли које је непосредно пре аудијенције изложио Ј. Грујићу, али о томе у српским архивама нису сачувани подаци. Из истог разлога тешко је изводити закључке о даљем току разговора као и о коначном исходу мисије руског капетана. Тек једно писмо из јула 1878. г. упућује нас на закључак да је договор између кнеза и Чичагова, односно руске команде, ипак постигнут. Генерал К. С. Протић писао је 27. јула 1878. г. помоћнику пиротског начелника „да је пуковник Здравковић отишао у Софију и да ће отуд доћи да обележи са руским официрима стару границу између софиског санџака и пиротског округа онако како га ми давно држимо, а тако исто између софијског санџака и брезничког среза и то онако како је Врховна команда преко главне руске квартире угоди(ла), а и

[31] Ј. Грујић – кнезу Милану, Београд 9. јуна 1878, исто, 10026/390; Кнез Милан – Ј. Грујићу, Ниш 12. јуна 1878, исто, 10026/388

уговорила".[32] Комисија коју је са српске стране чинио пуковник Здравковић, а са руске капетан Виљамов обележила је демаркациону линију, односно „привремену границу". О тачној траси демаркационе линије у српским архивима нису сачувани подаци. Сачувано је ипак једно посредно сведочанство о делу демаркационе линије у близини Драгомана. На овом простору и даље су настављени спорови двеју управа. Помињући један овакав сукоб крајем 1878. г. министар војни Ј. Мишковић поменуо је да по споразуму демаркациона линија, односно само један њен део, „почињући од Драгомана иде венцом брда Драгоманског и са стране софијског круга овог брда села: Драгоман, Велико и Мало Малово, Рајковци, Војсиловци, Цркљевци и Понор, па право до пута Софијско-Берковачког остају под Софијски округ. А са југозападне стране Драгомана села: Гајловци, Табан, Габер, Радуј, Расник, Мештица (Речани), Беренде и Кошарево остају под Пиротски округ".[33]

На тај начин демаркациона линија повучена је далеко од линије Трн – Зарлово – Драгоман коју је захтевала руска команда, али је са друге стране и српска војска напустила део територија које је посела убрзо по уласку у нови рат против Турске. Чини се да су најзначајнији уступци учињени на потезу Пирот – Софија јер су напуштени Сливница и Драгоман, места на путу Пирот – Софија, али је са друге стране сачувана управа у трнском и брезничком срезу све до маја 1879. г. када је после проласка међународне комисије обележена српско-бугарска граница и завршена српска управа у трнском и брезничком срезу.[34]

---

[32] Генерал К. С. Протић – помоћнику начелства пиротског, Ниш 27. јула 1878, Архив Србије, Фонд Поклони и откупи, кутија 84, број 53.

[33] Министар војни – министру унутрашњих дела, Ниш 27. децембра 1878, П№ 9259, АС, Министарство унутрашњих дела – Полиција, фасцикла VIII, ред 9/1882. У новембру месецу софијски губернатор захтевао је да српске власти напусте неколико села која су се налазила иза поменуте линије. У једном од тих села догодио се инцидент када је начелник брезничког среза затворио неколико бугарских стражара. Према речима министра унутрашњих дела они су „имали обичај често прелазити границу, оговарати наше власти и управу, одвраћати људе од послушности, разметати се по нашим селима и досађивати људима са тражењем јела и пића, некаква беглука итд и кад су на овај начин постали досадни и несносни начелник среза Брезничког, на жалбу сељана села Вељковца и других ухватио их је и удаљио преко границе посредством једнога жандарма свог, кога су они у путу напали и оружје му отели, па побегли у Софију" о чему је обавештен софијски губернатор и оружје је враћено. (Министар унутрашњих дела – министру војном, Београд 15. фебруара 1879, П№ 1047, АС, МУД-П, ф. VIII, р. 9/1882)

[34] Министар војни – министру унутрашњих дела, Ниш 27. децембра.1878, П№ 9259, АС, МУД–П, ф. VIII, р. 9/1882.

Momir Samardžić

THE MISSION OF THE RUSSIAN CAPTAIN ČIČAGOV IN SERBIA IN 1878

SUMMARY

At the beginning of June, 1878., Belgrade was visited by captain Čičagov, the adjutant of the commandant of the Russian Army in the Balkans. The aim of his mission was the clarification of certain questions in connection with the marking out of the demarcation line between the Serbian and Russian armies in the area between Pirot and Sofia. The Serbian duke Milan Obrenović and the Serbian Government cautiously welcomed the proposal of the Russian side about the marking out of the demarcation line between the Serbian and Russian armies for it was about the area that had been the subject of a dispute between Serbia, on one, and Russia along with the newly established Bulgaria, on the other side. Therefore, any displacement could affect the decisions, about the new Serbian-Bulgarian border, made at the congress of the great powers in Berlin that had just started. While waiting for the news from Berlin the duke Milan was postponing the admission of the Russian captain and making decisions upon this question. The agreement about the setting up the boundaries was finally reached, however, this question was not dealt with until July, after the Berlin congress had been finished.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

CONTRIBUTION AND MATERIALS

Академик Славко Гавриловић

О ВОЈНО-ГРАНИЧАРСКОМ (КРАЈИШКОМ) ПИТАЊУ НА САБОРУ ТРОЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ 1848. ГОДИНЕ

Кључне речи: Војна крајина, револуција 1848, Срби у Хрватској, Крајишке повластице.

Сажетак: Овај прилог састоји се од краћег уводног текста и интегралног списа Разговора о повластицама за Крајишнике. Олакшице су објављене у виду рукописне брошуре од седам параграфа, у којима су оне објашњене као значајна тековина за Војну границу. Рукопис садржи и завршно разматрање културно-политичких тежњи које су изразито југословенски интониране.

Револуцију 1848. год. Војна граница (Војна крајина) дочекала је у стагнацији и великом оптерећењу граничара чији се положај све мање разликовао од оног у коме су се налазили сељаци – кметови на приватним спахилуцима у Угарској и Троједној краљевини. О томе су најречитије посведочили сами граничари – крајишници преко својих тужби односно "народних захтевања", које су у пролеће 1848. год. подносили вишим војним командама, Сабору Троједнице (фактички само Хрватске и Славоније са Сремом), бану и владару, али не у циљу укидања него само реорганизовања војно-граничарског система и његовог усклађивања с "духом времена", односно са слободама које су стицали сељаци у цивилним, жупанијским областима у њиховом суседству. Тражило се укидање војне деспотије и крутог милитаризма, одвајање војног од грађанског у корист овог последњег, увођење цивилне управе, сједињење с Тројединицом, односно Српском Војводином, слободан избор народне власти, стварање народне војске са својим официрима и језиком, слободно власништво над земљом, укидање работе и других терета, слободно кориштење шуме и паше, жирење свиња, добијање грађевног и огревног дрвета, слободно дељење кућних задруга, слободан избор невојничких занимања, слободно бављење занатом и трговином,

школовање на свом језику, плаћање свештенства из државне касе, укидање општинских житних магазина и још што-шта друго.[1]

Граничари су много очекивали од бана Јосипа Јелачића и Сабора Троједне краљевине који је јуна–јула 1848. год. заседао у Загребу, а у коме су они били заступљени знатним бројем својих посланика, Срба и Хрвата, међу којима и оних из Сремске војне границе.

Крајишник

На Сабору је био створен посебан Одбор коме је поверена израда "Крајишког устава", као и израда елабората на основу захтевања граничарских општина. Међутим, Сабор је разочарао граничаре пошто је његов Одбор предложио да у битном "све остане по старом", будући да "за сада и до мирнијих времена није доба за радикалне реформе крајишке".[2] Стога, Војна граница остаје, "задржава своје крајишко уређење, иако понешто реформисано тако да крајишници... колико је већа тегоба (коју носе), толико веће правице и полакшице стекну". Тако се дошло до тога да је "крајни устав" одложен за срећнија времена али да предложене олакшице за становништво у начелу буду одобрене од стране Сабора.[3]

Из заседања Сабора граничарском становништву упућен је проглас под насловом "Народу крајишком лиепи и љубезни поздрав".[4] Истовремено а можда и нешто раније, док се у Саборском одбору расправљало о крајишком закону, настао је спис под насловом "РАЗГОВОР ЗА ПОЛАШТИЦЕ КРАЈИШНИЧКЕ ПО САБОРУ ХРВАТСКОМУ ГОДИНЕ 1848-е". То је, заправо, рукописна брошура писана латиницом из пера анонимног аутора, добро упућеног у војно-граничарску проблематику тог доба. Из тог наслова могло би се закључити да је спис био намењен Саборском одбору *као предлог*, али из самог списа изгледа као да је он настао *после расправе* о крајишком питању, на основу које су граничарима биле намењене значајније олакшице. Остаје да се то разјасни!

---

[1] Vaso Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb 1949, 121–128.
[2] V. Bogdanov, nav. delo, 205.
[3] Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povjesti za revolucije 1848–49*, Zagreb 1979, 207–208.
[4] V. Bogdanov, nav. delo, 208.

Спис се чува у Рукописном одељењу Матице српске (РОМС) у Новом Саду, под сигнатуром М.4099.

* * *

Спис "Разговор за полаштице" је информативно дидактичког карактера; циљ му је да обавести, разјасни, поучи.

У уводном делу садржана су уопштенија, појединостављенија разматрања о Крајишком закону и путу за његово доношење, као и рационалистички погледи на законитост као темељ људске и државне заједнице. Потом седам параграфа крајишких повластица а на крају налазе се разматрања о школству, привредном прогресу и политичом циљу Јужних Словена у Аустријској царевини.

Као *прва* "полаштица" наведено је стицање права земљишне својине и права на слободну продају земље коју граничарске породице не могу саме да обраде (сувиш-поље,иберланд).

Као *друга* олакшица сматра се успостављање заштите граничарског земљишног минимума од три јутра, који се не може никако отуђити пошто је обрада земље услов опстанка граничарских породица и брана њиховом осиромашењу.

Следећу олакшицу граничари су добијали преласком пашњака у општинску својину, али и истицањем предности земљорадње над сточарством под паролом:"Свиралу за пас, а мотику у шаке".

Четврта олакшица састојала се у слободи шумске паше и бесплатној жировини за стоку намењену домаћим потребама, као и у праву на грађевинско и огревно дрво уз потребну бригу о чувању шуме као општег добра.

Пета олакшица односила се на слободно замењивање земљишта а *шеста* на слободно сађење воћњака и винограда који могу имати предност над житарицама само ако доносе посебну корист а не да служе само за добијање алкохолних пића.

Седма олакшица односила се на слободу бављења занатима преко којих се, уз школовање и фремтовање, граничарски свет може цивилизовати и образовати па неће бити зависан од Немаца, који држе ту професију, и изложен презиру од стране градских трговаца.

На крају, иза "полаштица", у спису се налазе разматрања о *школству* које постаје приступачно свакоме и у све врсте школа, јер: ништа без њих а све са њима и то за "славенство" под којим ће се окупити Хрвати,Срби и Словенци "да се не делимо као досле, да нам се наша крв уз туђина неприжени...да на својем огњишту сви се огрејемо, а туђега запећка нетражимо". Циљ свих заједно треба да буде унапређење

земље, организовање производног рада, занатства, трговине, рударства, поморства и другог, за шта су потребни људи који ће радити "за народност" а потискивати "туђинство", који ће "туђе књиге и туђи наук домаћим заменити, који ће књигу Словински...и наш дивни језик...на сунце изнести, који ће данашње полутане и одроднике претворити у здраве и јаке народнике".

Овако резонојући, аутори "крајишких полаштица" настојали су да социјално-економске промене најтешње повежу са политичким тежњама југословенствујушчих, противнемачких кругова у Војној граници у време Четрдесетосмашке револуције и српског и хрватског народног покрета у њеним оквирима.

У свом изворном облику крајишке олакшице и коментари о њима гласе:

Razgovor za polaštice Krajišničke po saboru Hrvatskomu godine 1848-e

Da progovorimo koju reč s Krajišnikom o zakonu. Čto je zakon? Zakon je zapovest, i ako se tiče onoga sveta, boga i crkve, to je božji i crkveni zakon, ako se tiče ne onoga nu onoga sveta, cara i države, to je carski i državni zakon. Zakone državne piše bud *samovlastac* kakav, koji je jak, te ga oni drugi moraju i nehotice slušati, ako im se i neće, jer mu je samu vlast u ruku; bud kakav *mudrac*, napiše mudro te narod primi i drži negov zakon; bud *sabor* kakav, kad se mnogi ljudi sastanu te ugovore: ovako ćemo da bude. U današne vreme ponajviše ovako se zakoni rađaju. Da nebude nikome krivo, te da nebude ono zakon čto bi jedan htio a drugi nebi htio, razpiše poglavarstvo pismo na sve strane, te reče okolici ovoj, okolici onoj: "Izaberite vašega čoveka u koga se možete pouzdati da zna čto za vas treba; koji vas neće izneveriti, nu će govoriti po vašemu srdcu i po vašoj ćudi, pak ga pošaljite tamo i tamo na sabor". Pak u čemu se svi ili veća čast nih slože, to bude zakon, to mora svaki da drži. Koji ga drži, toga ide čast i počtene, jer je pristao uz one vredne i odabrane ljude, koji su zakon pronesli i napisali; takav se čovek može nazvati *zakonit* ili *držatelj zakona*. A onaj koji zakona ne drži, onoga idu tamnice, batine, šibe, vešala, jer nije pristao uz one vredne i odabrane ljude, koji su zakon pronesli i napisali; takav se čovek mora nazvati *nezakonit* ili *prekršitelj zakona*.

Kad se ljudi sastanu da zakon kakav ustanove, onda pomisle na boga i na dušu, pa onda tek kad su se dugo i dugo porazgovarali i vetjali i u čemu složili, onda tek otaj zakon bude upisan u knigu, a ota kniga zove se *zakonik*. Takav zakonik je svetina, jer je u nemu sud za vas narod; po nemu sudci sude,

iz nega se pravice uče; na nega se *pravednik* pozivlje i nitko mu nemože nauditi; nu nega se *krivac* boji, jer mu iz nega zlo preti. Ako je zakonik mudro upisan, to se onda narod rađa i preporađa; ljudi postaju i nestaju, nu list knige zakonika ostaje svakda neokrunen; nega narod drži, za nega i krv prolije, jer zna, da bez zakona družtvo nemože obitati, da se bez nega sve ruši i mrvi, da bez nega sve propada. Stari su Rimljani tako mudre zakone napisali, da su je i drugi narodi, koji nisu Rimljani bili, za svoje priznali i ne držali; a počto narod Rimski vas izumire i u drugi se prelije, i onda još po nihovoj smrti i zatoru nihovu drugi narodi prionu za zakoni Rimskimi, jer je beše napisao duh pravice, duh onaj koji za boga znade, a brata krivo neće da učini.

Prva je polaštica čto Krajišnik sada je pravi gospodar svoje zemlje. Koliko mu zemlje treba i koliko može obraditi, toliko će zadržati, a što je više, to može prodati. Po tomu će mnoga kuća onakve se zemlje mentovati,[5] za koju je morala platjati, a prave koristi iz ne nije vaditi mogla, jer je u kući bud malo čeljadi bud malo blaga, ili je i zemlja bila podaleko.

Druga je polaštica, čto svaka kuća mora da zadrži tri rali zemlje kao podkućnicu, jer kdekoje su kuće takve, da bi sve prodale. Po takvih kućanih kuća propade, zato je dobro, da takve razmetnike i razpikuće zakon stegne. Zla gospodara lahko je poznati, za nega ne ima milijega i veselijega puta nad onim, kad ide na sajam, prodaj danas ovo, prodaj sutra ono, samo da se koja čašica vina izpije, ili da si snahe i devojke dobave platna kupovnoga, ili lepa crvena traka. LJudi!, ne kupujte koječega po gradovih nu sve sami radite i izumite. Narod, koji sve kupuje, gotovo je prosjak. Poslene i marne ruke veći su imetak nego miliun cekinov. Nije bogat onaj, koji silu novca u škrini drži, nu onaj komu ih netreba, koga zemlja i motika hrani. Zato ne prodajte vaših zemalj bez velike potrebe. Sabor se je pouzdao u vašu pamet, Krajišnici! te vam je pustio na volju, prodati zemlju ili ne prodati, ali se ne trzajte za tu svobodu, koja jedan put može biti kući od koristi, ali devet putij od škode. Ne ima lepšega ni zanata ni nauka od pluga i brane. Majka zemlja najbolje hrani. A pitajte ljude, koji su mnogo sveta obišli, kde je najveće gladovane i prosjačtvo? a oni će vam reći, da je po gradovih, kde ljudstvo ne ima zemlje, a ne ima čto ni jesti, ako težak ne uzradi. Zato ori Krajišniče, kopaj Krajišniče, a ne daji zemlje od kuće, ako ju možeš uzorat i posijat

Tretja vam je polaštica, čto su pašinci sada imetak obćine. Kod nas ljudi ne imaju dosta krme za blago, te se pomažu pašom. To je slaba pomoć, ali kad za sad druge nije, mora i ta da bude dobra. Po drugih zemljah, kde je gospodarstvo naprednije nego u nas, ljudi se ne pomažu pašom, nego blago ostane u hlevu,[6] a imadu ga čim krmiti, jer umedu vodu na luku dovesti, te

[5] Ослободити се, отарасити

[6] Стаја, штала.

trava bolje raste, umedu odasvud semena pribaviti, te siju svaku detelinu, koja lepo rodi, i za čudo kako stoku hrani. Po tomu bude stoka jača i valjanija nego je u nas, i može se takvim blagom više uraditi, jer ne treba šestorica volov za plug nego su dosta i dva. Po tomu ne treba da govedari i ovčari dangubu, nu se kući težak prištedi, koji će svirale za pas, a motiku u šake. Kad jednom dakle bude više krme u našega naroda, kad se bude Hrvatsko blago[7] još i čim boljim pomagalo nego su pašinci, onda će se moći takav pašnik med ljude i razdeliti (jer občina može da čini svojim imetkom čto hotje), to će mnogi siromah, koji nejma dosta zemlje, po tomu steći lep komad oranice, a bude li občini do toga, da se pokaže majkom, može mu ga i pokloniti.

Četvrta je polaštica, da imate pašu po šumah i žirovinu bez platje. Sad vam se krmci, kad žir obrodi, mogu dobro upitati,[8] te vam božić bez pečenice minuti neće. Rastikov po Krajini svudaj ne ima, ali blago si ga onomu kraju, kde ih jest. Ob krmadi samoj kuća, do duše, ne obsta, ele je to velika pomoć kad se plećka suši, te možešglada se ne plašiti kada dođe, a Turci ni Židovi nismo, da bi nam zakon smetao svinetine se najesti. Nu po sebi se razume, da žirovina nije ukinuta, da s tebe bude svinarski trgovac, nu zato da ti bude polaštica, čto ti za kuću treba. U branevine nitko ne diraj, mnogo ih od sada biti neće, nu samo onudaj kde je malo šume, te se mlađa šuma posijala. A kako mlada šuma poraste, da joj blago grana obrstiti ne može, onda prestaje branevina, te se može onuda pasti. Osim paše i žira stekli ste po toj četvrtoj polaštici još i to, da možete svaku građu, te iste rastove daske, po tu najlakšu cenu dobiti, za koju se dati može, i da ste vi prvi, koje treba podmiriti. Ali se zato šuma i gora ne sme bataliti, niti iz dobivenih drv i građe novac vaditi ili dobitak, čto je kući od potrebe, onoliko se daje, a više se ne daje. Šuma je veliko dobro, i treba da ga cenimo. Kde nije šume, tuj je beda, pri čemu čto da uzvratiš i pri čemu da se ogriješ. Onde, kud se podigle gvozdenice ili gvozdene ceste,[9] te se loži ona gonača, iz koje silna para prodire, koj se, počto je bila zadržana i pritisnuta, silom otme, i kao ogneviti vetar dimnakom zine, i po dvadesetora kola, čto su redomice jedna za druga na gvozdenoj koloniji prikvačena, pokrene se brže nego strela odleti i odtrlja, onde, rekoh, kde se te gvozdenice, a bit će ih i kod nas, te ona ganača tolika drva proždire i pogori, tude je čeljadi muka za drva, moraju se iz daleka dovoziti i skupo platjati. Hvalimo bogu, čto se kod nas gora i šuma još zatrla nije, te ju čto više uzmožemo, štedimo. Naša susedna Bosna do skora će golet postati. Dođu Inglezi, kojim treba građe za brodove, a Ture je lakomo na novac, a Ingleza

---

[7] Сужавање на хрватско није одговарало хрватско-српском саставу становништва, нарочито у Војној граници.

[8] Ухранити, утовити.

[9] Заправо железница!

toga je dosta, te za koji novac naša suseda Bosna, drvarska bogatuša, bit će golišava prosjakina.[10] Kad šume nestane po brdih, po strmenicah i vrletih, onda još ima i ove nezgode: dolovi osuše jer sunce bolje pripeče, kde zahladka nije, bujice i potoci, kad se daždne ustavi o listju i drvetju, brže i jače naviru i nabreknu, te sve razderu i razmetnu, i zasiplju i odvaljaju, te kad uhvate ravan, sve poplave i u blatu zaguše. Još ni to zaboraviti se ne sme, da je u šumi boljega vrela i čistjega zraka, i po tomu boljega junaka i šumadinca, nego i sunčara, poljanca i goletjana. Bez šume narod omekne, šuma junaka drži, a svaki rast ga brani, kad dušman dođe: ljudi! šuma je svetina.

Peta ti je polaštica, čto možeš zemlju tvoju da zameniš sa čijom ti drago. Otiđeš Kumpaniji[11] kad bude sud, napišeš ili da ti ko napiše, kako si se pogodio, te jedno pismo te pogodbe zadržiš ti u ruci, a drugo ostane kod Kumpanije, koja će to svoje knige upisati, ni tebi u tomu poslu i najmane ne smetati ni prečiti. Samo ne menaj ako ti nužda nije, te ćeš prištedeti Kumpaniji pisarije, a sebi vremena. Koji mnogo mena, na dobro ne dođe.

Šesta ti je polaštica, čto možeš voćar da zasadiš i vinograd, kde te je god volja na tvojoj zemlji. Nu ako ste radi, bratjo Krajišnici, samo zato šljivike zasađivati da rakiju pečete i pijete, to bolje da ih ne sadite. Ako nećeš šljive da sušiš (a suhe šljive i zdrava su hrana i dobro se prodavaju) a ti, podori zemlju te žani žito. Naš narod nagnuo da bude rakijaš, a po Slavoniji i detca rakiju piju. Zlo po nas i nikada gore. Od rakije ne oživismo. Nezina je iskra san i dremež. Ona čoveka za časak ohrabri, ali ga posle omalaksa i razbije. Ne ima pitja, koje bi narod dublje upropastilo nad rakijom. Kde se ona pije, tu nestaje narodne snage i narodnog zdravlja, a jagodive i mužke i ženske požute i uvenu, ljudi omršave do gole kosti, te budu drhtavice, kanda ih groznica trese. A čto je najgore: narod se polakomi na nu, navikne na nu, on ju pije makar sve razmetnuo, pa ni košulja mu ne ostala, on zavrgne stid, niti ga je i za čto skrb, nu kako da se je opet napije. A kad koji narod stid izgubi,te uznemari za svoje dobre i počtenesvoje, onda mu kopajte grob, te ga živa zakopajte, bolje da ga nije. A čto se vinogradov tiče: vi, koji dosta žita imate i oranice zemlje, možete i trs zasaditi,[12] ako je gorica dobra i dobro vino rađa, te vas je onda volja, bud ga prodati budv popiti. Ali, ako ti je malo zemlje, te ne imaš dosta hrane: bolje, da oreš, nego lozu da sadiš, jer je žeđi lakše pomoći nego gladu. A ni toga s uma ne pusti, da gorica svaki put ne rodi, a i malta na vino može biti grdna, te ti je bolja korist žitariti nego vinariti. Svakomu je i svaki dan do korice kruha, a čaša vina u blagdan se pije, te još onaj, koji ima, a i bez ne težko nije. Samo onda, kad vino velike dobrote

[10] Досад скоро непознати подаци

[11] Мисли се на команде чета-компанија као на прве инстанце управе у Граници.

[12] Лоза, виноград.

i visoke cene u tvome trsju rađa, onda tek možeš, ne obazirući se mnogo na žito, lozu saditi i prigledati: jer će ti dobiveni novac žito i dva puta naplatiti.

Sedma ti je polaštica, čto si voljan, da ti sin izuči zanat, kakav ti je drago, i da uči škole, koje ti drago.[13] Krajina je i rođena i stvorena za oružje, niti je boljega kde junaka od Krajišnika, ali ni u Krajini svatko za oružje nije. Ko nije za oružje, onoga daj na zanat, a možeš i najboljega sina na zanat datio, ako mu je volja za tim, a u zanatu je počtene kaogod i u oružju. Svaki je zanat lep i valjan, kako čovek nim i ljude pomoći i sebe hraniti može. Kad naši sinovi stanu zanate učiti (a do sad slabo su ih učili, a koji su učili, ponajviše kriomice u tuđih su zemljah boravili), neće nam trebati tuđega zanatlije, neće tuđin dohoditi u naše gradove, da nam se podsmeva, čto zanata ne umemo, neće unositi tuđi običaj ni u našu zemlju ni u naš narod, neće trovati naše počtene, neće raznositi i ploditi svoju nemčariju, neće se kao kakav krajišnički gospoidar širiti i pavunati, neće naše novce izmamiti i sakupiti, te pune vrećice iznesti, da je drugamo unese: nego će krajišnički sin zanat izučiti i bolje od tuđina, te zanatu domaćemu diku steći. On će proći tuđe zemlje, da čto vidi i nauči, ali običaja ne ostaviti svoga, jer mu je omilio i nemu navikao. On će se držati domaćega počtena, ako je rad steći domaću devojku: a u nas je počtenu cena, te će i on uz počtenu počten ostati. On će i znajuć po koji tuđi jezik, koga se putujuć naučio, tuđu tuđinu ostaviti a svoj zadržati i u zanat ga prenesti, te će i zanat u nas već jednom Hrvatski progovorit, koji je do sad švabekao, jer ga je Švaba i činio.[14] On će pamtiti, da je krajišnik, te će znati, ko je Krajišnik, i da Krajišnika težaka il vojnika mana čast ne ide nego i majstora: jer zemlju težaju i Krajinu brane. On će raditi i zaslužiti, nu domovine ostaviti neće, nego će sajmenoga i drugoga dana nadati se rodu i prijateljem svojim: koji će od nega kupovati, a on im svoga zanata davati, i ako uzmože, još i dete rođačko kod sebe držati, da školu polazi i čto nauči: jer su i na nega rod i prijatelji trošili, dok je zanat izučio i raditi ga počeo, te da bude zajam i nagrada, kako ljudski treba i valja. U svakoga je zanata uma i razuma, te će po nemu i naš narod biti umniji i razumniji.

A čto da rečem za škole? Škole u Krajini bile su do sad dvoje: jedne Nemačke, a druge narodne. U jednoj toliko si naučio, da si mogao postati pisar ili kapural, a u drugoj ni čitati ni pisati. A za Latinske i visoke škole jedva je Krajišnik i doznao, ako nije oficirski sin bio. Sada je Krajišniku svaka škola otvorena, od najniže do najkviše, nu je u tomu zlo, čto Krajišnik za školu još ni sad prionuo nije. Nije prionuo, jer mu je teret bila, nije prionuo, jer su detca malo naučila, a upravo ni ne imala od koga naučiti. Nu se potrpe ljudi! Gledat će se da vam bude i mane tereta od škole, i da u noj bude boljega

[13] Школе су биле: немачке, латинске, народне (основне) и гимназије.

[14] Једнострано кроатизовање језика и везивање заната само за Немце.

nauka, nego da je dosle bilo. A svaki od vas, koji je uzmožniji i bogatiji, ili komu je prilika, te ima dobra prijatelja ili rođaka: teraj svoje dete, kad je prve škole izučilo, u škole Latinske, vodi ga u Karlovac Hrvatski, u Karlovce Sremske, vodi u Vinkovce, vodi u Sen, vodi u Zagreb, vodi na Reku, i kdegod znaš, da se knizi i nauku kuća sagradila. Bez škole neprogledasmo, bez škole iz ovoga kala neizgazismo, bez škole se dušmanom neobranismo, bez škole mi Hrvata, Srbina i Slovenca nesložismo (a zlo po nas, ako ih nesložimo!), bez škole nas mudrost neobasja, kniga nam se tuđa neotvori a domaće nitko nenapisa, a u kratko da reknem: bez ne zora nam se Slovinska nezarumeni, a po tomu ni sunce sretje nam neogranu.

Nam treba ljudij, koji Slovinska kuća na jugu da podziđu i dograde, svu našu čeljad u nu, te pod jedan krov sprate: da se ne delimo kao dosle, da nam se naša krv uz tuđina nepriženi, nu kleti oko stare kuće da pogradi, te za jednim stolom da užinamo, i na svojem ogništu svi se ogrijemo, a tuđega zapećka ne tražimo.

Nam treba ljudij risjega oka, koji će paziti kako nam se mreže pletu i uzli uzlaju, kako pauci otrovnaci tanku svilu predu, kako da zapredu: treba nam ih, koji će pletivo razplesti, uzao razuzlati, predivo razplesti.

Nam treba ljudij, koji su vojnu izučili, za svako oružje doznali i za svaku smrt, koji znadu za svaku vodu i za svaku goru u dušmanskoj ruci, za svaku negovu cestu i stranputicu, za svaki most i za svaku skelu: koji su sve vojvode proučili, i stare i nove, a dušmanske nadmudrili. Trebat će jednoga, koji će kako muna proleteti od Triglavske gore do Dunajske vode, a kad stane na međaški kamen, stopa mu do veka zaostati.

Nam treba ljudij, koji da nas otmu siromaštvu našem, koji će luke na moru sagraditi, vode prekopati a brodove navezti; koji će ceste probiti, trgovinu razprodati a gradove oživiti, koji će rude proiskati, orane popraviti i zanat uzvisiti, koji će zemlju obogatiti i veresiju množiti, koji će naše more brodovi pokriti i do toga stana nas dovesti, da više prodamo nego što smo kupili, i da nam zemlja ni komu duguje ni sluguje: kad nam bog dao i reke i more, i gradove morske i ljude mornare i konopalj za tkalce i užare, i Velebita drvare, te će biti brodovom i građe, i užeta i jadra.

Trebat će ljudij, koji će kod nas tuđinstvo zatrti a narodnost izkopati, koja nam je žalibože živa zakopana, koji će tuđe travurine izčupati, a domaće travice zaliti i ograditi, koji će jametine i kaluže soktana, židekana i izdajstva zatrpat i osušit (a to su nam štopovi naši),[15] a po nih Hrvatske gradove

[15] Мисли се на штапска места у којима су у командама и занатству доминирали припадници немачке народности.

pograditi i nastaniti,[16] koji će tuđemu korenu žile podrezati a naše lipe zasaditi, koji će tuđinske škole otrovnice razgradit a Hrvatske narodnice uzgradit, te tuđe knige i tuđi nauk domaćim zamenit, koji će knigu Slovinsku, od koje slađe ne ima, napisati, i naš divni jezik, od kog milijega ne ima, na sunce iznesti, koji će današne polutane i odrodnike pretvoriti u zdrave i jake narodnike.

(Рукописно одељење Матице српске, М,4099, оригинал)

[16] Аутор, иначе објективан кад све ово своди на хрватско-српско (или обратно), односно југословенско, за шта се залаже у напред наведеним пасусима овог списа.

Academician Slavko Gavrilović

ABOUT THE MILITARY FRONTIER (BORDER AREA) ISSUE AT THE PARLIAMENT OF THE TRIPARTITE KINGDOM IN 1848.

SUMMARY

This supplement consists of a short introduction and integral documents of the talks about the privileges for the frontiersmen.

The author proceeds from the National demands that frontiersmen had been composing and sending to the Governer and to the Parliament of the Tripartite Kingdom, during the Spring of 1848, expecting to improve their economic and social situation through them.

However, at the committee of the Parliament, created for the sake of establishing the border-area constitution and taking into consideration the demands of the frontiersmen, it had been decided to leave them for more peaceful times but to announce separately the facilities by means of which the dissatisfaction within the frontier should be subsided.

The facilities had been announced in the form of the manuscript booklet made of seven paragraphs, in which they had been interpreted as the significant attainment for the military frontier and conclusive consideration of the culturally-political aspirations clearly intoned as Yugoslav.

Снежана Божанић

МАНАСТИР БАЊСКА
прилози за историју

Кључне речи: Манастир Бањска, архитектура, скулптура, Светостефанска хрисовуља, Бањско властелинство

Сажетак: Бањска, манастир са црквом Св. Стефана на речици Бањској, задужбина српског краља Милутина, налази се у близини Косовске Митровице. Подигнута је „на слику Св. Богородице Студеничке". Била је украшена декоративном пластиком романичког стила. Светостефанском хрисовуљом, краљ Урош II Милутин, богато је обдарио манастир, створивши једно од највећих средњовековних властелинстава.

Ахитектура и скулптура

„... призренске цркве патос,
и дечанска црква,
и пећка припрата,
и бањско злато,
и ресавско писаније,
не налазе се нигде..."

Ако кренемо Ибарском долином, из правца Косовске Митровице, према северозападу, у подножју планине Рогозне, а на речици Бањској, наилазимо на манастир Бањску, гробну цркву краља Милутина. Нажалост, велелепна задужбина је током векова била изложена страдању, тако да није пуно остало од њеног првобитног сјаја и лепоте.[1]

Манастир је добио име од речи романског порекла *бања* (извор топле воде или топла купка) коју су преузели словенски досељеници, и њоме крстили многе топониме.[2] Сама црква посвећена је светом Стефану, те је уједно и прва црква коју је подигао један Немањић

[1] С. Новаковић, *Манастир Бањска*, Задужбина краља Милутина у српској историји с нацртом плана, Глас, СКА, XXXII, II разред, Београд 1892, страна 1–55.

[2] *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999,страна 29.

посвећена овом светитељу.[3] Интересантна је претпоставка да је култ овог светитеља у Србију дошао преко Мађарске, јер је и тамо баш у то време то био врло свеж и јак култ, о чему сведоче интезивне везе Србије и Мађарске у XI и XII веку.[4]

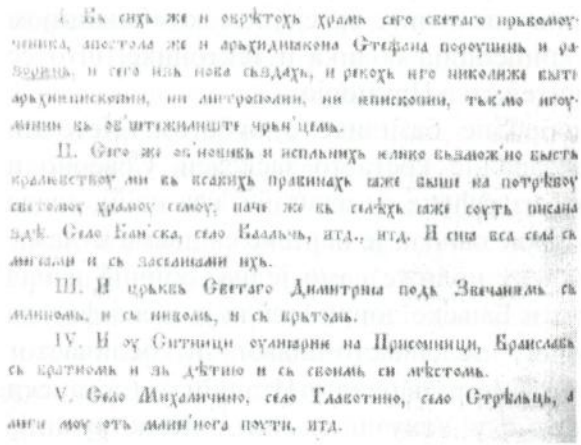

Прва страна Светостефанског хрисовуља

На основу договора са мајком Јеленом, братом Драгутином и архиепископом Савом III (1309–26. 7. 1316), Милутин је одлучио да почне зидање храма посвећеног св. Стефану. У *Житију краља Милутина* изричито стоји „да старо здање те цркве би разорено, и ново од основа подигнуто".[5] Светостефанска хрисовуља истиче како је владар нашао храм овога „светог првомученика, апостола и архиђакона Стефана, порушен и разорен, па га изнова саздах".[6] У научним круговима претпоставља се пак, да та старија црква, није у потпуности порушена, већ да су добрим делом употребљени њени зидови, па чак и сама купола при зидању нове.[7]

Према нарочитој жељи Милутина, црква св. Стефана у Бањској подигнута је „на слику св. Богородице Студеничке, заповешћу господина превисокога краља Стефана Уроша, за чување и покој блаженог и богоугодног његова тела, после одласка његова из овога

---

[3] Мирјана Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, Старинар, нова серија, књига XII/1961, Београд 1961, страна 45–62; Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*. Београд 1994; Смиља Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997.

[4] Мирјана Ћоровић Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, 47.

[5] Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, припремили: Гордон Мак Данијел и Дамјан Петровић, данашња језичка варијанта: Л. Мирковић, Д. Богдановић и Д. Петровић, Београд 1988, страна 142.

[6] *Светостефанска хрисовуља*, Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен – Београд 1987, страна 316.

[7] Љубомир Ковачевић, *Неколико хронолошких исправака у српској историји*, Годишњица Николе Чупића, књига III, Београд 1879, страна 394–395, Ђурађ Бошковић, *Пред радом на осигуравању Бањске*, Старинар, књига XIII, Београд 1938, страна 217–229.

сујетнога света ка Христу", што значи у традицији немањићких цркава – гробница.[8] Без обзира на краљеву заповест, српска архитектура није могла да се одрекне промена које је доживела у XIII веку и „дословце да се врати на облике и схватање простора карактеристичног за XII столеће".[9] Бањска је стога рашки споменик, са сјајном комбинацијом рашке традиције и романских концепција облика и тектонике, што се приписује снажном утицају градитељства Приморја.

Црква има основу једнобродне базилике с кубетом. Источни травеј био је полуобличасто а западни крстасто засведен. Северно и јужно од средишњег дела цркве, изграђене су певнице, иза којих следе бочне капеле.[10] Уз западни зид цркве озидан је нартекс са двема кулама, што је необично, јер се у XIV веку подиже само једна, обично изнад припрате.[11] Несвакидашњој лепоти Бањске доприносила је њена фасада од углачаних тесаника црвеног, зеленкасто-плавог и беличастог мермера. Таква обрада фасада била је развијена у Италији – тоскански узори, као и у јерменским црквама у Угхузли и Ани.[12] Конструкција изнад кровног венца и кубе били су изведени од опеке и малтера. Материјал од кога је зидана грађевина – камен, цигла, дрво, олово и др. претпоставља се да потиче из непосредне околине манастира.

Бањска је била позната по богатству и уметничком квалитету декоративне пластике, која је нажалост очувана само у фрагментима.[13] Велики њен део изгубљен је у неповрат. Речито је сведочанство Милоја Васића који бележи да се о пластичном украсу Бањске може стећи слика проласком кроз село Бањска где су у зидовима сеоских зграда узидане аркадице и други фрагменти а у стајама за стоку налазе се као база за дрвене direke капители стубова с портала, бифора или иконостаса, изграђени од мермера.[14] Василије Марковић пише како се орнаметски делови налазе „узидани у амаму, чесми, хану и бедним мухаџирским

---

[8] Архиепископ Данило II, 142.

[9] Марица Шупут, *Манастир Бањска*, Београд 1989, страна 10.

[10] Марица Шупут, *Манастир Бањска*, 15.

[11] Оливера Марковић-Кандић, *Куле звоници уз српске цркве XII–XIV века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, број 14, Нови Сад 1978, страна 3–72.

[12] Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, страна 86.

[13] О томе детаљније погледати код: Марица Шупут, *Пластична декорација Бањске*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, бр. 6, Нови Сад 1970, стр. 39–52; Марица Шупут, *Византијски пластични украс у градитељским делима краља Милутина*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, број 12, Нови Сад 1976, стр. 41–56.

[14] Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928. страна 74.

кућама села Бањске".[15] Приликом конзерваторских радова 1938. и 1939. део пластике је узидан у зид којим је манастир ограђен и у зидове цркве и припрате.[16] Врло мали део фрагмената нашао је своје место у Градском музеју у Косовској Митровици, Археолошком музеју у Скопљу, Народном музеју у Београду и Соколици.

Најзнаменитији и најпознатији бањски украс је скулптура Богородице са малим Христом у наручју, који се налази у суседном манастиру Соколици.[17] Заслуга за њено откриће припада песнику Растку Петровићу који је своје дивљење и усхићење преточио у есеј *Света сељанка на Косову*.[18] Далеке 1920. године лутајући пределима Косова, песничке душе и помало авантуристичког духа, наишао је на рељеф који припада Бањској.[19] Врло сликовито описује сам чин проналажења „...Црква манастирска беше једна четвртаста, сиромашна грађевина, без икаквог архитектонског стила, али садржаваше у себи један мраморни кип боје старе слоноваче, природне величине, јединствен по својој лепоти: представљаше Богородицу која држи маленога Христа на коленима. Али ми требаше читав један сат да је ослободим од одела и накита којим је претрпаше сељани, укопавајући је тако кроз дуги низ година у своја народна богатства и машту, да би јој захвалили за доброчинства и да би је обожавали. Једино се њено слободно лице могло сагледати. Откривајући тако први пут једно ново ремек-дело, бејах узбуђенији, грозничавији но икад у свом животу. Преда мном, ето, беше та мраморна наслоњача са извајаним цвећем, и хладна колена под непомичним материјалима што падаху у величанственим наборима. Цртах је; затим је опет обукох у македонску ношњу, свету македонску сељанку као што је до малочас била."[20] Наведени цитат заслужује већи простор због вредности, значаја и начина открића.

---

[15] Василије Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, друго, преснимљено издање, Горњи Милановац 2002, Сремски Карловци 1920, стр. 95.

[16] Ђ. Бошковић, *Пред радом на осигурању Бањске*, 217–229.

[17] А. Дероко, *Скулптура матере божје у Соколици*, Покрет – политичка, књижевна и привредна смотра, година I, број 8, Београд 1924, страна 119–121; Ф. Месеснел, *Скулптура Богородице у Соколици*, Годишњак Скопског филозофског факултета, II, Скопље 1938, страна 57–72; А. Дероко, *Мало неког давног сећања*, Зограф, број 3, часопис за средњовековну уметност, Београд 1969, страна 53–55.

[18] Р. Петровић, *Света сељанка на Косову*, Зограф, број 3, Београд 1969, страна 55; Р. Петровић, *Света сељанка на Косову*, Путописи, Београд 1977, страна 59–63.

[19] Постоје аутори који тврде да овај рељеф није из Бањске већ, можда, из Старог Трга. О томе опширније погледати код: Марица Шупут, *Пластична декорација Бањске*, Зборник, страна 39, напомена 4, са литературом.

[20] Р. Петровић, *Света сељанака на Косову*, Путописи, 62–63.

Од осталог малобројног сачуваног украса треба поменути: фигуре лавова са портала, мотив вука који прождире јагње са портала, птице у лозици, стопа која је припадала западном зиду портала.[21] Бањска скулптура била је романичког стила, хронолошки и стилски, између Студенице и Дечана.

Растко Петровоић, скице из Соколице, 1920.

Ко су били вредни и способни неимари који су радили на подизању Милутинове задужбине? Незамисливо је причати о подизању Бањске без учешћа тадашњег епископа а потоњег архиепископа Српске цркве, Данила II. Бригу око подизања своје задужбине краљ је поверио Данилу „који је био примио паству умних оваца да буде пастир и учитељ, који је имао савршену власт над онима који су у том манастиру и у целој области те цркве".[22] Дакле он је „примио достојну заповест од благочастивога и христољубивога Стефана краља Уроша, да се брине о свршетку храма тога, и што је на потребу за подизање и устројство уметности црквене лепоте те свете цркве".[23] Прошавши све јерархијске степене у српској цркви, као монах, игуман, епископ и на крају архиепископ, уживао је велико поверење српског краља Милутина. Оштроуман и проницљив, лично добро познат владару као његов духовни саветник добио је надзор над подизањем Милутиновог маузолеја. Зашто је баш он ангажован, одговор проналазимо и у *Житију краља Милутина* где стоји да „...овај епископ Данило беше рођење и васпитање српске земље, од своје младости вођен и крепљен и настављан Духом светим, и веома имађаше крепку и вишу мудрост у срцу своме за подиза-

[21] *Hrvatska enciklopedija*, svezak II, Zagrev 1941, strana 211; *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1, A. Ćus, Zagreb 1959, strna 231; *Opća enciklopedija*, Jugoslovenski Leksikografski zavod, 1, A-Bzu, Zagreb 1977, strana 419.

[22] Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, стр. 141.

[23] Исто, 141.

ње цркве..” а сам краљ је видео „да свака врлина светли на њему, тако да га је и веома волео, и чинио је веће саветовање и поучавање са овим блаженим, како би било могуће помоћу Божјом свршити ову жељу срца његова, о свршетку храма тога светитеља”.[24] Он није само руководио и надгледао радове већ је заповедао уметницима и многобројним мајсторима који зидају „како ће постављати ступове и надступља, и лучне сводове и црвене преграде”.[25] Он се старао и о подизању краљевске палате и трпезарије као и других објеката унутар манастирског комплекса. О Данилу постоји обимна литература која се у мањој или већој мери дотиче и његовог учешћа у градитељским и сликарским активностима. У *Житију краља Милутина*, као што смо видели напред, посебно је истакнуто Данилово учешће у радовима око Бањске. Он је главна личност у делу *Житије краља Милутина* које говори о подизању Бањске, и при томе се описује у трећем лицу.[26] Милоје Васић у више наврата истицао је да је најтеже објаснити Данилово уметничко учешће у зидању Бањске.[27] Он закључује да су доњи делови грађевине зидани приморском техником разнобојних тесаника, као и пластични украс портала у време када је Данило био у Бањској, док су горњи делови зидани византијском техником у одсуству Данила. У недостатку већег броја извора претпостављамо да је Данило као свестрана и комплексна личност широког спектра деловања познавао и разумео се у црквено градитељство и сликарство и самим тим дао и лични печат грађевини.[28]

Благодарећи Војиславу Ј. Ђурићу, познат нам је текст уговора склопљен 25. јуна 1312. године између Ђовани де ла Већа (Johannes de la Vecha), дубровачког мајстора – дрводеље, и которског племића Томе Павловог.[29] Уговор предвиђа да ће Ђовани са шегртом Луком отићи на годину дана да ради у Србији на покривању цркава оловом, по жељи

[24] Исто, 142.

[25] Исто, 142.

[26] Гордон Л. Мак Даниел, *Генезиз и састављање Данилового зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, уредник Војислав Ј. Ђурић, САНУ, научни скупови, књига LVIII, Одељење историјских наука, књига 17, Београд 1991, страна 217–224.

[27] Милоје Васић, *Архиепископ Данило II. – монах и уметник*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига VI, свеска 2, Београд 1926, страна 231–264;Милоје Васић, *Жича и Лазарица*, страна 65–66.

[28] Војислав Корać, *Градитељска школа Поморја*, Посебна издања САН, CCCLXXXIV, Београд 1965, стране 158–159.

[29] Војислав Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века*, Зборник за ликовне уметности, број 3, Матица српска, Нови Сад 1967, стр. 93–98, текст дотичног уговора који се чува у дубровачком архиву налази се на страни 93, напомена 17.

краља Милутина. За тај посао била је одређена цена од сто перпера а уговор предвиђа и неколико ставова за случај да дође до неких промена. Пошто се у документу говори о покривању цркава, било их је дакле више, најмање две. На основу историјских података, исти аутор закључује да је ова радионица за покривање цркава оловом радила на Старом Нагоричану и Бањској. Интересантно је да се овај дубровачки мајстор потом заувек настанио у српској држави.

Многобројни дубровачки зидари и клесари одлазили су на рад у Србију у време краља Милутина. Због угрожености послова у самом Дубровнику влада је почетком 1314. године забранила својим мајсторима одлазак на рад у Србију без посебне дозволе кнеза и Малог већа.[30] Августа 1313. године, удружили су се градитељи и клесари – Лоне Негославов, Марин, Арналдо Рубеус, Блаж Задранин и Лонин помагач Петар – с циљем да иду у Србију и тамо раде. Претпоставља се да су радили на Бањској чија изградња је била у пуном јеку.

Одскора је у науци изнета интересантна хипотеза о односу између Грачанице и Бањске. Слободан Ћурчић тврди да је Грачаница првобитно замишљена као Милутинова маузолејска црква, али да је та функција касније пребачена на Бањску.[31] Зидање Грачанице по овој тези почело је у време најжешћих сукоба Милутина и Драгутина с једне стране, и врло живих веза са двором царице Ирине у Солуну с друге стране.Измирење са братом довело је до обрта и у погледу архитектуре.[32] Иако ова концепција није наишла на повољан пријем у научним круговима аутор сматра да је треба поновити „у циљу даљих разматрања".[33]

Краљ Милутин је умро у Неродимљу 29. 10. 1321. године. Погребну поворку до Бањске пратио је метеж и пукови војника, но тело краља Милутина пренето је у манастир Бањска „...и ту учинивши све обично што је по законском уставу са свеосвећеним епископом Данилом, који је пренео његово свето тело, и са игуманом Савом, који је тада био у том манастиру, и са целим црквеним клиром, и све учинивши по законском уставу, и тако предадоше гробу свето и часно и блажено тело благочастивога и христољубивога и превисока краља Стефана Уроша".[34]

---

[30] Војислав Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века*, страна 98–100.

[31] Слободан Ћурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Београд 1979, стр. 39–41, 147–161.

[32] Већ у другом делу ове монографије оспорена је ова тврдња. Присуство аркосолијума не говори о маузолејском карактеру цркве, јер су сви српски владари били сахрањивани у саркофазима а аркосолијуми су били намењени за монахе и епископе.То не потврђује ни петокуполно решење Грачанице. О томе опширније погледати код: Бранислав Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд–Приштина 1988, страна 69–71.

[33] Слободан Ћурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, 155.

[34] Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, стр. 147.

Судбина је хтела да у време Косовске битке посмртни остаци краља Милутина буду пренети у Трепчу, а потом око 1460. у Софију.

Претпоставља се да је у цркви св. Стефана у Бањској била сахрањена краљица Теодора, мајка цара Душана.

Светостефанска хрисовуља

Веома надахнута и интересантна је прича о проналаску Милутинове повеље. Комбинација среће, упорности и знања довела је до сјајног резултата. Да ли велики и значајни документи за нашу историју имају чудне и помало заобилазне путеве повратка у своје првобитно окриље? Нешто слично доживели смо средином XX века откривањем *Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића.*[35] „Српска историјска наука није дочекала веће, и корисније, изненађење од проналаска Светостефанског хрисовуља до открића овога Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Надајмо се да ово није последње велико откриће!", бележи Никола Радојчић коме је поверено издање овог списа.[36] У нади да ће бити још значајних открића, враћамо се Бањској повељи.

Заслугу за њено поновно проналажење подједнако деле г. Вамбери и Краљевска Мађарска Академија, г. Ј. Коржењовски и Стојан Новаковић. Историја проналажења дата је у Новаковићевом предговору уз Ковачевићево издање повеље (I Извештај г. Ст. Новаковића од 10. октобра 1889. о проналаску Светостефанског хрисовуља Краљевској Српској Академији).[37]

Како су се ствари одвијале те далеке 1888. и 1889. године? Мађарски оријенталиста и филолог, професор Вамбери, годинама проучавајући турски језик и обичаје, стекао је велики углед и поверење код Њ. В. Султана који је **њему лично**, у име признања за његове дугогодишње заслуге за Турску, дао одобрење да може прегледати и

[35] Како је пронађен *Закон о рудницима*? Амбасадор ФНРЈ, др Франце Хочевар, тада у Букурешту, поклонио је 11. априла 1959. САНУ препис *Закона о рудницима деспота Стефана*, који је његова супруга, после Другог светског рата, купила у Бечу на једној јавној лицитацији старина. Није ни слутила, да је у њене руке доспео правни споменик средњовековне Србије од непроцењиве вредности.

[36] Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, страна 18.

[37] Љ. Ковачевић, *„Светостефанска хрисовуља"*, Споменик СКА 4 (1890); С. Новаковић, *Хрисовуљ Свето-Стефански*, (из извештаја г. С. Новаковића СКА), Коло, лист за забаву и књижевност, број 28–29, Београд (1889), страна 459–460.

испитати све што је из Будима у Цариград донето и што се у султанској ризници чува. Реч је дакако о документима и списима које је неколико векова раније турски везир од Будима послао у Цариград из чувене библиотеке Матије Корвина, тадашњег угарског краља. Чувши за то, тадашњи председник Српске Краљевске Академије, Чедомиљ Мијатовић, скренуо је пажњу Стојану Новаковићу, да би било згодно проверити да ли у султанској ризници има и списа из српске прошлости. Сматрам да у даљем развоју догађаја, са српске стране, треба посебно истаћи мудрост и виспреност Новаковића. Због деликатности, нарочито политичке, целој ствари приступио је приватно и лично. Убрзо се сусрео са пољским научником Коржењовским, чланом експедиције који је био задужен за пољске и словенске ствари. Пољски калиграф је у разговору рекао да је наишао на „...Једну српску диплому, у облику књиге, од два краља Стефана и Стефана Уроша даровану неком манастиру с именима многих села, за коју не зна је ли позната и штампана, али која му се чини најзнатнија. Писана је на дугуљастој четвртини и везана у тврде корице с црном кожом. С обе стране изнутра виде се по две урезане рупе, изрезане за печате, који су откинути; иначе је све и најбољем реду потпуно сачувано. Диплома је писана лепим крупним словима и има 96 страна.".[38] Прелепа слутња и научна претпоставка Новаковића да је можда реч о Бањској повељи још више се учврстила у његовим мислима на потврду Коржењовског да се у документу помиње село Бањска, св. Стефан архиђакон и архиепископ Никодим.

Не помињући неке непријатне околности и лишен сујете, Новаковић се ускоро састао са Вамберијем и Фракноием који су како је и сам записао показали истинску предусретљивост научника и добронамерност. Тада је договорено да пољски калиграф пажљиво сними хрисовуљу црту по црту и да састави археографски опис. Потом ће снимак и извештај бити уступљен Краљевској Угарској Академији која ће затим снимак проследити Српској Краљевској Академији на претходно њено тражење.

Како је договорено би и учињено. Коржењовски је цело своје време у ризници посветио снимању повеље пером на провидној хартији црту по црту.

Свој извештај Новаковић је завршио 10. октобра 1889. одрекавши се да приреди за штампу хрисовуљу. Та част и задовољство припала је Љ. Ковачевићу који је свој део посла завршио 24. фебруара 1890.

Ковачевић описује да повеља захвата 89 листа и једну страну 90, при чему свака писана страна има 12 редова, осим 79, 82. и 90. стране, на

[38] Светостефански хрисовуљ, страна IV–V

којима су крупним и везаним словима потписи двојице краљева и архиепископа, и које све три имају само 19 редова. Сви табаци осим првог и последњег обележени су бројевима два пута, у почетку на врху десном и на свршетку у левом дну. Први табак има само 7 листова и означен је на свршетку, а последњи три листа и означен је у почетку.[39]

Светостефанска хрисовуља је 1890. године доживела још једно издање захваљујући залагањима Земаљске владе за Босну и Херцеговину и В. Јагића.[40]

Сам Јагић[41] бележи како срећа није дала да ова старина пропдане јер је „...запала у врло скровито, и одлично мјесто, куда не допире ни свако ни лако – у ризницу старога сараја у Цариграду..".

Задужбина краља Милутина Бањска, дакле, на срећу научне и шире јавности има сачувану оснивачку повељу која је добро критички издата (Љ. Ковачевић, В. Јагић) па је захвална за историјско-географска истраживања.

Манастирско властелинство, извори и литература

Укинувши Бањску епископију, краљ Милутин богато је обдарио своју задужбину манастир Бањску са црквом Св. Стефана у њеном склопу. О својим напорима у Светостефанској хрисовуљи бележи „Обнових га и испуних колико могућно би Краљевству ми свакаквим правима што беху на потребу светоме храму овом, а најпре у селима, овде пописаним."[42] Посед је имао око 75 села и засеока, 8 катуна са око 514 породица, неколико планина и на годину 100 спрудова соли у Светом Срћу и 200 тефета у новцу у Брскову. Имање је имало позамашне приходе од земљорадње, воћарства и виноградарства, те од сточарства – жива стока, млеко и млечни производи. Произвођено је и пиво. Тиме је створено једно од највећих средњовековних властелинстава. Краљева даровница се састојала из земљишних прилога, прихода и привилегија. Као правни документ регулише устројство манастирског властелинства као краљеве ктиторије. Попут других средњовековних манастирских даровница и Бањска повеља је поседовала део у коме су набројани прилози владаоца, у овом случају краља Милутина. Светостефански поседи били су расејани и раштркани као што је био случај са већином других манастира.

---

[39] Светостефански хрисовуљ, страна X.

[40] В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, из Старог Сараја, изнесла на свијет Земаљска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890.

[41] В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II Милутина*, страна V.

[42] *Светостефанска хрисовуља*, Задужбине Косова, страна 316.

Повеља детаљно разграничава међе манастирских поседа, јер сржвластелинства и чине заправо насеља, тј. села, засеоци, катуни, ловишта, цркве и планине. Део поседа био је у непосредној околини манастира и окруживао га је, али знатан део прихода био је и у врло удаљеним крајевима: Ибар, Рас, Ситница, Лаб, Плав, Будимља, Зета и на реци Сави.

Захваљујући даровници употпуњујемо и сазнања о катунским насељима на властелинству Бањске, саставу житеља, њиховом занимању и привредној структури.[43]

Светостефанска хрисовуља представља и богату ризницу за проучавање правних и социјалних односа на властелинству јер садржи и два закона: закон за црквене људе и закон за Влахе.

Детаљније изучавање властелинства је могуће јер има (о чему је већ у тексту писано) сачувану оснивачку повељу која је добро критички издата.

Рударство као привредна грана праву експанзију у средњовековној Србији доживљава у доба краља Милутина. Због његовог значаја треба скренути пажњу на руднике који су били на територији властелинства или у непосредној близини. Сјајне радове из те области оставио нам је у аманет Михаило Динић.[44] Ружа Ћук је написала исцрпну расправу о Копорићу и Беласици а Богумил Храбак је писао о мањим копаоничким рудницима Белом Брду и Запланини.[45] Један од пионирских радова из ове области дело је Василија Симића док се рударством на простору Косова у XV и XVI веку бавио Скендер Ризај.[46]

У недостатку ширег простора, и у нади да ће ускоро светлост дана угледати из руку аутора овог рада, комплексније дело о Бањском властелинству, у даљем тексту скренућу пажњу на најважније изворе и литературу који надопуњују слику о властелинству.

---

[43] Р. Ивановић, *Катунска насеља на манастирским властелинствима*, Историјски часопис, књига V, 1954–1955, Београд 1955, страна 399–411.

[44] Михаило Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, књига I, Посебна издања САНУ, CCXL, Београд 1955; Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књига II, Посебна издања САНУ, CCCLV, Београд 1962; Михаило Динић, *Трепча у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Историјско-географске студије, приредио Сима Ћирковић, Београд 1978, стр. 400–408.

[45] Ружа Ћук, *Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку. Копорић и Беласица*, Историјски гласник, 1–2, Савез друштава историчара СР Србије, Београд 1989, стрна 23–38;Богумил Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи, 1952, страна 55–67;

[46] Василије Симић, *Историјски развој нашег рударсрва*, Београд 1951; Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968.

После Светостефанске хрисовуље, одмах се намеће Грачаничка повеља за анализу, нарочито у делу који говори да је Бањска била метох Грачанице, о изузимању Бањске са одређеном групом прилога из састава старе липљанске епископије и њиховом прикључивању властелинству Бањске.[47] Северна територија Дечанског поседа граничила се са Бањским властелинством. Међе та два поседа додиривале су се код села Велике, села Грнчарева и села Добре реке.[48] Арханђеловска повеља такође у пар наврата помиње одредбе Светостефанске хрисовуље којима се регулишу живот и обавезе на властелинству.[49] Бањско властелинство је увећано и повељом цара Душана гробу мајке му краљице Теодоре.[50] Незаобилазна је повеља из 1363. године којом цар Стефан Урош потврђује челнику Муси промену града Звечана са жупом за град Брвеник са жупом.[51] Александар Соловјев посветио је овој повељи расправу *Једна српска жупа за време царства*.[52] Један део простора унутар манастирских међа захваћен је овом повељом што је знак да је отуђен од манастира, па се у том контексту појављују нова насеља. Интересантна због својих прилога је и Велика даровница кнегиње Милице Пантелејмону, где се помињу нека манастирска добра.[53] Дакле, подаци о властелинству Бањске могу се допунити и обогатити сакупљањем и анализом оних делова и места из очуваних повеља у којима се Светостефанаска хрисовуља и властелинство помиње или цитира. Врло препоручљиве и богате информацијама о властелинству су и збирке Франца Миклошића, Стојана Новаковића и

[47] М. Павловић, *Грачаничка повеља*, ГСНД, број III, Скопље 1928, страна 105–140; Радомир Ивановић, *Земљишни поседи Грачаничког властелинства*, Историјски часопис, САНУ, књига XI, 1960, Београд 1961, страна 253–264.

[48] Г. Шкриванић, *Дечанско властелинство*, историјско-географска обрада, Историјски часопис, САН, књига IV, 1952–1953, Београд 1954, страна 173–227; П. Ивић–М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976;

[49] С. Новаковић, *Арханђелов манастир код Призрена*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, страна 682–701;Р. Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена*, Историсјки часопис, САН, књига VII, Београд 1957, страна 345–359; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Арханђела код Призрена* (историјско-географска студија), II део, САН, књига VIII, 1958, Београд 1959, страна 209–253.

[50] С. Новаковић, *Хрисовуља цара Стефана Душана гробу мајке му краљице Теодоре*, Споменик СКА, број IX, Београд 1891, страна 1–7.

[51] А. В. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XVвека)*, Београд 1926, страна 166–167.

[52] А. В. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник скопског научног друштва, књига III, Скопље 1927, страна 25–41.

[53] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, пета књига, страна 517–520.

Љубе Стојановића.[54] Драгоцени подаци могу се пронаћи и темељним прегледом издања Хиландарских повеља. Без повеља владара и властеле којима се дарују наши манастири проучавање друштвеног развитка, организација манастирског властелинства, начин привређивања, упознавање са производима ратарства и сточарства и још много тога било би немогуће. Често наше повеље садрже и законе за црквене људе и закон за Влахе што представља праву ризницу података за познавање и изучавање правних и социјалних односа на црквеним властелинствима. Правна историја је такође веома обогаћена њиховим објављивањем. Поред тога оне су незаобилазан информатор за историјску географију јер просто врцају од имена села, засеока, катуна, планина, река, жупа са врло често исцрпно датим међама појединих села што само побољшава нашу слику о стању на терену у датом тренутку. Међутим, није све тако лако с обзиром на чињеницу да треба бити веома опрезан при коришћењу ових података јер многа имена данас више не постоје, променила су назив или су просто престала историјски да бивствују.

Историја Бањског властелинства може се пратити помоћу турских дефтера од 1455. године до првих деценија XVI века. Нарочито је важан збирни попис хасова крајишника Иса-бега Исхаковића и тимара његових људи, ешкинџија и мустахфиза у вилајетима: Јелечу, Звечану, Ходидједу, Сјеници, Расу, Скопљу и Тетову из 1455. године.[55] Уз ово издање нарочито је упутан предговор који даје Хазим Шабановић. Група оријенталиста приредила је дефтер о земљи Вука Бранковића.[56] Податке можемо наћи и у целовито издатом дефтеру Зворничког санџака у коме је била околина Брвеника.[57] Оба дефтера за Зборник су збирна, тј. садрже збирне феудалне приходе по појединим насељима с тим што први садржи попис насеља и новчани износ а у другом су садржане и информације о домаћинствима. Објављено је неколико одломака из

---

[54] F. Miklosich, *Monumenta Serbika*, Viennae 1858; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*,књига I,СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Београд 1902; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,књига* II,СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Београд 1903; Љ.Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I, Дубровник и суседи његови, други део, Београд –Сремски Карловци.

[55] *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Uvod, turski tekst, prevod i komentari H. Šabanović, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1964.

[56] *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455.godine I-II*, priredili H. Hadžibegić, A. Handžić i E. Kovačević, Sarajevo 1972.

[57] *Prva dva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519 i 1533. Godine*), dešifrovao, preveo i obradio Adem Handžić, ANUBiH, SANU, građa, knjiga XXVI, odeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo 1986.

дефтера за тај крај у оквиру Новопазарског зборника. То су превасходно радови оријенталисте Ејупа Мушовића.[58] У оквиру истог зборника објављено је и више научних расправа и прилога који третирају разноврсну проблематику везану за тему рада. Истраживањима која се у мањој или већој мери дотичу Бањског поседа бавила се и Олга Зиројевић.[59] Скромни али незаобилазни подаци налазе се и у катастарском попису западне Србије за XV и XVI век.[60] Дефтери омогућују да се за нека насеља упореде подаци о броју домаћинстава и о дажбинама и да се донесе закључак о њиховом успону или опадању.

[58] *Сјеничка нахија у XVI веку*, приредио Ејуп Мушовић, Новопазарски зборник, број 4, Нови Пазар 1980, страна 39–64; *Нахија Јелеч у XVI веку (кадилук Нови Пазар, санџак Босна)*, приредио Ејуп Мушовић, Новопазарски зборник, бр. 5, Нови Пазар 1981, страна 41–75; *Нахија Ржани у XVI веку*, приредио Ејуп Мушовић, Новопазарски зборник, број 14, Нови Пазар 1990, стр. 59–65; *Брвеник у турским изворима XV и XVI века*, приредио Ејуп Мушовић, Новопазарски зборник, број 16, Нови Пазар 1992, стр. 55–74.

[59] *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, приредили О. Зиројевић и И. Ерен, Врањски гласник, књига IV, Народни музеј у Врању, Врање 1968, страна 416; *Сумарни преглед Врањског кадилука 1530/31. године*, приредила О. Зиројевић, Врањски гласник, књига IV, Народни музеј у Врању, књига IV, Врање 1968, страна 417–419; *Вучитрнски и Призренски санџак у време владавине Сулејмана Величанственога*, приредила О. Зиројевић, Историјски часопис, књига XII-1, споменица Г. Острогорског, Београд 1974, страна 357-378.

[60] *Турски катастарски попис неких подручја западне Србије XV и XVI век*, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1985, књ. I-III.

Snežana Božanić

THE BANJSKA MONASTERY
supplements for history

SUMMARY

Up to now numerous works have been published that have only partially treated some of the subjects connected to the Banjska monastery – to its architecture, sculpture, historical past and its aristocracy. In this paper an attempt has been made to unite, generally, all of the most important historical, geographical and artistic moments connected with the monastery and its aristocracy along with a list of necessary bibliography. The special accent has been put on the interesting items connected with the monastery, as the history of discovering Saint Stefan's official document with a gold seal (hrisovulja) is or the discovery of the sculpture of the mother of God with a child Christ in her lap.

Banjska is one of the best works of our medieval art. The combination of east and west, Raška's tradition with the Roman one or Roman-Gothic conceptions of form and tectonics have found in Banjska a magnificent synthesis.

The church had been richly adorned with a Roman style decorative plastic art that was by its style and chronologically between those of Studenica and Dečani.

By the Saint Stefan's official document with a gold seal the King Stefan Uroš II Milutin had richly endowed his memorial with the land, cattle breeding and farmer settlements and mining revenues.

Момир Самарџић

ИЗВЕШТАЈ СРПСКОГ КОМЕСАРА У "МЕЂУНАРОДНОЈ КОМИСИЈИ ЗА РАЗГРАНИЧЕЊЕ СРБИЈЕ" О ОБЕЛЕЖАВАЊУ СРПСКО-БУГАРСКЕ ГРАНИЦЕ 1879. ГОДИНЕ

Кључне речи: Србија, Бугарска, разграничење, Стеван Здравковић

Сажетак: После Берлинског конгреса образоване су бројне комисије са задатком да изврше одредбе уговора. Једна од њих била је и *Међународна комисија за разграничење Србије*. Разграничењем Србије и Бугарске ова комисија бавила се у мају и јуну 1879. године. Овом приликом објављујемо извештај српског комесара у поменутој комисији, инжењеријског пуковника Стевана Здравковића.

На крају Велике источне кризе 1875–1878. године политичка карта Балканског полуострва била је измењена из корена. Ратови и мировни преговори довели су до територијалног повећања већ постојећих држава: Грчке, Румуније, Србије и Црне Горе, али и до стварања нове државе, Кнежевине Бугарске, још увек као вазалне кнежевине у оквиру Турске, као и аутономне провинције Источне Румелије, већином настањене бугарским становништвом. По завршетку Берлинског конгреса за извршење његових решења, пре свега када је реч о обележавању нових граничних линија, образоване су бројне комисије. Једна од њих, иако о њој нема помена у одредбама Берлинског уговора, била је *Међународна комисија за разграничење Србије* са задатком да обележи нове границе Србије према Турској и Бугарској. Комисија је свој задатак обавила у два наврата, у октобру–новембру 1878. и мају–августу 1879. године. Разграничење Србије и Турске била је првобитна намера комисије која је 1878. г. прво почела са радом на обележавању нове јужне границе српске кнежевине, али је приликом поновног састанка 1879. г. донета одлука да се прво обележи српско-бугарска

граница.[1] Рад на њеном обележавању трајао је од 12. маја до 8. јуна 1879. године. Први комесар Србије у *Међународној комисији за разграничење Србије* био је пуковник Милутин Јовановић. Њега је 1879. г. српска влада заменила пуковником Стеваном Здравковићем, да би по завршетку обележавања српско-бугарске границе пуковник М. Јовановић поново био постављен за српског комесара у комисији. По завршетку учешћа у комисији пуковник С. Здравковић написао је извештај председнику српске владе и министру иностраних дела Јовану Ристићу о обележавању српско-бугарске границе. Реч је о обимном извештају, написаном на 64 стране, богатом подацима о начину рада комисије, као и о дилемама и проблемима који су се појављивали у њеном раду, а који су најчешће почивали на непрецизности војних карата аустро-угарског генералштаба на основу којих су у Берлину повлачене нове границе.[2]

До извештаја пуковника С.Здравковића дошли смо у оквиру прикупљања изворне грађе за историју односа Србије и Бугарске после Берлинског конгреса. Извештај се налази у Архиву Историјског института, фонд Јована Ристића, инвентарски број 23/103, сигнатура XXIII/3. Приликом приређивања извештаја за објављивање, због његове обимности, на три места избацили смо делове текста у којима се наводе низови тачака кроз које пролази српско-бугарска граница.[3] У извештају се помињу бројни планови и скице као прилог извештају, али они нису више саставни део извештаја који се чува у фонду Ј. Ристића.[4] Напомене српског комесара, које чине саставни део извештаја, стављене су испод текста и означене звездицом, док су наше напомене означене бројевима. Овај рад насловили смо *Извештај српског комесара у Међународној комисији за разграничење Србије о обележавању српско-бугарске*

---

[1] И овом приликом разлог су биле временске прилике, али је српска влада била заинтересована да се прво доврши обележавање српско-бугарске границе, повуче српска управа из области које су требале припасти Бугарској, и тиме реши спор са руском управом у Бугарској и новим бугарским властима, спор који је представљао све већи проблем у српско-бугарским, али и у српско-руским односима.

[2] Највећу пажњу питању разграничења Србије и Бугарске после Берлинског конгреса посветио је академик Владимир Стојанчевић у монографији *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса* објављеној 1986.године.

[3] Протоколи заседања *Међународне комисије за разграничење Србије* објављени су убрзо после завршетка рада комисије, а у њима се налази и прецизан опис српско-бугарске границе (*Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles,* Belgrade 1878; исто, Belgrade 1879).

[4] Скице са изгледом нове српско-бугарске границе, линијом предвиђеном Берлинским уговором и одступањима, као и прецизним навођењем обима одступања од уговором предвиђене линије чувају се у Архиву Србије, Политичко одељење Министарства иностраних дела за годину 1879.

границе 1879. године иако сам С. Здравковић наводи да је реч о извештају „О раду међународне комисије за обележавање границе између Србије, Турске и Бугарске". Разлог томе лежи у чињеници да се комисија за време Здравковићевог рада у њој разграничењем Србије и Турске бавила само први дан свога рада 10. маја 1879. г, да би одмах затим почела са обележавањем српско-бугарске границе. Основу његовог извештаја чини обележавање нове границе између Србије и Бугарске и та чињеница истакнута је и у наслову овог рада.

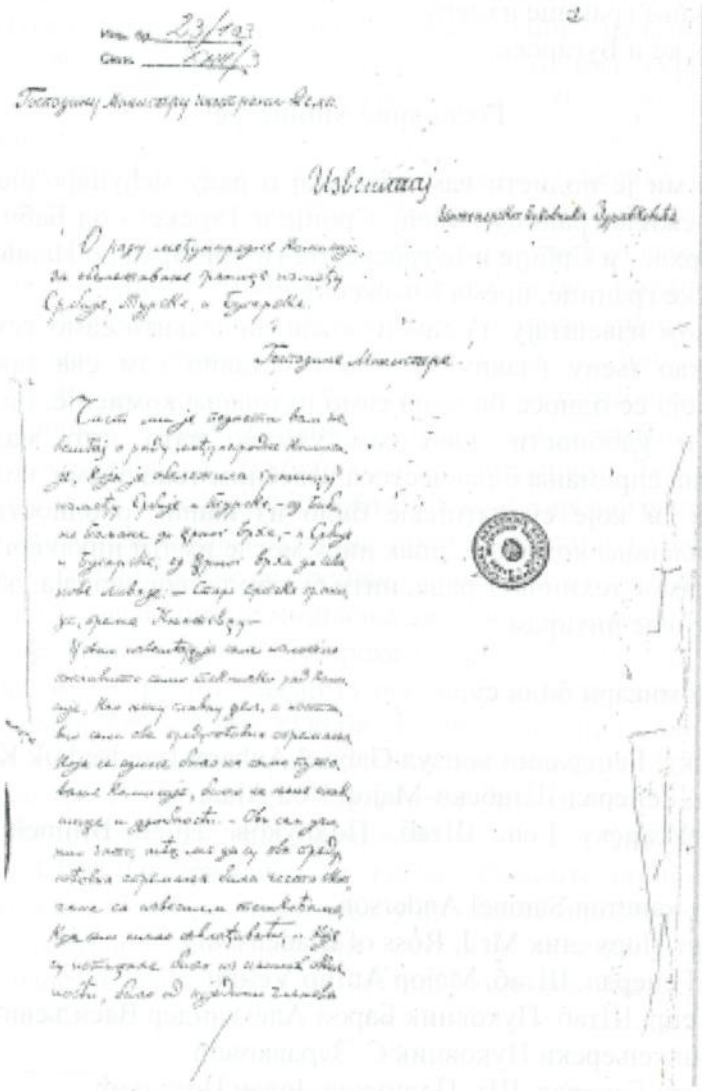

Прва страна извештаја српског комесара

У наставку доносимо текст извештаја.

Господину Министру Иностраних Дела

Извештај

Инжењерског Пуковника Здравковића

О раду међународне комисије
за обележавање границе између
Србије, Турске и Бугарске.

Господине Министре!

Част ми је поднети вам извештај о раду међународне комисије, која је обележила границу између Србије и Турске; - од Бабине Пољане до Црног Врха, - и Србије и Бугарске; од Црног Врха до Иванове ливаде: - старе српске границе, према Књажевцу.

У овом извештају, ја сам изложио поглавито само технички рад комисије, као њену главну циљ, а изоставио сам сва предуготовна спремања која се односе било на само путовање комисије, било на њене олакшице и удобности. Ово сам учинио зато што мада су ова предуготовна спремања била честоса извесним тешкоћама, које сам имао савлаћивати, и које су изтицале било из наших околности, било од појединих чланова комисије, ипак нису могле имати никаквог утицаја на извршење самог техничког рада, нити су пак таквог значаја, да би вредно било, да их овде цитирам.

Одређени комисари били су:

За Француску; Генерални конзул Gabriel Aubaret [predsednik Komisije]
За Немачку; Генерал-Штабски-Мајор Von Alten
За Аустро-Угарску Ген. Штаб. Подпуков. Hugo Bilimek Edler von Waissolm
За Енглеску капетан Samuel Anderson
Као асистент Поручник Mr J. Ross of Bladensburg
За Италију Генерал. Штаб. Мајор Attilio Velini
За Русију Генр. Штаб. Пуковник Барон Александер Васиљевич Каулбарс
За Србију инжењерски Пуковник С. Здравковић
Као асистенти Генерал. Шт. Подпуков. Јован Петровић
Мајор Јеврем Белимарковић
За Турску Генерал Бригаде Jahija - Паша

Као асистенти Генерал. Штаб. Мајор Hamid-Bei
Капетан Abdul ?

Секретар Паше Gabriel-Efendi [у исто време секретар комисије одређен председником за секретара]

Сви овде именовани комесари, осим турског, дошли су били у Београд 25. Априла ове год. енглески Комесари одпутовали су из Београда за Ниш 26Г, а приспели у ову варош 27Г Априла. Комесари: Француски, Немачки, Аустро-Угарски, Талијански, Руски и Српски, (осим ПодПуковника Јов.Петровића који се у Нишу налазио) пошли су из Београда 28Г, а дошли у Ниш у недељу 29Г Априла. Турски Комесар Јахија-Паша био је већ дошао из Цариграда у Ниш, путем Салоник-Скопље-Врања.

30Г Априла, Комисија налазећи се сва (скупљена) у Нишу имала је пре подне прву своју седницу од ове године (8У по реду од прошле године). У овој седници прочитана је кореспонденција између председника комисије и Италијанског министарства спољни послова, о несталом италијанском комесару Голи, од прошле године, и његовој замени са садањим комесаром Велинијом;[5] даље писмо о замени енглеског комесара Wilsona са капетаном Андерсоном[6] и писмо Књажеско-Српског Министра Иностраних Дела о замени Пуковника Милутина Јовановића са Пуковником Здравковићем. Затим је у овој седници решено, да се најпре обележи Српско-бугарска граница, а потом да се продужи обележавање границе према Албанији (Арнаутлуку) од Црног Камена (тачке до које се прошле године дошло) до Канилуга.

Турски комесар био је мишлења да се најпре сврши обележавање српско-турске, а затим српско-бугарске границе. Као главни мотив овог мишлења навео је турски комесар ту околност, што су се на овој страни досада дешавали врло чести сукоби између погранични обитаоца, па држи да ће са обележајем границе, ови непријатни појави престати. Српски комесар изјави, да су ове сукобе производили свагда сами Арнаути, као што су последњом инвазиом у већој размери довољно засведочили, Срби пак држали су се свагда одбранително, и никада нису давали повода сукобима; но ова изјава, у колико се опомињем, није ушла у протокол Комисије, и изгледа ми, као да је од стране председника хотимично изостављена. Пошто је већина Комисије била, да се најпре

[5] Италијански комесар нестао је 1878. г. приликом повратка у Италију.

[6] Вилсон је био први британски комесар који је учествовао у раду комисије у јесен 1878. године.

обележи српско-бугарска граница, то је и турски Комесар уз већину пристао, несматрајући ово питање као начелно.

Напослетку решено је у истој седници да се комисија што је могуће пре крене из Ниша за Врању, а затим да се одпочне обележавање границе од Бабине Пољане, а од тачке, до које се прошле године дошло.

О овим решењима комисије известио сам депешом под 1 Мајом Господина Министра иностраних Дела. Турски Комесар Јахија-Паша одма сутра-дан (1 маја), отишао је у Врању, да тамо очекује долазак осталих Комесара. 4[Г] Маја Комисија се кренула из Ниша по подне у 2 сата и преноћила у Лесковцу. Сутра-дан, 5[Г] Маја, у 6 сати по подне стигла је у Врању. 7[Г] Маја, Комисија је имала другу седницу од ове године, у којој сам ја по усменој препоруки Господина Министра Иностраних Дела повукао протест, који је прошле године поднео Пуковник Г. Милутин Јовановић односно границе код Врање.[7]

У овој је седници решено да се што пре одпочне рад, и да се у Врањи остане само дотле, док се време непролепша, док за турског комесара недођу шатори из Ниша, и док недође још један руски топограф, који се очекује. [види депешу од 8[Г] Маја из Врање][*]

Затим је решено, да сви топографи Енглески, Српски и руски, заједнички снимају границу, а да их у раду контролише једна подкомисија, за коју су изабрани: Руски Комесар, пуковник Каулбарс, енглески; Капетан Андерсон, са своим помоћником поручником Росом; Српски; подпуковник Јован Петровић, и асистирајући турски мајор Хамид-бej.

---

[7] Реч је о ноти коју је српски комесар М.Јовановић прочитао на заседању комисије у Врању 23. октобра 1878. г. и која је забележена у протоколу № 5 (*Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles,* Belgrade 1878, стр. 16-17). У поменутој ноти Јовановић је, по налогу српске владе, захтевао бољу стратешку, одбрамбену границу код Врања, али је истовремено истакао да прихвата одлуку већине.

[*] Ма да је у овој седници решено да се рад што пре одпочне, ипак појединим члановима Комисије тешко је било наканити се да по кишном времену Врању оставе, и то је један од узрока, што је Комисија у овој вароши два дана 7г и 8г Маја остала. У протоколу ове седнице стављено је било, као да комора није била спремна за пренос багаже, и да се морало чекати док се она нескупи, зато при читању овог протокола примети руски комесар: да је некоректно стављено, да се комисија због коморе није раније из Врање кренула. Председник Комисије изјави: да треба нешто казати, зашто се Комисја два дана у Врањи задржала. Приметба руског комесара била је врло умесна, јер је комора већ и скупљена била, и три дана чекала, без да су чланови дотичним своим коморцијама ову дангубу платили. Председник комисије изјави, да ће учинити исправку у протоколу и само у сљед тога српски комесар нађе за добро да никакве приметбе од своје стране односно тога нечини.

Напослетку решено је да се Комисија крене из Врање 9[Г] Маја, и ноћи у селу Барбарушинци.

Још истог дана решено је у Подкомисији, да се граница снима у размери 1/21000, пошто су руски топографи овој размери вични, и они имају за снимање Кипрегле.

Сама процедура снимања врши се овако: Енглески поручник г.Рос, да непосредно сљедује комисији, и са своим топографима ланцем мери одстојања између мотака, које комисија пограничној линији удара, и од сваке мотке ради њеног топографског утврђења узима углове на маркиране висове, итд. да од тога саставља графичке бруљоне[8], и ове доставља руско-српским топографима за олакшање снимања, а и за узајамну контролу. Поред тога, да Г. Рос води протокол (писмени бруљон), у коме да буду сва дата о свакој тачки, обележеној на граници. Тај бруљон, као и снимак границе да буде саставни део комиског рада.

Пошто г. Пуковник Каулбарс има на расположењу два руска топографа, са два кипрегла, то да и два српска официра; Капетан Вучковић и Поручник Станковић, буду са по једним руским топографом, и заједнички границу снимају. Усвојено је, да у првој партији за снимање буду руски топограф Сидеров и српски Капетан Вучковић, а у другој руски топограф Кузмин и српски поручник Станковић; да прва партија ради одељке безпарних (1, 3, 5, итд), а друга парних (2, 4, 6, итд) бруљона.

Узето је, да ће комисија у средњу руку моћи дневно обележавати 10 километара, и да топографи могу дневно снимити 5 километара тако, да две партије топографа могу комисији сљедовати на 20 километара.

I Српско-Турска граница

10[Г] Маја комисија је из Барбарушинце дошла на „Бабину Пољану" око 11 сати и одма после доручка одпочела обележавање границе. За ово обележавање усвојен је сљедећи начин: Да се образује аван-гарда, која ће пред комисијом ићи, и граничне тачке моткама бележити; за њом да сљедује главни део - gros - комисије, који ће обележене тачке нумерисати, и мерити одстојања и углове.

За авангарду одређени су били ови комесари: Аустриски Подпуковник Билимек, Италијански мајор Велини, и Српски Подпуковник Јован Петровић. За аријер-гарду: Српски мајор Велимировић, и енглески Поручник Рос, са својим топографима.

[8] Концепт, нацрт (од француског brouillon)

Овог дана обележена је граница од Бабине Пољане до Црног Врха (тромеђе између Србије, Турске и Бугарске), и комисија је отишла на преноћиште у село Криво-Веји. Преко-ноћ је била киша, и због тога је решено, да се из овог села пође 11[Г] Маја у подне, но пошто је и у подне киша опет почела падати, то је на ново решено, да се остане у Криво-веји.

Како од Црног Врха почиње Српско-бугарска граница, то је потребно, да овде у недостатку топографских планова, означим имена места, преко којих граница пролази.

(...)[9]

I I Српско-бугарска граница

12[Г] Маја комисија је пошла из села Криво-веје у 7 сати изјутра, отишла на Црни Врх, и почињући од овог места ограничавање, до 4 сата по подне обележила је границу до наспрам села „Топлог дола" у ком је и ноћила. Пошто вододелница неиде преко Стрешеља, као што је у берлинском уговору означено (La ligne frontière suit la ligne de partage des eaux entre la Struma et la Morawa par les sommets du Strešer, etc) то је граница обележена вододелницом тако да је Стрешељ остао на српској страни на 5 километара од прилике од границе.

Овог дана примио сам на самој граници према Новом селу, депешу Госп. Министра Иностраних дела, у којој ми се налаже да неузмем натраг протест, који је у прошлој години поднео Г. Пуковник Милутин Јовановић, односно границе код Врање, а било ми је препоручено да га натраг узмем. На ову депешу одговорио сам да сам поменути протест већ натраг узео у другој седници, која је 7[Г] Маја у Врањи држана.

Истог дана у вече држана је седница у сљед депеше Косовског валије односно сечења грађе и других спремања за подизање пограничног плота на Копаонику. О овој седници известио сам Г.Министра Иностраних Дела депешом од 13[Г] Маја, а затим сам му поднео опширан извештај из Трна, 17[Г] Маја, о дебати, која је у овој седници вођена.

13[Г] Маја продужено је ограничавање до наспрам Клисуре, и у вече комисија је дошла на преноћиште у ово село. Код села Власине, граница по берлинском уговору идући вододелницом секла би засеок (маалу) „Скелу" овог села на двоје. Ја предложим да се на овом месту

---

[9] У наставку се налазе „Имена места, преко којих граница иде, од Бабине Пољане до Црног Врха (тромеђе)"

одступи од вододелнице, и да граница иде близу налазећим се потоком тако, како би цео тај засеок остао Србији. Комисија усвои овај мој предлог, и граница буде тако и обележена.

На брду „Букова Глава", близу села „Власине", дочекали су комисију сељани трнског и брезничког среза у великом броју, а било их је и из среза Радомирског, и поднели јој молбе, да желе да остану под Србијом. Председник комисије одговорио је сељанима, да ова комисија није опуномоћена и не може решавати ово питање, но да ће комесари њиове жеље доставити својим владама. У селу Клисури поједине депутације ових срезова излазиле су такође пред комесаре, у истој цели. Руски комесар није хтео примити ни једну депутацију. О овоме известио сам депешом Г.Министра Иностраних дела, под 16 Мајом из Трна.

Да би топографи, који снимају границу, са своим радом могли стићи комисију, решено је да се сутра-дан (14[Г] Маја) остане у Клисури. Овог дана у 4 сата по подне држана је седница, у којој је руски комесар поднео на увиђај комисији један део топографски снимака српско-бугарске границе, што су израдили руски топографи, и предложио је да се они усвоје, као важећи за међународну комисију, што је и учињено. У исто време саопштио је комисији, да му је Генерал Ернефељт, који управља са премеравањем у Бугарској, јавио, да је вољан, да комисији стави на расположење још 4 руска топографа, који би одма имали одпочети премеравање турско-српске границе од Пољанице (Црног Камена) до Канилуга, у зони од 4-5 километара с'једне и с'друге стране, те да се обележавање границе убрза, пошто у том случају комисија не би имала очекивати на топографе, и руски комесар пита комисију, да ли ово прима. Комисија је ову понуду примила. Ова нова 4 топографа имала би почети рад овако: По један од Канилуга и Врање, а двоица од Мештице (на Бањској приточици Медвеђе) да раде на сусрет онима, који раде од Канилуга, и до Врање.

Г. Каулбарс тражио је даље, да се од стране Срба и Турака даде овим топографима пратња за њину сигурност.

Турски комесар Јахија-Паша обећао је, да ће се за ово обратити својој влади, а и ја сам примио изјаву ad referendum [в. депешу од 16 маја из Трна, и одговор Г. Министра иностраних дела на исту депешу од 19 истог месеца]. У истој седници решено је да се 15[Г] Маја продужи обележавање границе и то у две партије. Прва партија да одпочне од места где се престало, па до „Преслапа" (седло између села истог имена и села Стражимировца), а друга: одатле па до Штрбог Камена (близу Дешчаног Кладенца на страни Трна).

У првој партији били су комесари: Аустриски, Италијански, Енглески, и Српски Подпуковник Јован Петровић.

У другој партији комесари: Француски, Немачки, Руски и Српски са мајором Велимировићем. Пошто је овог дана комисија обележила границу до Штрбог Камена, дошла је у Трн на преноћиште. Још истог вечера руски комесар Каулбарс отишао је у Софију, и на његову молбу дозволио сам Г. Подпоручнику коњичком Барловцу, да и он с'њиме у Софију оде.[в.депешу од 16 Маја из Трна]

Овог вечера решено је да се сутра-дан 16^{Г} Маја остане у Трну, те да се чека на топографе.

Руски комесар при свом поласку за Софију, обећао је комисији, да ће донети крокије од границе, које су руски топографи израдили, но како ови крокији нису били готови, то их није при повратку ни донео.

Помоћник енглеског комесара г. Рос, који мери одстојања између граничних тачака, и ове топографски утврђује, није могао да сврши све, што је комисија обележила, па је због тога решено, да се и 17^{Г} Маја остане у Трну. 17^{Г} у вече Рос је дошао, но Каулбарс није се вратио из Софије, и због тога је решено да се и 18 остане у Трну.

18^{Г} Маја држана је у Трну седница у којој је председник комисије прочитао писмо од председника комисије, која ограничава Бугарску. Овим се писмом тражи да комисија за ограничавање Србије, поднесе свој рад о српско-бугарској граници комисији за ограничавање Бугарске, која ће га затим свом раду придати, и великим силама на одобрење послати. У овом се писму напомиње да се комисија за Бугарску неће упуштати у контролисање рада комисије за ограничавање Србије, и да одговорност, ако би каква могла бити пада на ову комисију.

Руски кмесар изјавио је да он нема о томе никакве инструкције, и да због тога непристаје да свој рад шаље комисији за Бугарску, но да ће га непосредно својој влади послати.

Австриски комесар прочита том приликом једно писмо, у коме му његова влада јавља, да се ова комисија за српско-бугарску границу сматра као орган комисије за Бугарску, а и да Француска и Енглеска влада исто тако ту комисију сматрају.

Француски комесар изјави да он о томе ништа незна, тако исто јави и турски комесар, да он ништа незна за комисију, која ограничава Бугарску.

И остали комесари изјавили су да немају никаквих инструкција о том предмету, но да не би правили тешкоће, вољни су, да се од рада ове комисије, која обележава српско-бугарску границу, пошље комисији за Бугарску дупликата.

Ја и руски комесар уздржали смо се од гласања, док о томе недобијемо упутства од своих влада. (в.депеше од 16 и 18 маја, и одговор Г.Министра Ин.Дела од 20[Г] Маја)

Турски комесар гласао је уз већину. У овој истој седници стављено је на гласање питање, одакле да се почне обележавање границе према Арнаутлуку, да ли од Пољанице дотично Црног Камена или од Канилука, и већином гласова, као питање процедуре - форме - решено је: да се одпочне од Пољанице.

Даље је решено да се сутра 19[Г] Маја продужи обележавање границе од Штрбог Камена ка Столу.

Председник комисије изјави жељу да комисија продужи свој посао, а он да иде управо у Пирот, што и учини, и свој глас у спорним питањима даде Аустриском комесару. У овој седници изјави руски комесар, да ће топографске планове за српско-бугарску границу од Стола па до Смиљеве Чуке добити у Пироту.

19[Г] Маја обележена је граница од Штрбог Камена до села „Просеке", која се један мали део налази на самој вододелници. У вече комисија је отишла у село „Студена" на преноћиште.

На вододелници код Дашчаног Кладенца налазе се две куће, а у средини турска караула. Гранична линија, коју је авангарда вододелницом обележила пресецала је једну кућу, и караулу Бугарској оставила. Кад је gros комисије на лице места дошао, изашла је домаћица куће - жена удовица - са плачем пред комисију, молећи да јој се кућа несече. Запитана где жели: да ли у Србију или Бугарску одговорила је: Пошто ми је сво имање на бугарској страни остало, то желим да и ја останем у Бугарској; и тако је комисија решила, да се одступи од вододелнице тако да кућа жене удовице припадне Бугарској, а за накнаду тога, да караула и она друга кућа припадну Србији, пошто је домаћин ове последње куће изјавио, да је Србин, и жели да у Србији остане. Одстојање између ове две куће неизноси више од 50 метера.

20[Г] Маја продужено је обележавање од села Пресека, до изнад села Церев-дела, у коме је комисија ноћила.

Један незнатан део села „Пресека" налази се на вододелници тако положен, да по обележеној граничној линији има припасти Србији. Кад је комисија 20[Г] Маја у ово село дошла, да свој рад продужи, изашли су пред њу људи, а повећој части жене, молећи је, да им бар неки део од њиних поља, која су на бугарској страни остала; поврати, и овде комисија одступи од вододелнице, и границу обележи једним потоком, а тиме учини по жељи сељана, који су Србији припали.

Пошто вододелница неиде преко Стола; то и овде граница није тачно обележена по берлинском уговору, и Стол је остао на нашој страни за 2½ километра од обележене границе.
(...)[10]

Продужење обележавања границе

21[Г] Маја продужено је обележавање од тачке над Церев-делом до Св.Илије (гребен изнад Церев-дела), а одатле је комисија отишла у Пирот, да тамо на руским топографским плановима проштудира, како ће се даље до друма Пирот-Софија по берлинском уговору граница повући.

Ја са Подпуковником Петровићем и мајором Велимировићем, изишли смо на вис Врти-бог, влашке планине, ради рекогносцирања, како би се одавде граница до напред реченог друма најповољније за нас могла да повуче. По свршеном рекогносцирању дошли смо истог дана у вече у Пирот.

22[Г] Маја Комисија очекујући на руске топографске планове, није ништа радила.

23[Г] Маја држана је седница, у којој су читани и подписани протокол предходећи седница. У овој седници изјавио сам, да по овлашћењу Књажеско-српске владе пристајем, да се од рада ове комисије односно српско-бугарске границе, пошље дупликата комисији за ограничавање Бугарске. [в.депешу Г.Мин.Иностраних дела од 20 маја]

По депеши Г. Министра иностраних дела од 19[Г] Маја, коју сам - депешу - примио у селу Студена, и на коју сам 22[Г] истог месеца из Пирота одговорио, учинио сам корак код председника комисије, да моју изјаву односно повлачења познатог протеста Г.Пуковника Милутина Јовановића, нестављa у протокол од 7[Г] Маја, но да је одложи за познији који протокол, и председник обећа ми да ће то учинити, пошто и онако ово одлагање нема велике стварне вредности.

Но у овој седници (23[Г] Маја) председник изнесе моју изјаву, пред комисију у форми званичној, што ми се чудновато учини према његовом обећању. Код појединих чланова комисије могао сам приметити да то примају са неким негодовањем, као да у том одлагању лежи неки „arrière-pensée".[11] Турски комесар, средством свог секретара Габриел-ефендије, који у свакој седници присутан беше, примети да свака изјава

[10] У наставку се налазе „Имена места, преко којих граница иде од Црног Врха (Тромеђе) до Црног Врха близу Стола".
[11] Скривена мисао (фр)

има доћи у протокол оне седнице, у којој је учињена. Немачки комесар изјави, да он неби имао ништа приметити, противу овог одлагања, само би желио знати узроке, због којих би се имало то учинити. Како сам налазио, да не би било потребно ни корисно да кажем прави узрок овог одлагања, то сам се свакојако довијао да убедим комесаре, како очекујем нека допунителна обавештења по овој ствари, и како то, што би ова изјава у позниј протокол ушла, неможе имати никакве стварне вредности. Даље изјавим олаким тоном, да сам за речено одлагање протеста говорио само председнику, и да то по мом сватању, не би имало доћи пред комисију на решење, пошто је чисто ствар процедуре о вођењу протокола.

Напослетку, видећи да се комесари нећеду склонити, да се по мојој изјави учини, решим се да подпишем протокол седнице, у којој сам изјавио да узимам натраг протест, о коме је реч. Ово сам поглавито учинио с'тога, што сам држао, да ако би Европске силе биле склоне, да се граница према Врањи, у корист Србије, а због последње инвазије Арнаута поправи, поменути протест постојао он или непостојао, неможе имати знатног утицаја на решење ствари.

У истој седници решено је, да подкомисија за топографски рад, определи начин, којим ће топографи у будуће снимати граничну линију, и пошто ће комисија добити тачне топографске планове, то да подкомисија размисли, и предложи начин, како ће се у будуће поступати при обележавању границе.

24^{Г} Маја, Подкомисија за топографски рад решила је, да топографи раде до Стола као и досад, само место размере 1/21000, да се узме размера 1/42000, пошто су и остали руски планови у овој размери. Од Стола пак, да се на самим већ израђеним плановима гранична линија обележи. Помоћник енглеског комесара Г.Рос, да и даље продужи мерење одстојања између тачака, и утврђивање ових угловима.

Пошто се при руци имају већ неки потребни топографски планови, то је решено, да се сутра 25^{Г} изађе до села Жељуше (Seguša), и определи тачка, где граница има сећи друм Пирот-Софија.

25^{Г} Маја комисија је ујутру отишла у село Жељуша.

Пошто село Жељуша (Seguša) не лежи на друму, као што је назначено на Аустриској карти, по којој је у Берлину граница повучена то се изроди питање, одакле да се почне мерити оних 1000 метара, о којима је реч у берлинском уговору. Село Seguša у ствари лежи јужно од друма, а западно од ханова (мејана), који су на друму. Држећи се строго буквалног израза у берлинском уговору, кад би се мерење одпочело од краја села, онда би оно испало на штету Србије, а кад би се одпочело од

ханова, онда би било на штету Бугарске. Оваква је мисао владала код комесара, зато је комисија и усвоила предлог немачког комесара да се 1000 метара одмере по друму на северо-запад од тачке М која се налази у средини између ханова и воденице према селу Seguša. Како пак одстојање између ханова и воденице износи 650m по руском топографском плану, који је тачно снимљен, то се оно преполовило, и почетна тачка мерења опредељена тако да се од ханова налази за 325m. Сад се од краја ханова одмерило 1325m и добила се тачка J, на друму, кроз коју гранична линија пролази.

Ова тачка J, испала је западно од потока, који тече кроз село **Гојин-дол**. Кад је комисија дошла на ову тачку, онда сам ја први изјавио ово:

„Пошто је комисија определила тачку, где граница има пресећи пут Софија-Пирот, то треба сада да се определи правац, по коме ће граница у назад ка Церев-долу ићи. Ја налазим, и предлажем да се овај правац узме са источне стране Гојин-дола, а ево зашто:

1º Као што се у свима ограничењима свагда тражило, да граница буде каква река, речица, или планински гребен, држим да се правац, који предлажем, највише ближи граници, која се зове "природна граница".

2º Налазим да се по берлинском уговору, и по карти Австриског Генерал-Штаба, на којој је граница конгресом означена, село Гојин-дол мора остати Србији јер

3º Да је конгрес хтео да ово село остане Бугарској, онда би узео ово село, а не село Seguša, као полазну тачку, и према њој опредељавао границу на друму. Према томе ја држим да је тачно, и предлажем да се узме правац ограничавања са источне стране Гојин-дола."

Одма после мене говорио је руски комесар противно, као заступник бугарских интереса (ово је у једној прилици отворено изјавио), и тражио да се граница обележи западно од села Гојин-дола, изјавивши, да ако комисија усвоји предлог српског комесара, онда ће он тражити да се од Стола до друма повуче права линија, пошто је по смислу берлинског уговра ова линија најприроднија.*

Председник комисије стави затим ово питање на гласање. Немачки комесар први изјави (гласање је вазда ишло по азбучном реду сила), да пошто се комисија досада држала начела, да се потоци границом непресецају, а по предлогу српског комесара граница би секла поток, који кроз Гојин-дол тече, то он држи да и у овом случају треба остати при поменутом начелу, и мнења је да се правац границе узме са

---

* Обе ове изјаве стављене су у протокол комисије. На изјаву руског комесара учиниће на другом месту извесну приметбу - в. на крају последњу седницу.

западне стране Гојин-дола, као што руски комесар предлаже. Сви остали комесари придруже се овом мнењу, и ја са својим предлогом сам останем. После тога комисија продужи по усвојеном правцу обележавање границе, и тог дана дође са обележавањем до Нишаве (Сухове) код самог села „Горња Држина" (тачке А).

Како је граница на овом простору обележена види се јасно, на приложеном копираном топографском плану № 7.

Граница иде над самим селом Гојин-долом, и оставља велики део атара овог села Србији, а код села Планинице одступило се од вододелнице у великом простору тако да је цело село Србији припало. Овог дана комисија се пред вече вратила опет у Пирот на преноћиште.

Сада се може поставити питање зашто српски комесар није енергичније заступао интересе своје земље и јаче енсистирао, да Гојин-дол Србији остане; другим речма: зашто на основу Конгресом повучене границе на Карти Австрис. Генерал-штаба, није протестовао, што је Гојин-дол остао Бугарској; и зашто није из комисије отишао, а тиме њен рад тренутно зауставио, јер комисија има само тачно да изврши техничну страну берлинског уговора, и није овлашћена да може у томе каква преиначења чинити.

Као одговор на ова питања, нека ми буде дозвољено, да наведем све околности, које су ме руководиле, да радим онако, како сам држао, да ће за Србију најкорисније бити. У исто време прилажем за боље објаснење целе ствари, копију тачног руског топографског плана № 6 и 7.

Кад је 20[Г] Маја, комисија са ограничавањем дошла у подне до места Р'њона, тачке N, онда се овде зауставила на ручак. При ручку, - у колико се опомињем, - изрази се руски комесар, да му се чини да би на овом месту са ограничавањем требало престати, док се терен неосмотри.

После подне, авангарда продужи ограничавање по истој коси - contre fort - по којој је и почела, силазећи са гребена према Столу, и пред вече дође до над Церев-делом.

Сутра-дан 21[Г] Маја авангарда продужи ограничавање у истом правцу, и кад је комисија изашла била на брдо над Церев-делом, онда је руски комесар трчао десно и лево, осматрајући терен, и примечавајући, како му се чини да авангарда иде у погрешном правцу, јер иде сувише југо-источно, на једном ћувику напред поменутог брда, напомене руски комесар, да би требало овде са радом престати, ја му на то приметим, да авангарда на сваки начин зна шта ради, она иде вододелницом, и границу бележи. Он наведе, да треба најпре терен осмотрити, и определити правац у ком треба ићи, затим предложи, да се на горереченом ћувику подигне једна велика мотка са барјаком на врху,

како би се од друма код села Seguša могла видити. И остали су комесари (немачки, енглески и турски) били истог мишлења. Напослетку ја наредим, те се на овом ћувику удари једна велика мотка - бандера. Затим комисија продужи даље ићи у истом правцу, да би авангарду стигла, и после кратког времена нађе авангарду на Превоју (седлу, преслу) испод брда Св.Илије, гди комисију очекује. Овде и сама авангарда изјави, да незна даље у ком правцу треба ићи, зато комисија реши, да се са радом престане, док се терен предходно наосмотри, и одавде отиде у Пирот.

Шта сам ја са придатим ми официрима радио, навео сам на 23 страни овог извештаја.

Све ове околности произвеле су код мене мисао, да ће руски комесар обележену границу од Стола, ставити у питање. И заиста, кад је Комисија у Пирот дошла, онда је руски комесар, имавши при руци тачне топографске планове, приљежно на њима штудирао, и од брда над Церев-долом до с.Seguša, обележио граничну линију, која би по његовом мишлењу најбоље одговарала берлинском уговору, и најправичнија била за обе стране.

За ограничавање на овом простору, руски је комесар заиста био врло активан, као што се у депеши од 1.Јуна наводи. Он је ишао од једног комесара до другог, и обавештавао их о његовој траси граничне линије. Пред вече 24[1] Маја (дан пре но што је гранична тачка на друму Пирот-Софија обележена), дошао је са својом трасом и код мене, и пошто ми је терен познат био, јер сам га осмотрио, те сам му изјавио, да трасу, коју он предлаже, од последње тачке, која се налази на брегу над Церев-долом, па до Гојин-дола, могу још усвоити, јер је тако повучена, да одговара берлинском уговору, да се прилично приближава природној граници, и да је за обе стране правична, но што се тиче трасе око Гојин-дола, ту немогу усвоити, јер по берлинском уговору ово село има припасти Србији, и ја ћу тражити да гранична траса око овог села иде, као што је на плану № 7 по КОЕ, црвеном фарбом обележена. На оригиналном плану, који је руски комесар имао, обележио сам ову трасу плајвазом. Руски комесар наведе, да он неможе никако ову трасу усвоити зато што граница није по смислу берлинског уговора од Стола обележена. У берлинском уговору стои: „Va directement sur le Stol, et en descend pour couper à 1000 metres au Nord-Ouest du Village de Seguša, la route de Sofia à Pirot". Према томе он држи, да гранична линија од Стола до тачке, која се код села Seguša има определити, требала би ићи у правој пруги, јер је ова најприроднија, и највише одговара смислу поменутог уговора. У овом смислу село Церев-дел, имало би остати Бугарској, а не Србији. Ја сам бранио већ обележену границу, као

свршену ствар, наводећи да се абсолутно права пруга не би могла усвоити, јер би граница овако обележена (у правој пруги) пресецала потоке и брда, и за обе стране била би неприродна, да се на овом месту смисао берлинског уговора може и другачије тумачити, јер се изречно некаже, да граница иде у правој пруги, као што је то казано о месту између пута Пирот-Софија и Видлич планине, на последку изјавим му да остајем при мом предлогу. На то руски комесар примети, да ако комисија усвои мој предлог, онда ће он доказати да неправедно и погрешно ради, и да ће настати, да се од Стола права пруга усвои. Ово није била нека плашња од његове стране нити сам се ја дао застрашити, већ отворена изјава, коју је у протоколу комисије навео.

25[Г] Маја обележена је граница на овом терену, као што сам на страни 26, 27, 28, и 29. овог извештаја изложио.

Овако је текло цело ограничавање од Стола до села Seguša.

Сад да сам енсистирао да Гојин-дол остане Србији, онда би без икакве сумње, руски комесар тражио да комисија у принципу усвои праву пругу од Стола, што би она по свој прилици и усвоила, јер ја познавајући расположење комесара у овом питању, не би могао успети, да одбраним да се права пруга неусвои. У овом случају добио би се Гојин-дол, али би се млого више изгубило. И заиста, предпостављајући да би комисија усвоила мерење 1000 m од ханова код села Seguša, чиме би се добила тачка E, као гранична (в.топ.пл. № 6, и7). Права пруга, повучена од Стола, - тачке F, на тачку E, пресецала би Гојин-дол, и комисија би решила да ово село остане Србији. Но онда би се изгубило село „Церев-дел", и „Планиница", извесни део атара села „Беровице", велики део терена, између сада обележене границе, и поменуте праве пруге, у који терен долази половина плодне косе (contre fort) обрасле лепом шумом и ливадама. Осим тога граница би била по све неприродна, а по нас још и са војничког гледишта врло рђава, пошто би бугарска страна доминирала предео „Лужничке реке".

Овако пак, како је граница обележена, све је ово добивено, атар села Боровице, не само да није окрњен, већ је и увећан извесним плодним делом атара села Власи; а за све то изгубљен је Гојин-дол са неким делом његовог атара.

Потребно је било, да овде изложим све ове околности, које су утицале на ограничавање од Стола до (Seguša) Жељуша, да би се знало да Гојин-дол није изгубљен зато, што ја ни сам нигда имао иницијативу, но се просто придружавао руском комесару. Из напред изложеног рада о ограничавању може се судити, у колико сам се придруживао руском комесару, а што се иницијативе тиче, имам навести: да је било случајева,

у којима сам предузимао иницијативу, као што је случај код села Власине, и Пресека, а било их је, у којима сам се уздржавао да предњачим, јер сам налазио, да ће то за нас боље бити. Ово је зависило од природе питања, које се имало решавати, и ја сам се према томе и управљао, знајући; да у свим случајима не само да није корисно, но може бити и штетно, кад интересирајућа страна предузимље иницијативу. Тако је исто радио и руски комесар као интересирајућа страна.

Даље ограничавање

25[Г] Маја у вече држана је конференција, у којој је на руском топографском плану, а према берлинском уговору, обележена права пруга од друма Пирот-Софија на највиши вис Видлич-Планине. Затим је решено, да ову праву линију сутра-дан обележи на терену руски топограф, а да га у том послу контролише мајор Велимировић. Даље, да ја са руским комесаром, и помоћником енглеског комесара Г.Росом продужимо обележавање границе од Горње Држине тачке А, до гребена над Церев-делом.

26[Г] Маја, као што је решено, ја, руски комесар и Г.Рос обележимо границу од тачке А, до тачке на брегу над Церев-делом, и увече вратимо се у Пирот. Г.Мајор Велимировић контролисао је руског топографа при обележавању напред поменуте праве линије, и овог дана линија је обележена до спрам села Одоровца. Г.Подпуковник Петровић остао је овог дана у Пироту, да допуни белешке о досада извршеном послу.

27[Г] Маја, држана је у Пироту седница у цели, да се определи на топо.плану граница од врха Видлич планине до Радочине. Но пошто поп.планови од овог предела још нису стигли, то се није могло ништа ни урадити. Затим је решено да сутрадан 28[Г] Маја комисија пође из Пирота, да контролише повучену праву пругу од друма Пирот-Софија до Видлича. Међутим је овог дана руски топограф са мајором Велимировићем продужио обележавање праве линије до врха Видлич планине.

На крају ове седнице турски комесар поднесе комисији извод једне депеше валије косовског, као објаснење оне депеше, у сљед које је 12 маја држана седница у Топлом долу. Тај извод гласи:

„Mr le commissaire ottoman a l'honneur de communiquer à ses honorables collegues à titre de renseignement, le résumé d'une dépêche complémentaire, qu'il viene de récevoir de S.E.Gouverneur général du vilayet de Kossovo. Voici en substance ce que dit la dite dépêche.

Sous le prétexte, que l'endroit dit Boukova-voda, dans le Kopaonik est le sommet du Kanilug énoncé dans le Traité de Bèrlin, les Serbes ont voulu fixer une frontière, à partir du même endroit, et de cette façon un certain nombre de villages sont compris des maintenant dans le territoir serbe.

Le mesures prises par les autorités locales ottomanes ont tranquilisé les espris, les villageois ayant en fin compris que toute fixation de frontière en dehors de la commission internationale de délimitation serait de nul effet."

Како је секретар Паше ову депешу полако и кроз зубе читао, и како су се остали комесари међу собом разговарали, необраћајући пажњу на ово читање, то нисам одма могао сватити смисао ове депеше. Тим се седница сврши, и ја одма замолим Габријел-ефендију да ми ову депешу на прочитање да, и он то одма учини. Кад сам је добро проучио, и нашао, да су ово само маневре турске, за спрему комесара за ограничавање код Канилуга, онда сам закључио да чекам, да ова депеша још једном дође на дневни ред, о чему нисам сумњао, да неће доћи, па онда да одговорим, а зато сам се био спремио. На ову депешу повратићу се, кад будем говорио о седници, која је у Нишу 17[Г] Јуна држана, и у којој сам последњи пут присуствовао као члан међународне комисије, а сад да продужим даље рад о ограничавању.

28[Г] Маја, комисија, осим француског комесара, пошла је у 6½ сати ујутру из Пирота, и од тачке Г на друму Пирот-Софија продужила свој посао. Француски комесар са комором и кујном, отишао је из Пирота управо у Одоровце, путем Пирот-Берковац.

Од тачке Г (№ 1 на плану) по мом предлогу поправљена је тачка № 2 на страни Гојин-дола, тако да долази у једну праву пругу са тачком № 3, што је такође испало у нашу корист, пошто се та тачка № 2, имала преместити к' истоку.

Повучена права пруга, од друма ка Видлич-Пл. пресекла је неколико кућа у селу Милојковцу (Паскашији), које има до двајестину жалосни кућа на једном потоку. Пошто од овог села остају само 4 куће на српској страни, то руски комесар предложи, да сво село остане Бугарској. ја приметим да се тај предлог неможе усвоити зато, што је изречно у берлинском уговору казано, да на овом простору граница иде по правој пруги, и по томе од ове се неможе одступити. Остали комесари усвоје предлог руског комесара, држећи да права пруга оставља и највећи део атара овог села на бугарску страну, но предходно се сагласе, да се терен осмотри, како би се дознало, куда ће се граница обележити. Немачки комесар von Alten, Г.Подпуковник Ј.Петровић, и помоћник енглеског комесара г.Рос, оду ради тога на вис, више села, који се налази на нашој страни, а остали чланови остану у селу. Пошто су овде скоро

читав сат чекали, крену се даље, и кад су изван села изишли, нађу да права пруга оставља знатан део атара поменутог села на српској страни, према томе комесари преиначе своје мишљење, и изјаве да се предлог руског комесара неможе усвоити. Сељаци, који су на њивама окопавали кукуруз, запитани су били, гди желе остати; на српској или бугарској страни. Они одговоре: гди цареви и краљеви кажу, и гди ви наредите. Затим наведу да у целој њиовој околини нема нигде воде, осим у њиовом потоку, и они, који би били граничењем лишени тог потока, неће̂ду моћи у том селу остати. После свега тога италијански комесар предложи да од тачке, гди права пруга пресеца поток, па до на крај села тачке № 15, граница иде самим потоком, како би се обе стране села, могле њиме служити, а одавде да продужи ићи повученом правом пругом. Комисија ово усвои, и тако је још више кућа од овог жалосног села остало на нашој страни, а његов атар од прилике преполовљен. Овде је одступљено од праве пруге у нашу корист, кад је граница потоком обележена. Прегледање праве пруге продужено је до наспрам села Одоровца, у које је комисија дошла на конак. Пред вече, дошли су у Одоровац неколико сељана из села Петерлаша, да моле, да им се уступи селски атар, који је на нашој страни остао. Кад ме је руски комесар питао, да ли сам вољан на уступке, одговорио сам му, да ја никакве уступке не могу чинити, и да граница има остати у правој прузи, као што берлински уговор гласи. Из Пирота пошао је и један бугарски жандармериски официр, кога је руски комесар из Софије позвао, да би на услузи био, ако би нужно било какве набавке из бугарских села чинити.

29[Г] Маја држана је пре подне у Одоровцу конференција о томе да се дозна, где се налази Радочина, пошто на руским топографским плановима овог имена нигде нема, нити га има на крокијима, који су радили српски официри. Један сељак из Одоровца по имену Алекса, доказивао је да је „Радочина" негде близу села Сенокоса, док у једанпут појави се Мита Крстић из Пирота брат Цеке Крстића кмета (и посланика) из Пирота, који је пре конференције разговарао са председником комисије о Радочини, и који је по свој прилици од пиротске полицијске власти послат да комисији покаже где је Радочина, а нема сумње, да је како он, тако и пиротска полицијска власт држала, да ће његово казивање бити сасвим корисно по Србију. Он је доказивао да се у близини „Добро јутро" и „Рамништа" налази Радочина, па је и напоменуо, што комесари ни су приметили нити разумели, да су руски топографи у место Радочине записали „Рамниште". Он је тако јасно и опредељено на сва питања одговарао, да је придобио подпуно поверење комисије, и ова је већ хтела, да на руским топографским плановима

повуче граничну линију, према Радочини, коју је он означавао, али је од тога одустала једно због неких воденица код села Славиња, за које није знала, коме селу принадлеже, а друго и на моју приметбу, да треба оћи на лице места и наћи „Радочину".

После подне комисија је отишла право у село Славиње на конак, и да одатле тражи „Радочину", а ја сам са Подпуковником Г.Петровићем отишао на врх Видлич-планине, да одатле осмотрим предео до Балкана, и да од сељака, које сам са собом повео, по могућству дознам где се одиста налази Радочина, како би према томе могао тражити најповољнију пругу за нас. И Мита Крстић из Пирота био је са мном. Сви сељаци, које сам повео био, доказивали су, да је Радочина на ½ сата североисточно од села Сенокоса, и да је на подножију једне косе - contrefort - Балкана, да дакле „mont Radočina" непостоји, но некаква поља, која се зову Радочина. Том приликом Мита Крстић поверио ми је, да је он казивао комисији да је Радочина у близини „Рамништа", због тога, што је мислио, да ћемо тиме више земљишта добити (поглавито његове сувате), јер су му руски топографи казивали како ће граница ићи на „Добро јутро", и тиме Рамниште остати на бугарској страни, и да је он руским топографима доказивао, да је Рамниште, Рамница, и Радочина једно исто, но да они нису хтели да запишу Радочина, но Рамниште. Онда сам му ја казао, да он незнајући, ради на нашу штету, и због тога, да комисији, ако би га опет питала где је Радочина, каже: да незна где је та Радочина, коју комисија тражи, но да то најбоље знаду сељани села Сенокоса.

Овог дана у вече комисија је решила, да једна подкомисија иде у рекогносцирање да тражи Радочину, и да у ту подкомисију буду комесари, који ни су стварно интересовани, и тако за ову подкомисију буду одређени, комесари: Немачки, Австриски и Италијански. Њима буде придат мајор Велимировић, као тумач језика - Interprète - и руски топограф, који је ову партију снимао, као познаваоц терена.

30[Г] Маја одређена подкомисија отишла је до села Росомаче, одакле је са виса над овим селом, испитивањем сељана дознала, да се Радочина налази тамо, гди сам и ја дознао, а то је изнад села Сенокоса. У подне је држана седница, у којој је ова подкомисија референсала, шта је о Радочини дознала. Пред целом комисијом изпитивани су и сељани: Мита кмет из Сенокоса и Јоца, кмет из Каменице, који су сасвим јасно, па и грубим цртежом објаснили, да је Радочина тамо где је и подкомисија дознала. Мита Крстић из Пирота такође је призват, и он је пред комисијом казао, да ови људи, које је комисија испитивала, од њега боље места знаду.

Затим је решено да сутра-дан, 31[Г] Маја, друга подкомисија отиде, на саму ту тачку Радочина, коју су сељани показали, и ако одговара берлинском уговору, да је мотком забележи. У овој подкомисији били су комесари: Австриски, Италијански, Енглески са поручником Росом, и српски са подпуковником Петровићем.*

31[Г] Маја напред одређена подкомисија ишла је до гребена Балкана (до Сребрене), као места где би према аустриској карти требала да лежи Радочина. Одатле се спуштала ка Сенокосу, и редом распитивала за свако брдо и удоље, не би ли тим начином дознала где је Радочина. На подножију косе - contrefort - која се од Сребрне спушта преко Грлин-Кладенца, ка Сенокосу, сељани поглавито из Сенокоса казаше: ето то је Радочина (Ардачина). Да не би се подкомисија натраг враћала (по други пут на исто место долазила), то је по напред поменутој коси ударила мотке тако, као да би по њој граница ишла. Истог дана у вече држана је конференција,* у којој је подкомисија саопштила осталим члановима комисије свој данашњи рад, и изјавила да нађена Радочина, неодговара тачки, која је на аустриској карти, као Радочина означена.

Цела је комисија усвоила то мишлење, и италијански комесар Г.Велини предложи, да се Радочина определи на руском топографском плану, а на основу Австриске карте, на којој су тачке: „Три чуке", и „Ком", на сваки начин тригонометрички - астономски - утврђене, и пошто је у берлинском уговору казато, да Радочина лежи у самом ланцу Балкана „mont Radočina, dans le chaine du Kodža-Balkan", то да се ова тачка и узме на ланцу Балкана, и потом да се контролише помоћу углова добивеног торугла - Три Чуке, Ком, и усвојена Радочина - као и помоћу углова према меридијану, затим да се ова тачка на терен пренесе.

Комисија усвои овај предлог, и одреди италијанског и немачког комесара, да то на карти изврше, и сутра дан комисији овако опредељену тачку са обавештењем поднесу.

1[Г] Јуна, у седници италијански комесар разложи, како је тачка Радочина на руском топографском плану графичком конструкцијом

---

* У седници од 30[Г] Маја, дошао сам са руским комесаром до мало јачи речи. Српски началник Г.Милисав Симић, јави ми да бугарски жандар-официр, пред мејаном (седница је у мејани држана), учи сељане, како ћеду говорити гди је Радочина. Ја то доставим руском комесару, но кад он рече: да се може рећи да и противна страна тако ради, онда ја јачим тоном изјавим, да се то за противну страну неможе доказати, и ако се такав поступак, као што ради бугарски жандар-официр, одобрава, онда комисија неможе на основу истине свој посао извршити. Он на то зовне бугарскога жандар-официра у седницу и заповеди му да одма из Славиња одлази.

* У овој конференцији ја ни сам био због јаке главобоље.

опредељена, и како је контролисана. Пошто су том конструкцијом на плану добивене две тачке на гребену Балкана, у растојању од 2 километра, и обе се тачке као Радочина могу сматрати, то предложи, да се између ове две нађене тачке, узме средња тачка, као Радочина.

Ова конструкција описана је од немачког и италијанског комесара и приложена протоколима комисије.

Комисија је нашла, да је начин опредељавања, и контролисања тачке Радочине коректан, и усвоила: да се између опредељене две тачке, узме средња, као Радочина.

Ма да се може узети, да овај начин, којим је тачка Радочина опредељена, највише одговара берлинском уговору, и да према томе није на штету Србије, ја сам опет у седници изјавио да на овако изнађену Радочину, немогу пристати, а зато навео сам као разлоге: Прво што је конструкција, којом је изнађена Радочина, изведена на основу Аустриске карте, која је на овом месту врло погрешна, као што се и сама комисија о томе уверила, и друго: што је тумачењ: да је mont Radočina, једно место, једна тачка, dans la chaîne du Kodža-Balkan, по мом мнењу некоректно зато, што „mont Radočina" неможе означавати једно место, један вис, „sommet" већ читав брег, косу - contrefort - који стои у свези са ланцем Балкана, а тај је брег над Сенокосом, ма да су сељани показали само једно место, које се налази у подножију тог брега. У овом је смислу моја изјава стављена у протокол. На основу том предложио сам: или да се владама реферише, да се „mont Radočina" неналази на гребену Балкана, и да се траже упутства како да се аналогично начину, по коме је тачка код села Seguša на путу Пирот-Софија опредељена, и овде као гранична пруга до гребена Балкана узме половница (bissectrice) угла РГВ (в.план № 9), који се добија, кад се сајузи тачка Г, на врху Видлич-планине са тачком В, Радочина код Сенокоса, и тачком Р, Радочина коју је комисија определила, и гди ова половница удара у гребен Балкана, да се узме као гранична тачка. Кад ме је усљед тога председник комисије запитао: Оћули ја на моју одговорност зауставити рад комисије, одговорио сам му: да комисија може продужити свој рад, но да ја на овако обележену граничну линију немогу пристати, док о томе своју владу неизвестим, и од ње упутство недобијем.

Овакав предлог, односно тачке Радочине, учинио сам зато, да се добије што више земљишта, кад комисија налази да место, које сељани као Радочину означавају, неодговара берлинском уговору.

Било је говора и о томе, како би права пруга, која би повучена била од Видлич планине на Радочину више Сенокоса, секла ово село, а то по берлинском уговору неможе да буде. На то сам ја изјавио, да у

берлинском уговору и нестои, да се од Видлича до Радочине узме права пруга, и према томе може се око села Сенокоса обићи тако да оно остане Бугарској, као што уговор каже. Комисија није усвоила ни први ни други мој предлог, о чему сам депешом од 2Г Јуна известио Г. министра иностранi дела, а депешом од 3Гис.м. Г.министра војеног.

У истој седници од 1Г јуна, комисија тумачећи дотични став берлинског уговора, решила је, да се од врха Видлич планине до опредељене Радочине у принципу усвои права линија, као граница, но ако би ова секла село или куће, да се од исте може мало одступити.

Даље је решено, да се према повученој линији на топогр.плану, обележи линија на терену, и да ово изврши руски топограф, под контролом једног српског или енглеског официра.

После је дебатовано о томе, како ће се од опредељене Радочине у ланцу Балкана посао даље продужити, и можели се сматрати, да је српско-бугарска граница обележена, пошто се до Радочине обележавање изврши, јер одатле граница иде гребеном Балкана, а овај је сам по себи обележен. Немачки комесар изјави да је гребен Балкана најприроднија граница у Јевропи, и он неналази да је нужно да комисија ову границу обележава, кад је самом природом обележена. Руски комесар изјави, да ма да је граница јасно природом обележена, то ипак држи; да је потребно, да комисија њоме прође, јер може бити, да ће се на њој налазити и таковиx места гди би требало границу обележити, како доцније о томе не би каквих питања било. Председник комисије изјави, да он неналази за нужно да гребеном Балкана иде, затим стави ово питање на гласање. Да се граница и гребеном Балкана обележи гласали су комесари: Руски, Српски, Енглески и Турски. Том гласању придружили су се комесари: Немачки, Аустриски и Италијански, ма да су у почетку били противног мишлења, но мало затим предомисле се, и одустану да на Балкан иду, зато буде решено (уговорено) да комесари: Француски, Немачки, Аустријски, и Италијански, оду у Пирот и тамо чекају; а руски, српски, енглески и Турски, да продуже, и даље ограничавања, но од времена на време, и према напредовању рада, да извештавају комесаре у Пироту, и ако би се какво спорно питање при ограничавању изродило, да их на лице места позову, гди ће се питање целом комисијом расправити. По свршеном ограничавању комисија да дође у Ниш.

2Г Јуна комесари француски, немачки, аустриски, и италијански оду у Пирот, а остали остану и даље у Славиње, јер због кише и магле нису могли ништа радити.

3[г] Јуна. Да би се што пре на терену обележила права пруга од Видлича до опредељене Радочине, наређено је да руски топограф Сидеров са српским инжер. капетаном г.Вучковићем, одпочну обележавање од Видлича, а други руски топограф, од опредељене Радочине, и да на сусрет један другом раде. После подне заоставши комесари изишли су на Видлич Планину, последњу тачку (№ 47) контролисали, а потом обележавање до речке Височке (Темске) извршили.

Повучена права пруга пролазила је поред села Славиња западно од прилике на 150 метара. Кад је комисија са Видлич планине сишла, руски комесар предложи, да се поред Славиња одступи од праве пруге, како би најближа поља остала сељанима овог села, и да граница иде потоком ГМО; (план № 9) до реке Темске (тачке О, гди поток утиче у ову реку), затим уз ову реку до тачке К, а после опет правом пругом.

Пошто је код села Власине, Пресека, Планинице, и Милојковца, из подобни узрока учињена уступка сељанима, који на нашој страни остају, и пошто је напред поменути поток, граница између атара села Славиња и Р'жане, међутим земљиште, које се тражи, није од великог значаја, то на наваљивање енглеског комесара пристанем, да се овде граница и обележи потоком, као што предлаже руски комесар, и тако је овде за нешто одступљено од праве пруге.*

---

* 3[г] Јуна пре подне сељани села Брајковца, Каменице и Сенокоса, дознавши како је комисија решила, да се граница проведе, искупили се у село Славиње, да комисију моле, да таково ограничавање неизврши, наводећи: да је комисија погрешно границу обележила, да они знају да покажу, гди је права Радочина, која се близу „Добро јутро" налази, и да ако се граница тако обележи, као што је комисија нашла, онда они немогу у њиовим селима остати зато; што се тако обележеном границом њима одузима цела планина „Прелесије" на Балкану, и они од сада неће имати гди себи дрва за огрев и остале домаће потребе набављати. Сељанима је одговорено, да ова комисија има да изврши обележавање границе онако како су европске силе решиле, и да она није овлашћена, да у томе каква преиначења чини. Што се пак тиче места, гди лежи права Радочина, комисија је довољно обавештена. Сељани ово неприме но изјаве, да они немогу дозволити, да се граница овако на њину штету изврши. На то ме руски комесар запита, не би ли код оваковог појава нужно било да позове два ескадрона козака из Софије, и затражи једног човека по коме ће позив у Софију послати. Ја му нато одговорим да неби добро било да се овакове мере предузму, кад се ствар може мирним путем свршити. Воћа ових сељана био је један поп из Каменице, млад и бистар човек. Затим руски комесар изјави сељанима, да ако им је тешко због овакове границе, нека иду у Софију, и нека моле књаза Дондукова да им он помогне. Напред поменути поп затражи од руског комесара једно писмо за књаза Дондукова, и он им напише писмо, но шта је писао, није ми познато. Да ли је овим сељанима заиста тешко било, што им се шума „Прелесије" одузимље, или су од кога наговорени да ову демонстрацију начине, нисам могао дознати. Но могу тврдити, да ће се ови сељани јако патити у набављању дрва, кад им је сада планина „Прелесије" границом одсечена.

4[Г] Јуна продужено је обележавање праве пруге ка опредељеној Радочини. Ово продужење имало се одпочети од тачке К. Пл.№ 9, но руски комесар предложи, да се ограничавање одпочне од тачке О, како би се још неки део поља оставио сељанима Славиња, који су са земљом врло оскудни. Овај предлог усвои енглески и турски комесар. Ја изјавим да на то немогу пристати, пошто сам већ неке уступке учинио, и пошто се прилично одступа од праве пруге, по којој је граница усвојена, а тим одступањем заузимље се 1½ квадратни километар земљишта. Но кад комесари остану при томе, да ће за сељане Славиња врло тешко бити без њиних поља живити, и како им се код свега тога ипак доста велики део, и онако њиног малог атара, одузимље, онда ја изјавим да овако обележену границу могу примити само „ad referendum", и тако је граница од тачке О, обележена по ONRSL, а од тачке L, иде по правој пруги. О овоме известио сам Гос.Министра иностраних дела депешом од 5 Јуна. На ову депешу добио сам одговор од Гос.Министра војеног под 7 јуном П№ 6250, да је министарски савет одобрио, да на овако обележену границу изјавим свој пристанак. Овог дана, пошто је комисија од тачке L, извршила контролисањље извесног дела праве пруге, отишла је на преноћиште код карауле „Тупанац", на гребену Балкана близу места Доброг-јутра.

5[Г] Јуна. Пошто Тупанац лежи млого западније (10 километара) од опредељене Радочине, то се комисија (подкомисија) договори, да руски комесар и ја са подпуковником Петровићем, и енглеским поручником Росом, одемо на само место, које је узето за Радочину, ту тачку, као и праву пругу од ње контролишемо, а потом продужимо обележавање границе гребеном Балкана до места „Добро-јутро", а комесари: енглески и турски са мајором Велимировићем, да одпочну обележавање од Доброг-јутра до места Вртопа, које се налази на подножју Ћипровачког Балкана, и то је све овог дана извршено.

Место названо „Радочина" налази се на самом гребену Балкана, северно за 1½ километар од виса „Сребрена", а северо-западно за ½ километра од виса „Хаџијна Корија", над „Прелесијем". Управо на граници између Прелесија и Сребрене.

6[Г] Јуна ограничавање почето је од Бабишине Чуке (Ћипровачки Балкан), и свршено до тачке према месту, које се зове „Попове ливаде", на коме је комисија и преноћила.

7[Г] Јуна продужено је ограничавање до прелаза Св.Николе, и овде је комисија ноћила.

Пошто је гребен Балкана од виса Копрена до изнад Св.Николе, узан и каменит, са стрмим странама, то су побијане мотке само на неким местима, поглавито на прелазима.

На Св.Николи, где се гребен мало шири, обележено је више тачака са моткама.

На самом прелазу Св.Николе налази се један дрвени крст, који су неки наши официри, и војници књажевачке војске, подигли за спомен храбро погинулим својим друговима при заузећу ове позиције, у рату 1877 и 78.године. Овај крст остаје од вододелнице за 20 корака на бугарској страни. Ја замолим руског комесара, да се овде одступи од вододелнице, како би тај крст, као војничка успомена остао на нашој страни и он нато пристане, те је тако и овде одступљено мало од вододелнице.

8[Г] Јуна продужено је ограничавање гребеном Балкана до старе границе, а то је до Иванове ливаде. По берлинском уговору нова граница идући гребеном Балкана, имала би се састати са старом нашом границом близу куле Смиљова Чука. Ово је овако у уговору стављено по свој прилици због тога, што је на аустриској карти означено, да се планине књажевачког округа везују са гребеном Балкана код Смиљове Чуке, што је сасвим погрешно. Ове се планине везују са Балканом код „Иванове ливаде", које је место јужно за 10 километара од Смиљове Чуке; и тако комисија идући гребеном Балкана дошла је на стару границу код Иванове ливаде, и због тога није ни ишла на Смиљову Чуку. Са овим је ограничавање Српско-бугарске границе свршено, и комисија је од Иванове ливаде отишла у Књажевац. 9[Г] Јуна ноћила у Бањи Алексиначкој, а 10[Г] приспела у Ниш гди су и остали чланови комисије из Пирота већ били дошли.[12]

(...)[13]

Прилог копија од руски топографски снимака

За боље објаснење ограничавања најинтересантнијег дела Српско-бугарске границе од Стола до друма Пирот-Софија, даље преко Видлич Пл. до изнађене Радочине код виса Сребрена прилажем под ./.

---

[12] Из овог пасуса јасно произилази да комисија није обишла и обележила и део српско-бугарске границе који се поклапао са старом српско-турском границом као што наводи В.Стојанчевић (В. Стојанчевић, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986, 146), а овакав закључак лако је извести и на основу протокола комисије објављених одмах по завршетку њеног рада (*Commission internationale pour la délimitation de la Serbie, Protocoles*, Belgrade 1879).

[13] У наставку се налазе „Имена висова и превоја, преко којих граница прелази идући гребеном Балкана".

копије од руски топографски снимака, у три комада № 6, 7, 8, и 9; а под .//. крокије у два комада од ограничавања, које је у прошлој 1878 извршено.

Топографски планови од остали делова границе, остали су у раду у Нишу, и они ће бити у своје време без сумње поднешени.

Пробитачност за једну или другу страну обележене српско-бугарске границе по берлинском уговору

Српско-турска граница од Бабине Пољане до Црног Врха (тромеђе), обележена је строго по вододелници, као што берлински уговор прописује. Српско-бугарска граница од Црног врха до Стола, такође је обележена по вододелници, са врло малим изменама које су у корист Србије испале, и које сам на свом месту напоменуо, а Српско-бугарска граница од Стола до Радочине, могу поуздано тврдити, да је према берлинском уговору обележена много више у корист Србије но Бугарске, ма да српски чланови комисије ни су предходно у оној мери спремљени били, у којој би требали да су; као интересирајућа страна за извршење поменутог ограничавања. И заиста: они ни су имали званичну аустриску карту, по којој је берлински конгрес обележио границу, као што су је имали остали комесари, који су много мање интересовани, него су морали ове комесаре молити, кад су потребу имали да се оваковом картом послуже, нису имали довољно тачни топографски снимака, који су за овакав посао нужни, нити су бар предходно упознати били са тереном, на коме су имали радити, већ су при самом ограничавању, морали најпре поједина места рекогносцирати, па тек онда давати разлоге, како би ограничавање требало извршити. У кратко они ни су предходно познати били са предметом, који су имали да бране. Може бити, да ће се због овако обележене границе, почињући од „Букове Главе", па до „Радочине", честе локалне граничне неприлике порађати, како због њене природе, тако и због селски атара, које она пресеца, но ове неприлике биће̂ду само последица берлинског уговора, који је овакову границу прописао, и оне тек онда могу престати, кад се граница буде обележила тачно по вододелници између Струме и Мораве, Искера и Нишаве, Лома и Тимока, што је по свој прилици остављено, да идућа генерација изврши.

12[Г] Јуна примио сам депешу од Госп.министра иностраних дела, а другог дана и званични акт № 3658, по коме у даљем раду комисије, за ограничавање српско-турске границе према Арнаутлуку, има ме заменити Пуковник Г.Милутин Јовановић.

17[Г] Јуна, предао сам по напред поменутом акту дужност Г.Пуковнику Јовановићу заједно са остатком сумме новаца у 90 дуката цесарских одређене за репрезентацију.

Последња седница, у којој сам као члан међународне комисије присуствовао

Овог истог дана - 17 Јуна - пре подне комисија је држала седницу, у којој је председник најпре прочитао писмо Г. Министра Иностраних дела, по коме се ја у даљем раду комисије замењујем са Пуковником Г. Милутином Јовановићем; затим је прочитао писмо Г. Минис. Иностраних дела од 23. Маја №3089, које сам у преводу на француски језик доставио председнику, и које се односи на сечење горе и други спремања за подизање границе на Копаонику. Овом приликом изјави председник, да се ова ствар тим писмом има сматрати за свршену. У овој седници ја изјавим на основу депеша Госп. Министра војеног од 5 Јуна ФЊ 6194, 7 Јуна ФЊ 6250, и 10 Јуна ФЊ 6357, да пристајем у свему на обележену Српско-бугарску границу од Стола до Радочине. После тог апредседник је читао протоколе од предходећи седница, који још нису били читани ни подписани.*

Кад је прочитао протокол седнице од 27 Маја (в.стр.37), прочитао је и депешу као прилог, коју је турски комесар у овој седници комисији саопштио, и која је цитирана на страни 37 и 38. овог извештаја. Ја одма изјавим, да је ову депешу на крају ове седнице читао Г. Габриел-ефендија, и како су се онда Г. чланови комисије међусобно разговарали, а Г. Габриел читао је ову депешу врло полако, то ни сам могао сватити њен садржај, па нисам ништа онда на њу ни одговорио, сада пак, кад је Г. Председник јасно прочитао шта садржи, имам навести ово: „Што се тиче њеног мало деликатног штила којим је написана, остављам комисији да о томе суди, но што се тиче њене стварне садржине, ја је проглашавам по све неосновану (en tout dénué de fondement), и молим Г.Председника да ову моју изјаву у протокол стави." На ово енглески комесар изјави, да он сада први пут чује за ову депешу, Аустриски и

---

* У протоколу који се односи на ограничавање код Гојин-дола, руски комесар додао је к' својој изјави, коју је том прилик(ом) учинио, колико је квадратни километара Србији припало у сљед тога, што граница није у правој пруги од Стола обележена. Овај додатак на сваки начин учинио је због тога, што сам ја и Г.Подпуков. Петровић рачунали, колико је квадрат.километара сальанима Славиња уступљено. На овај додатак ни сам никакву примедбу чинио зато, што нема никаквог значаја. [в. стр. 28. овог извештаја]

Немачки комесар наведу, да је у седници од 27 маја, кад је ову депешу Г.Габриел-ефендија читао, заиста онако било, као што наводи српски комесар. Председник комисије изјави, да ова комисија није надлежна да расправља питања такове природе, као што депеша напомиње; и кад поче моју изјаву за протокол да формулише, онда Габриел-ефендија повуче ову депешу натраг у име турског комесара, који због болести није могао доћи у седницу, с' тим се и ова ствар сврши.

Пошто су протоколи прочитани и подписани били, комисија се почне договорити кад ће моћи свој рад продужити, и како турски комесар није због болести у седници, то се она за неко време одложи, док се од турског комесара недобије одговор, кад ће моћи на пут поћи. Како за дебатовање о даљем раду нисам био више надлежан, то одма из седнице одем. 18 јуна после подне пошао сам из Ниша, а 21^{Г} и.м. после подне дошао у Београд.

Завршавајући овај мој извештај о раду међународне комисије за ограничавање, част ми је замолити Вас Господине Министре да примите уверење мог највећег поштовања са којим остајем

10^{Г} Јула 1879 год.
у Београду

Ваш понизни
С. Здравковић
Инжењерски Пуковник

Momir Samardžić

THE REPORT OF THE SERBIAN COMMISSIONER IN "THE INTERNATIONAL COMMISSION FOR SETTING UP THE BOUNDARIES OF SERBIA" ABOUT THE MARKING OUT OF THE SERBIAN-BULGARIAN BORDER IN 1879

SUMMARY

After the Berlin Congress numerous commissions have been formed with the task to take care of the regulations, the ones of the signed contract in Berlin, to be carried out. One of them was *The International Commission for setting up the Boundaries of Serbia* with the task to mark out the new borders of Serbia toward Turkey and Bulgaria. During the October-November period in 1878. and May-August in 1879, the commission mentioned above, carried out its task.

With the task of setting up the boundaries of Serbia and Bulgaria this commission had had to deal with during May and June of 1879. In the time of the setting up the boundary toward Bulgaria, a Serbian commissioner Stevan Zdravković, who had been the colonel of the engineer corps, was released from that duty immediately after the completion of setting up the Serbian-Bulgarian border. After his return to Belgrade the colonel Zdravković wrote a voluminous report, about the work of the commission, to the premier J. Ristić. The report was rich in interesting details about the way of work and the problems that the commissioners had had to deal with during their work.

АРХИВИСТИКА

ARCHIEVISTIC SCIENCE

Тања Кецман
Душко Пантелић*

СРЕМ У ГРАЂИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА У НОВОМ САДУ

Кључне речи: Историјски архив у Новом Саду, грађа о Срему, историја Срема, Петроварадин, Сремски Карловци.

Сажетак: У овом раду приказан је Историјски архив у Новом Саду, са посебним освртом на грађу која се чува у њему, а односи се на историју Срема. У архиву се чува око 80 фондова који се односе на општине Сремски Карловци, Беочин и сремске делове новосадске општине. Рад садржи делимични опис ових фондова.

Историјски архив у Новом Саду основан је решењем Народног одбора града Новог Сада 21. маја 1954. године под називом *Градска државна архива*. Био је надлежан за подручје града Новог Сада и срезова новосадског, жабаљског и бачкопаланачког. Рад је започео у згради Градског народног одбора у Новома Саду, да би 23. новембра 1954. добио посебне просторије на Петроварадинској тврђави, у којима се и сада налази. Архив је променио назив у *Државни архив среза Нови Сад* 1956. године, који је задржан до 1965, када је донета одлука о промени имена у *Историјски архив у Новом Саду*, што је потврђено актом Покрајинског секретаријата за културу АПВ од 24. маја 1965. године. Овај назив архив је задржао до данашњих дана.

У депоима Архива смештено је око 4000 дужних метара архивске грађе, која обухвата раздобље од средине XVIII века до данас, а односи се на територију града Новог Сада и његову околину. Најстарији и најзначајнији фонд је *Магистрат слободног краљевског града Новог Сада* (1748–1918). Преко 60 фондова, који су делимично оштећени и некомплетни, садржи грађу из периода хабзбуршке власти. Поред фондова управе, из овог периода Архив поседује фондове школа, судова и јавних бележника. Документи су писани на латинском, немачком, мађарском и српском језику. За период између два светска рата, Архив

* Аутори су архивисти Историјског архива у Новом Саду

поседује око 100 фондова, углавном органа управе, судова, школа, јавних бележника, а мањим делом привредних организација. Највише грађе има за период после Другог светског рата, и то преко 500 фондова, претежно привредних, чему је нарочито допринео престанак рада Пољопривредног архива, који је део својих фондова предао Историјском архиву у Новом Саду. Већина фондова је регистратурски сређена и доступна корисницима.

Историјски архив у Новом Саду има положај међуопштинског архива и своју делатност врши на територији девет општина: Бачка Паланка, Бачки Петровац, Беочин, Врбас, Жабаљ, Нови Сад, Сремски Карловци, Темерин и Тител. Архив има 2215 евидентираних, а обавља стручни надзор у 1600 активних регистратура (управних, привредних, просветних, културних, здравствених, социјалних, спортских, и у регистратурама банака и осигуравајућих завода).

Према статуту постоје следеће организационе јединице: Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива, Послови у депоу Архива, Одељење сређивања и обраде архивске грађе са израдом сумарних инвентара, Одељење израде аналитичких инвентара, Центар за документацију и информисање, Заједнички послови. Архив има библиотеку са 4315 наслова, а 1980. године започео је издавачку делатност и до сада је објавио 24 свеске аналитичких инвентара.

Територијална надлежност Архива протеже се и у сремским општинама Сремски Карловци, Беочин и деловима општине Нови Сад. Из ових места у архиву се налази око 80 фондова чија грађа се односи на историју Срема. Ови фондови се по делатности творца могу поделити на фондове органа управе, судства, школства и привреде.

Најстарији фонд *Магистрата слободног краљевског града Новог Сада* располаже грађом, која нам омогућава да спознамо односе житеља Срема са градским органима власти. У различитим епохама управни органи носили су различита имена. Тако Архив поседује фондове градског поглаварства Петроварадина из три раздобља (*Градско поглаварство Петроварадин* 1801–1918, *Градско поглаварство Петроварадин* 1918–1941, *Градско поглаварство Петроварадин* 1941–1944) и *Општинског поглаварства Сремска Каменица* 1850–1914. Ови фондови су категоризовани као фондови од великог значаја. Из периода после Другог светског рата Архив чува фондове Народних одбора општина: Петроварадин, Сремски Карловци, Беочин, Черевић, Лединци, Буковац, Сремска Каменица, Баноштор, Нештин, Луг и Раковац. Грађа органа управе односи се на издавање обртница, купопродајне уговоре, сведочанства о завичајности, оставине, решења за доделу станова,

пописе занатских радњи, бирачке спискове, грађевинске дозволе, пореске списе.

Судски фондови су малобројни и необимни, али су, такође, категоризовани као фондови од великог значаја: *Краљевски срески суд Сремски Карловци* 1918–1941, *Котарски суд Хрватски Карловци (Сремски Карловци)* 1941–1944, и *Срески народни суд Сремски Карловци* 1945–1946. У фондовима судова налазе се предмети: преступи старијих малолетника и пунолетних лица, посебни кривични предмети, грађанско-правни посебни предмети, оставине, одузимање својевласти, списи судских предмета.

Најзначајнији су фондови школа, који садрже уписнице и дневнике са оценама ученика, записнике и протоколе са полагања испита, записнике наставничког већа и школског савета. Међу школским фондовима од изузетног значаја је фонд *Државна реална гимназија Сремски Карловци*, најстарије српске гимназије, основане 1791. године, али распон грађе је знатно краћи (1886–1950). Фонд *Мешовита учитељска школа Сремски Карловци* 1941–1974, такође је фонд од великог значаја. Ова школа имала је интернат чија се грађа такође чува у Архиву. Сачувани су и списи школа из Петроварадина: *Виша школа царско-краљевска, Државна друга мјешовита пучка школа, Градски Школски одбор, Државна женска стручна школа*; из Сремске Каменице: *Државна мјешовита пучка школаКаменица на Дунаву, Комунална вртларска школа украсног смера, Дом ученика вртларске школе*; из Беочина: *Основна школа – фабрика, Посебничка опћа нижа средња школа фабрике цемента, Нижа гимназија – фабрика.*

Привредни фондови су најбројнији, али нису од већег значаја, јер садрже претежно грађу занатских радњи и мањих предузећа. Већу пажњу ваља посветити фондовима појединих грађевинских предузећа из Сремских Карловаца (*Црнотравац, Стражилово, Рад...*).

Документи привредних фондова користе грађанима за остваривање њихових права и интереса, док архивалије друге провенијенције више служе за научно-истраживачки рад.

Tanja Kecman
Duško Pantelić

SREM IN THE MATERIAL OF THE HISTORICAL ARCHIVE IN NOVI SAD

SUMMARY

The historical archive in Novi Sad was founded in 1954. Since then it takes care of, and processes the material of nine adjacent boroughs. In this archive, about 4000 metres of material that comprises the period from the middle of the 18th century until today, has been kept. The most significant as well as the oldest one of the holdings there, contains the historical material of *The city administration of the free Royal city of Novi Sad* (1748-1918). The great corpus of the material that applies to the history of Srem has also been kept in this archive. On around 80 holdings of this archive, the material of some of the boroughs from Srem, of Sremski Karlovci and Beočin as well as those of the Srem's part of the Novi Sad borough, have also been kept there. These holdings can be devided according to the work of the creator, to the holdings of the administrative organs, judiciary, educational and economic ones. The majority of these holdings have the status of the special interest and have been archivistically processed. Among the most significant ones of them are the following: *The city authority of Petrovaradin, The Royal district court Sremski Karlovci, The National Secondary School Sremski Karlovci*, and others.

Драгомир Живановић

О РАЗВОЈУ АРХИВИСТИЧКЕ СЛУЖБЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

прилог за историју

Кључне речи: Историјски архив "Срем", Сремска Митровица, архивистика

Сажетак: У овом тексту дат је кратак преглед развоја архивске службе у Сремској Митровици са посебним освртом на њен развој после Другог светског рата. Дати су основни подаци о обиму и значају фондова који се данас чувају у Историјском архиву "Срем".

Све наше жеље, наше љубави, одрицања, циљеви, сви наши успеси и порази у животу, сви греси и добра дела, све оно што се дешавало у пољу, школи, на радном месту, у фабрици, канцеларији, парку, спортским теренима, на неки начин завршава у депоима архива, ту се чува за будућа поколења. Ретки су људи који су имали ту срећу да листајући "пожутелу хартију" анализирају њен облик, садржај, писмо, језик и све остало што може видети и разумети само велики заљубљеник архива, који ће на основу мукотрпног рада доћи до закључка да то нису обични "пожутели папири", већ да су то сачуване успомене на наше претке, да су то записане њихове судбине.

Први податак о предаји и чувању архивске грађе у Митровици потиче од 27.5.1787. године. То је податак из времена када је Митровица после двадесетак година слободног развоја изгубила све привилегије и поново прикључена Војној граници. Овај податак је први познат, организован од стране државе, посао на заштити архивске грађе, па се слободно може сматрати оснивањем архивске службе у Митровици.[1] Овај акт настао је приликом примопредаје између цивилне и војне власти, писан је готицом, на немачком језику. Записнички је констатовано да примопредаја грађе није вршена само из разлога што није довољно сређена за предају, али дато је обећање да ће се у кратком року

[1] Пре две-три године обележено је 55 година Архива, уместо, с правом, 215 година постојања архивске службе.

отклонити недостаци. Овај Записник важан је документ за историју развоја архивске службе у овим крајевима. Стотинак година касније објављен је списак фондова Архива у Митровици, али радници овог Архива до сада нису пронашли документ на основу кога је овај податак написан па је могуће да није веродостојан, да је неко у жељи да увелича историју овог краја, сакупио податке о фондовима у Митровици, али је мала вероватноћа да су били смештени на једном месту, дакле вероватно није постојао Архив.

О бризи и чувању архивске грађе на овим просторима за време Краљевине Југославије немамо сигурнијих података па не можемо ни написати много. Једино је сигурно да у Митровици није постојала установа архивског карактера, већ је свако предузеће чувало своју архиву. За време Другог светског рата ови крајеви били су припојени злогласној НДХ (Независна држава Хрватска). То је било време терора и насиља. Уништаване су културне тековине, поготово оне које говоре о присуству Срба, нарочито оно што је написано ћирилицом, био то спис или књига. На срећу, ова држава није дуго трајала, па нису до краја спроведене све њене рушилачке намере.

Само ослобођење није донело боље дане за архивску грађу. Нова власт акценат је бацила на привреду, културу која је служила за подизање радног морала, величање тековина НОБ-а, СССР-а. Све је било подређено пропаганди која је служила за фаворизовање комунизма, као најсавршенијег друштва, а део културе који је говорио о прошлости пребачен је на споредни колосек. Ту се нашла и архивска грађа.

У свом "комунистичком заносу" поједини тадашњи руководиоци, услед своје необразованости уништавали су све што су створиле "Швабе", затим све што је било везано за Краљевину Југослвију и краља. Тако је уништен велики део културног наслеђа и историјских података о раду и животу овог краја.

Ту судбину доживела је и архивска грађа, уништени су читави веома вредни фондови, настала је ненадокнадива штета за науку и културу. Ова ситуација је натерала ГИО АПВ (Главни извршни одбор аутономне покрајине Војводине) Нови Сад да својим Решењем бр. 16.800 од 2. новембра 1946. године подели Војводину на девет архивских подручја, једно од њих је била и Сремска Митровица, са подручјем од Београда до иза Шида, што је већа територија него данашње подручје архива у Сремској Митровици. За првог руководиоца постављена је Нада Остојић, службеник среза Сремска Митровица. О њеном раду и резултатима рада на заштити архивске грађе нема података. Први подаци о резултатима рада су из времена када је

пензионер Мирко Чунко – проф. богословије као волонтер кренуо у обилазак терена и давао упутства како се чува архивска грађа. Овај заљубљеник у архивску грађу урадио је много за Срем: из Предузећа за откуп старе хартије спасао је од уништења делове митровачке штедионице, Поглаварства и још неколико старих фондова, које су тадашње градске власти предале за прераду као непотребне папире, као хартије без вредности. На сређивању архивске администрације и свега осталог много је учинио доктор права Матија Примус. На велику штету архивске службе овај човек је почео свој рад у Архиву 1953. године, а већ 1954. године је напрасно умро.

Тих година престало се са запошљавањем пензинера у Архиву. Почело је запошљавање младих перспективних људи, који ће остати у струци више година. Први такви радници овог Архива били су Вера Даничић и Душан Стијачић. Обоје су завршили курс за архивске раднике у Архиву Србије у Београду. Вера Даничић је убрзо напустила Архив, запослила се у Основној школи као предавач, док је Душан Стијачић остао у Архиву око 25 година и обављао значајне дужности: управник (директор), помоћник директора, архивски стручни саветник, радник у спољној служби итд.

Време 60-их до 90-их година 20. века било је време најбржег развоја архивске службе. У Архиву у Ср. Митровици запослено је око 20 нових људи, од којих су и данас на раду десетак и они чине окосницу стручног рада архива. У то време су оснивана архивска тела као: Друштво архивских радника Војводине, Србије, Југославије, затим Заједница архива Војводине, Србије, Југославије. Сва ова тела нису била формална већ радна тела која су савесно извршавала своје радне задатке. Поред курсева за почетнике организовани су семинари за стално запослене, на којима је размењивано искуство између архивских радника одређеног региона, или целе Југославије, зависно од тога да ли је организовано регионално или савезно саветовање. Коришћена су искуства других архива, доношени закључци, како даље радити по јединственој методологији.

На семинарима су коришћена искуства других архива и ван граница државе. Сваке године је организован семинар у Марибору на међународном нивоу. На овом семинару су изношена искуства архивских радника из Америке, Европе и Азије.

Поред овог семинара организовани су семинари за поједине теме у Цавтату, Шибенику, Сплиту, Задру, Љубљани, Загребу, Карловцу, Суботици, Охриду, Поповој Шапки, Крагујевцу, Власини, Сенти и многим другим местима широм бивше Југославије. Сви они су били

добро посећени и добро припремљени. Радници Архива "Срем" увек су били заступљени на овим научним скуповима, било да су имали реферате, кореферате, или су учествовали у дискусији са својим предлозима и мишљењима. Неки од радника овог архива посећивали су и суседне земље: Аустрију, Бугарску, Чехословачку, Мађарску, неки су били и у Паризу, а мањи број њих боравио је и у Москви. Са свих тих семинара, путовања и сусрета донето је драгоцено искуство које се могло применити у нашој пракси. Радници архива враћали су се са проширеним видицима, са новим сазнањима о својој делатности и свету који их окружује.

Архив у Сремској Митровици у свом почетку није имао ни услова за развитак, јер је био подстанар у Музеју Срема. Када је добио згараду она је била неупотребљива, требало је обезбедити доста средстава да она добије данашњи изглед. Када је све то урађено преузете су велике количине грађе која је стигла. Њу је требало средити и депоновати. Да би се то урадило требало је запослити доста радника, за шта Архив није имао могућности. Па ипак захваљујући архивским радницима, чији број никада није прешао 15, смештено је и заштићено у Архиву близу 1400 фондова у укупној количини од преко 6000 дужних метара грађе. Велики обим послова Архив је обавио када је расформиран Пољопривредни архив у Новом Саду, тада је камионима довлачена грађа Сељачких радних задруга, која је била тамо депонована. Такође, у архив је стигло много грађе бивших Месних народних одбора са нашег подручја. Данас се можемо похвалити да смо један од ретких архива који има грађу скоро свих Месних народних одбора у периоду 1944-1955. године. Обим посла повећао се и када су формирани већи привредни погони (ПИК, ПД и слично) тада је остала незаштићена архивска грађа земљорадничких задруга, које су изгубиле статус правног лица. Слично је било и 1990. године када су укинуте самоуправне интересне заједнице и друштвено-политичке организација. Већина ове грађе депонована је у депоима Архива и сачувана за будућа поколења. Архив у наредном преиоду очекује велики прилив архивске грађе због укидања државних предузећа и приватизације.

Само преузимање условило је да се у Архиву развије посебна служба за коришћење грађе у научне и јавно-правне сврхе. На основу архивске грађе овог архива написани су многи чланци у штампи, написане су многе књиге, као монографије многих места из наше околине: Трговиште Рума, Магистрат Митровица, многи ученички и студентски радови за завршне испите итд. Користећи грађу у јавно-правне сврхе издато је много уверења о школској спреми, радном стажу, имовини и сл. Овде се може навести податак који је неко из Социјалног

осигурања педантно бележио и израчунао да је на основу грађе овог архива житељима Срема признатио око 700.000 година радног стажа у СРЗ (Сељачке радне задруге).

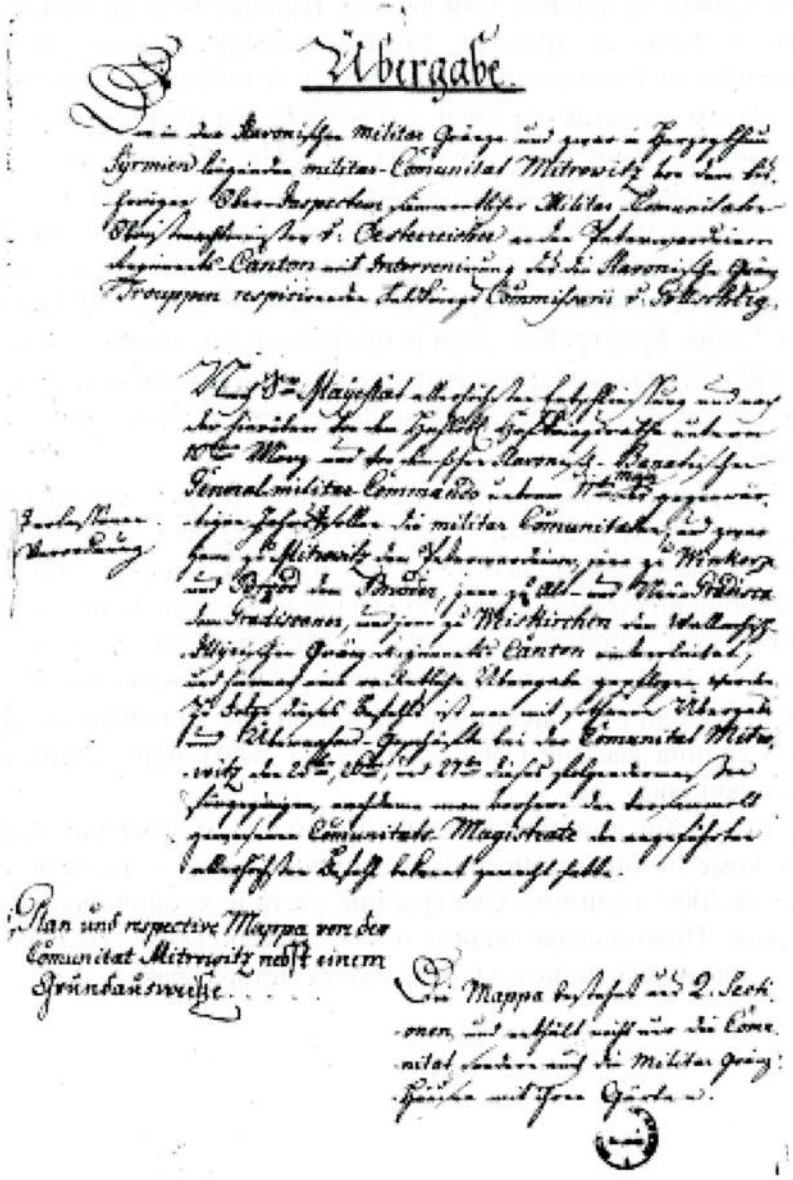

Übergabe

Plan und respective Mappa von der Comunitat Mitrowitz nebst einem Grundausmesse

Прва страница документа о примопредаји између војних и цивилних власти

Да нису важне само црквене књиге, или само акти магистрата, поглаварства и сличних фондова, сведоче и следећи примери:

– Акт Магистрата Ср. Митровице из 1908. године којим се на основу Закона из 1879. године по ко зна који пут забрањује употреба ћирилице у овим крајевима. Сви који су требали бити упознати са овом наредбом и који су требали да је спроведу у дело на челу са градоначелником Теодором Живковићем су се потписали ћирилицом.

– Затим податак сачуван у срезу Стара Пазова да су Немци однели архиву основне школе Љукова, Нове Пазове и још неких села.

– Па податак из Среске комисије за ратну штету Шид која је успела да до 1.4.1946. године утврди да су грађани (становници) среза Шид у току Другог светског рата провели у непријатељским затворима, изгнанству, расељавању, интернацији и слично пуних 2780 година, 10 месеци и 2 дана. Број грађана који је пријавио ратну штету је био 2635.

– Подаци о конфискацији, национализацији, колонизацији на овом подручју налазе се распоређени у више архивских фондова, у периоду између 1945–1952. године.

– Из архивске грађе може се сазнати да је Друга аграрна реформа 1953. године у митровачкој општини одузела део имовине од 815 домаћинстава, која су остала без 6233 к.ј. и 1487 к.в. хвати земље.

Историјски Архив "Срем" до сада је издао два Водича кроз архивску грађу. Први Водич је издат 1972. године и обухватао је податке за 320 архивских фондова, колико се налазило у Архиву крајем 1971. године.

Други Водич је заједнички Водич за све Војвођанске архиве и издат је 5 година касније (1977. године). У њему наш Архив има 457 архивских фондова.

У припреми је и треће издање Водича кроз архивску грађу овог Архива у коме ће бити описани сви фондови који су доспели у Архив закључно са 2000. годином. Ова граница узета је хронолошки закључно са XX веком. Ново издање водича обухватиће податке за више од 1300 фондова, који садрже више од 6000 дужних метара грађе.

Dragomir Živanović

ABOUT THE DEVELOPMENT OF THE ARCHIVISTIC SERVICE IN SREMSKA MITROVICA,
supplement for history

SUMMARY

A fact has been recorded that the archivistic material in Mitrovica had even been kept back in 1787, when the city authorities of the time made out a written record of their archive and handed it over to the authorities of the Military Border. Officially organized archivistic service, in Sremska Mitrovica, exists since November, 1946. At first, this service rested on the enthusiasm of its activists that were mainly retired men, volunteers. Gradually, the Archive has turned into the genuine, serious institution that takes care of about 6000 meters of the material organized in more than 1300 holdings.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

REVIEWS AND NOTES

Др Никола Л. Гаћеша

Јелена Попов

ДРАМА НА ВОЈВОЂАНСКОМ СЕЛУ (1945–1952)

Обавезни откуп пољопривредних производа

Платонеум, Нови Сад 2002.

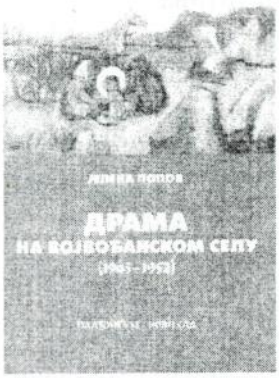

У разматрању и оцењивању обимне монографије др Јелене Попов, *Драма на војвођанском селу (1945–1952), Обавезни откуп пољопривредних производа* неопходно је имати у виду да је Јелена Попов познати и већ поодавно научно афирмисани истраживач и обрађивач новијег периода наше историје, или прецизније речено: доба Другог светског рата и комплекса друштвено политичких и економских процеса и догађања до почетка педесетих година XX века.

Зато се и може рећи да је њена тежња да нучно обради тематику откупа у периоду од 1945. до 1952, што је овом монографијом и учинила, својеврсна природна резултанта њених научних интенција. У том циљу обавила је истраживачке послове у Архиву Војводине, Архиву Покрајинског комитета СКВ (односно Документационом одељењу Музеја социјалистичке револуције у Војводини, данас смештеном у Музеју Војводине), Архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву Централног комитета СКЈ и архиву САНУ у Београду. На основу свега тога стиче се јасан закључак да је истраживачки посао обављен колико темељно толико и свеобухватно, па је створена солидна база података за научну обраду веома комплексне и значајне тематике, какву је несумњиво представљао откуп од 1945. до 1952. године. Пада у очи да је коришћење одговарајуће историографске и друге сличне литературе релативно оскудно, али то није последица њеног свесног заобилажења или омаловажавања, него просте чињенице да је тематика откупа после Другог светског рата дуго била табу тема за све друштвене науке (укључив и историографију) и због тога мало проучавана. У овом случају требало би ипак издвојити научни опус

Бранка Петрановића и докторску дисертацију Момчила Павловића, што је добро уочено и истакнуто на 9. страни предговора.

Наслов монографије с правом гласи *Драма на војвођанском селу (1945–1952)*, јер је обавезни откуп пољопривредних производа у наведеном раздобљу обављен заиста у драматичним околностима и драконским мерама, а његови резултати су вишеструки и несумњиво негативни. Све је то била последица низа околности, почев од политике укупног развоја нашег друштва после 1945. па до чинилаца спољнополитичке природе. У вези с тим, требало би рећи да се Ј. Попов нашла пред крупним проблемима у обради тематике откупа. Кад то кажемо имамо у виду, пре свега, методолошке и композиционе проблеме, као и одабирање методских поступака и начина стварања монографског штива.

Методолошка решења примењена у настанку ове монографије могла би се оценити као особена. На први поглед стиче се утисак да је реч о историографском делу традиционалне природе, а то значи без изразитије методолошке основе. Међутим то је само донекле тачно, јер је Ј. Попов успела да посматра, истражује и научно обрађује проблематику обавезног откупа у историјском тоталитету, уважавајући на тај начин све релевантне друштвене чиниоце који се не смеју мимоићи ни у простору ни у времену док је трајао обавезни откуп. Посматрано са тог становишта, ова монографија је, по нашем мишљењу, са методолошког становишта понајближе структуралистичком поимању, захвату и обради тематике откупа. Чињеница да је монографско штиво презасићено датама, које је Ј. Попов с посебном преданошћу (да не кажемо с љубављу) настојала да саопшти читаоцима, истиче и њен истовремени позитивистички приступ обрађиваној тематици. Ипак, све у свему, у монографији је изразитије структуралистичко обележје, а таква дела нису, на жалост, баш учестала у савременом историографском стваралаштву.

Што се тиче методских и других начина и поступака примењених у настајању ове монографије, Јелена Попов је примењивала, и то веома успешно, комбиноване индуктивно-дедуктивне методе, с тим да је индукција заступљена у обради почетног периода обавезног откупа и његовом постепеном разгранавању на све пољопривредне гране, а дедукција, сасвим логично, на завршни период обавезног откупа, кад је требало сумирати и оцењивати један друштвени процес и упоређивати га са његовим особеностима и резултатима у другим југословенским земљама.

У складу с таквим методолошким узусима и методским поступцима, а на основу наведене композиционе схеме, обрађена је веома комплексна тематика обавезног откупа у неколико следећих тематских целина и то:

1. *Откуп пољопривредних производа у склопу друштвено-економских промена после Другог светског рата* (13–23 стр.);
2. *Структурне промене у пољопривреди и њихов утицај на формирање тржишних вишкова* (23–203 стр.);
3. *Место и улога комунистичке партије у обавезном откупу* (203–375 стр.) и
4. *Кривично и административно кажњавање сељака у кампањи обавезног откупа* (375–541 стр.).

У првој и другој тематској целини обрађене су структурне промене у пољопривреди и њихов утицај на формирање тржишних вишкова, систем откупа пољопривредних производа, обавезни откуп стоке, откуп индустријског биља и откуп осталих пољопривредних производа. Сматрамо да није потребно нити би било целисходно наводити све мање теме у овом делу монографије. Ипак, илустрације ради наводимо неколико најзначајнијих: Промене у поседовној структури и подстицање друштвеног сектора у пољопривреди; Кретање приноса житарица и других пољопривредних култура; Облици откупа; Планирање обавезног откупа; однос откупа и производње житарица; Година 1950/51. преломна у обавезном откупу; Зачеци и развој откупа стоке; Утицај обавезног откупа на производњу стоке; Посебности откупа индустријског биља и регулативне мере државе на његовом спровођењу и откуп живине, јаја и перја.

Довољан је чак и летимичан поглед на наведене теме па да се уочи да њихова обрада има суштински значај за разумевање обавезног откупа, његовог садржаја и последица у друштвено-политичком и економском развитку Војводине 1945–1952.

Трећа тематска целина монографског штива односи се на Комунистичку партију Југославије, инспиратора и организатора обавезног откупа, што се лако може закључити на основу следећих обрађених тема: КПЈ као идејни творац и "моторна" снага откупа; Ангажовање КПЈ на откупу непосредно пре и после резолуције ИБ-а; Партија и откуп између Другог и Трећег пленума ЦК СКЈ – децембар 1949. и партијске организације у извршној етапи откупа. У овом делу монографије обрађена је и тема: Утицај Петогодишњег плана на обим и спровођење откупа. Интересантно је да је обрада тема о КПЈ у откупу заснована скоро искључиво на изворима и грађи комунистичке партијске провенијенције, што се објашњава чињеницом да обимна литература КПЈ о нашем развитку после другог светског рата има претежно

публицистичко и веома изразито апологетско обележје па је на основу тога научно нефундирана и у научном стваралаштву неупотребљива.

У четвртој тематској целини монографије обрађен је репресивни систем и његова примена у обавезном откупу, као и његово укидање и то у следећим темама: Примена Закона о сузбијању недопуштене трговине, шпекулација и привредне саботаже; Заоштравање прогона "саботера" откупа; Дејство политизованог судства; Суђења и прогони у 1950. години; Малтретирање и злостављање сељака од стране органа народне власти; Конфискације – најтеже судске казне и постепено укидање обавезног откупа.

Резултатима обавезног откупа посвећена је посебна пажња, иако је тешко рећи нешто одређеније о њиховој вредности, или би боље било рећи о њиховој веродостојности, јер је извесно да су их нижи органи власти често подешавали у складу са жељама покрајинских и републичких органа власти, а понекад је то био начин избегавања извршења веома непопуларних мера, јер су имале обележја безобзирности, а понекад и такве аморалности која је била изразито опречна патријархалном етичком кодексу, још очуваном у сеоским срединама. Неки специфични подаци о обавезном откупу, као што су на пример они о социјалној структури осуђених сељака са бројем и врстом казни (дати у облику табеларног прегледа на 474. стр) имају вишеструку вредност, а достојни су, чини нам се, ширих политиколошких социолошких и других осврта, оцена и интерпретација.

У монографији је приметна персонификација процеса и збивања током откупа, што је сасвим у реду, јер је на тај начин обезбеђена конкретизација и уверљивост догађања. Међутим, можда би требало имати у виду да је политичка сцена откупа још жива у виду упечатљивих сећања код појединаца, често протканих, благо речено, горчином и да је известан број њених неславних актера, укључив и страдалнике, још у животу, а монографско штиво може само да их подстакне, ко зна, на вербалну или неку другу акцију. Зато је Ј. Попов добро поступила кад је у описивању неких репресивних случајева свела на најмању меру персонификацију одређених догађања.

Од периода обавезног откупа дели нас пола века. То је сасвим довољан период за његово објективно посматрање, изучавање и тумачење, укључив и проблем његових последица, које су биле делом политичке, а још више економске природе, јер је откуп демотивисао сељаке као пољопривредне произвођаче. У ствари, у Југославији је, па према томе и у Војводини политика откупа директно утицала на обраду сетвених површина и приносе свих пољопривредних култура. Штета је

што у нашој историографској, као и другој литератури о томе нема озбиљних истраживања и значајнијих научних прилога. Зато је једна страна обавезног откупа остала до данас нерасветљена. Ипак, политичке последице обавезног откупа могу, према нашем мишљењу, да се овако формулишу: Комунистичка партија је откупом дефинитивно изгубила упориште у војвођанском селу. Друкчије речено – комунисти су откупом прокоцкали политички ауторитет који су били стекли међу сељаштвом за време Другог светског рата. Истовремено, на основу свега тога откуп је инагурисао сумрак сељаштва у Војводини.

Војводина је била више подељена откупом него било који други предео Југославије, о чему у монографији има уверљивих података. Да ли је то било условљено чињеницом да је она традиционално сматрана житницом Југославије са обимним тржишним вишковима, или је Политбиро ЦК СКЈ са Јосипом Брозом на челу откупом настојао, а у томе и успевао, да сломи кичму руководећој екипи српских комуниста (Б. Нешковић, Ј. Веселинов и др.) могло би бити предмет посебних истраживања и научних обрађивања, уз напомену да у овој монографији има интересантних и индикативних података у том смислу.

Обавезни откуп посматран након полувековне дистанце може се тумачити и као својеврсно решење дилеме пред којом се стицајем околности нашло државно-партијско руководство Југославије непосредно по завршетку Другог светског рата: реприза совјетских гладних година после завршетка грађанског рата или обавезни откуп по цену жестоке репресије ради избегавања масовне глади. Дакле – репресија у циљу избегавања масовне глади. Та страшна дилема помиње се у закључку монографског штива (на 544. стр), али бираним речима и на обазрив начин да не би испало да аутор брани репресију саму по себи.

Несумњиво је да је Јелена Попов овом монографијом обавила мисију своје врсте: дефинитивно је уконила веома осетну празнину у савременој историографији о једном тако значајном друштвеном догађају у новијој историји Војводине као што је био обавезни откуп од 1945. до 1952, а то значи да је веома успешно научно обрадила изузетно комплексну откупну тематику. У ствари, извела је на историјску позорницу безобзирни партијско-политички естаблишмент Војводине, а делом и Србије и Југославије, који је располагао репресивним апаратом неслућене моћи и жестине. Није се устручавала да рашчлани до најситнијих делова и да чак наведе имена појединаца, почев од режисера велике драме на војвођанском селу до партијских апаратчика, по правилу малих људи великих недела.

Дочаравајући нам опскурно време, лепим и упечатљивим начином, перо Јелене Попов остало је достојанствено, како у стручном тако и у етичком смислу, што никако не треба занемарити. Њен стручни вредносни инструментаријум саздан је на подацима и уверљивим доказима. Зато у њеном монографском штиву нема формалних осуђивања, грђења и куђења. Настојала је, пре свега, да нас обавести како је изведено велико страдање сељака и то без премца у новијој војвођанској повесници. Имала је као крајњи циљ да верно опише како је у Војводини остваривана политика обавезног откупа, придржавајући се доследно познатог Ранкеовог постулата – како је то заиста било (Wie es eigentlich gewesen) , у чему је несумњиво успела.

Након свега, да ли је потребно посебно и нашироко доказивати да ова монографија представља изузетан допринос савременом историографском стваралаштву, а то јој већ само по себи обезбеђује трајну научну вредност.

Драган Тубић

I МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП "СРБИ У ИСТОЧНОЈ ХРВАТСКОЈ"

Српско културно друштво "Просвјета" – Пододбор Осијек
Удруга грађана за транзицију Алберт – Е, Графика, Осијек 2003, 223 стр.

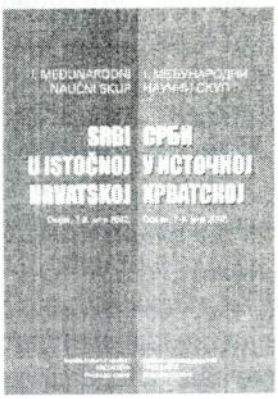

Ово дело представља зборник радова са *Првог међународног научног скупа "Срби у источној Хрватској"*. Научни скуп је одржан у Осијеку 7. и 8. јуна 2002. године у згради Евањеоског теолошког факултета, а у организацији осјечког пододбора Српског културног друштва "Просвјета". Приложивши своје радове на овом скупу учествовало је тридесетак аутора из Хрватске и Србије и Црне Горе. Главни покровитељ био је осјечко-барањски жупан проф. др Ладислав Богнар.

Уводни сегмент зборника чине *Поздравна* и *Уводна ријеч*. Преостали део зборника подељен је на шест целина, при чему првих пет садржи 28, махом краћих радова који су у оквиру ових целина тематски груписани: I НАУКА И МЕДИЦИНА (6 радова), II КУЛТУРА И УМЈЕТНОСТ (8), III ДРУШТВО (7), IV ЕТНОГРАФИЈА (3) и V ЦРКВА (4). Унутар шесте целине, под називом ДОДАТАК, налазе се: *Закључак скупа*, *Избор из извјештавања медија* и *Апел за обнову родне куће Милутина Миланковића*.

Поздравну реч одржао је председник Организационог одбора Ђорђе Балић. Он је поздравио присутне и захвалио им се на доласку. Указао је на помоћ и подршку личности из политичког и јавног живота Хрватске, које су се заложиле да скуп буде што успешније организован. Напоменуо је како је "овај научни скуп само једна од манифестација 5. Дана културе Срба источне Славоније, Барање и западног Срема коју организира Координациони одбор "Просвјете" за ово подручје". По Ђорђу Балићу циљ скупа је научно валоризовање улоге Срба од времена њиховог доласка на подручје источне Хрватске, и то у свим подручјима живота и рада.

Др Милан Ивановић, председник научног одбора, одржао је уводну реч под насловом *Научни скуп је наш допринос изградњи*

толерантног друштва. Он је подсетио на економску, политичку, моралну и културну кризу на овим просторима, која је изазвала хаос и рат, због чега ће се дуго година плаћати велика цена. Осудио је пасивност, страхове и конформизам већине образованих и моралних грађана у протеклом периоду. Апеловао је на истинску преданост у успостављању грађанског друштва. Захвалио је ауторима на одазиву, који је оценио достојним сваке похвале. Ивановић је истакао како су Осијек и источна Хрватска вековима били мултикултуралне средине "где су се многе етничке заједнице и културе...успешно развијале"

I НАУКА И МЕДИЦИНА. У оквиру овог дела зборника налазе се радови следећих аутора: академик Никола К. Пантић, *Милутин Миланковић (1879–1958) – великан светске науке XX века*; Милан Радованац, *Милутин Миланковић у свјетлу једног непознатог документа*; академик Милосав Марјановић, *Академик Радивоје Кашанин (1892–1989)*; проф. др Јелена Бошковић, проф. др Момчило Бошковић, проф. др Стеван Црногорац, *Академик Славко Бојевић (1919–1958) – знаменити селекционар*; др Милан Ивановић, *Академик Душан Чалић (1924–1993) – економски радови*, мр Милорад Л. Мишковић, *др Васо Атанасијевић (1796–1877) – осјечки лијечник*.

Један од најупечатљивијих радова, овог дела, а можда и целог зборника, представља рад академика Николе К. Пантића. Он је врло комплексно и садржајно приказао монументално стваралаштво академика Милутина Миланковића. Миланковић је био геофизичар, пореклом из Даља, који је радио на променама орбите планете Земље и на утицајима ових промена на климу у последњих 1 500 000 година. Он је, заправо, објаснио астрономске узроке климатских промена у току геолошке историје, посебно значајне за објашњавање антропогеног леденог доба на Земљи. "Канон осунчавања Земље и његова примена на проблем леденог доба" назив је Миланковићевог дела из 1941. године којим је он заокружио тридесетогодишњи рад на својој теорији. Иако у почетку оспоравана, његова научна достигнућа ускоро су добила пуно признање домаћих и страних стручњака. Бројни су научни радови који говоре о Миланковићевим циклусима осунчавања, а цитиран је у неколико стотина случајева, што га чини најцитиранијим научником с простора бивше Југославије у светским научним круговима. Организовано је и више симпозијума који су за тему имали његов рад. У знак признања по Миланковићу су названа два кратера - један на Месецу и један на Марсу, а и једно небеско тело носи његово име. Асоцијација европских геофизичара установила је "Медаљу Милутина Миланковића" која се додељује за достигнућа на пољу климатологије. Миланковић ће у свету

науке заувек остати познат као "отац астрономске теорије и климатских моделовања".

II КУЛТУРА И УМЈЕТНОСТ. Овај поднаслов садржи радове: проф. др Душан Иванић, *Књижевни рад Срба у источној Славонији*; мр Славица Гароња-Радованац, *Милутин Миланковић као књижевни стваралац*; др Стојанка Мандић, *Милка Жицин (1902–1986) – мјесто у покрету социјалне литературе и значај у развоју српског романа*; мр Богдан Ђаковић, *Марко Тајчевић – композитор и музички теоретичар*; проф. др Александра Сања Лазаревић, *Димитрије Мића Башичевић-Мангелос (1921–1987) – кључна личност наше културе*; мр Милица Бујас, *Никола Шумоња (1865–1927) – културни и просветни прегалац*; Ђорђе Балић, *Боривој Довниковић – великан анимираног филма*; Ратомир Петровић, *Српско певачко друштво "Лира" у Даљу (1880–1941)*.

III ДРУШТВО. Ову целину чине радови: академик Славко Гавриловић, *Мојсије Георгијевић о српско-хрватском јединству и октроисаном уставу (1848–1849)*; мр Ђорђе Ђурић, *Васа Муачевић (1851–1928) – о Даљском властелинству*; Александра Марковић, *Василије Ђурђевић (1841–1951)*, Перо Матић, *Прота Стеван Михалџић и Барања у свјетлу Велике народне скупштине одржане у Новом Саду 25. 11. 1918. г*; мр Драго Његован, *Знаменити Срби из Барање (од почетка XVI до средине XX века)*; Боривој Чалић, *Вуковарски претплатници на Вукове књиге*; мр Милорад Л. Мишковић, *Осјечки пренумеранти Новаковићевог издања Рајићеве Историје 1794/95. године*.

Академик Славко Гавриловић изложио је ставове Мојсија Георгијевића, истакнутог осјечког демократе, о српско-хрватским односима и октроисаном уставу од 4. марта 1849. Георгијевићево деловања у овом периоду нарочито осветљава његова преписка са Вуком Караџићем која је недавно објављена. Аутор овог рада доноси и неколико Георгијевићевих писама, које је пронашао у Архиву САНУ. Мојсије Георгијевић играо је значајну улогу у народном покрету 1848–1849, а биран је и у војвођански Главни одбор и Хрватски сабор. Он није био "тјесногруди националист", а на Хрватском сабору је више пута иступао залажући се за "нераскидиви савез са браћом Хрватима на темељу савршене једнакости". Патријарх Рајачић га је изабрао за свог делегата који ће бану Јелачићу и Хрватима пренети став Срба-Војвођана о октроисаном уставу. Мисија му је поверена због његове присне везе са Хрватима и познавања уставне проблематике. Георгијевић је тада у једном кратком меморандуму изнео своје ставове о српско-хрватским односима и изјаснио се као присталица уставне, парламентарне монархије.

Вредни пажње су и радови мр Ђорђа Ђурића и Александре Марковић (од скора Новаков). Обоје пишу о осјечким грађанима - Васи Муачевићу, односно Василију Ђурђевићу. Муачевић је представљен као врстан познавалац историјата Даљског властелинства о којем говори у једној својој брошури и у преписци (која се чува у Рукописном одељењу Матице српске) са "својим пријатељем и политичким истомишљеником Мишом Димитријевићем из Новог Сада". Биографија Василија Ђурђевића изнета је детаљно и свеобухватно уз коришћење свих, ауторки доступних, извора и литературе који помињу Ђурђевићев приватни живот и политички рад.

IV ЕТНОГРАФИЈА. Марко Стојановић, *Алатка и симбол – пастирска кука из Славоније у Етнографском музеју Србије*; Вера Шарац-Момчиловић, *Ношње Срба у Барањи, источној Славонији и западном Срему*; мр Данка Лајић Михајловић, *Гајдашка традиција Срба у Хрватској*.

V ЦРКВА. Перо Матић, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић у Барањи и његова борба против уније*; мр Велимир Ћеримовић, *Црквено-престолне структуре Карловачке митрополије*; Милан Ђ. Балић, *Црквено-престолне структуре Карловачке митрополије у функцији савременог урбаног контекста*; мр Лепосава Шелмић, *Црква Преноса моштију светог Николе у Сотину и њен иконостас*.

VI ДОДАТАК. После пописа чланова Научног и Организационог одбора, имена покровитеља, медијског покровитеља, те спонзора, овај одељак зборника садржи *Закључак конференције*. Овде се каже како је управо завршени научни скуп од великог значаја за очување и развој националног и грађанског идентитета Срба у целој Хрватској. Предлаже се покретање више сличних пројеката на целом подручју западног Балкана и установљавање награде за резултате у снажењу националног и грађанског идентитета. У *Избору из извјештавања медија* налазе се чланци о овом скупу преузети из листова: *Глас Славоније, Вјесник и Вечерњи лист*, као и насловна страна листа *Просвјета* из новембра 2002. године. Закључни сегмент зборника је *Апел за обнову родне куће Милутина Миланковића*, који су потписали сви учесници научног скупа.

Драган Тубић

СРПСКА КЊИГА
РУМА